גיורא עמיר
[ישראל (אוטי) שפירא]

PREŠOV פְּרֶשׁוֹב

סיפורה של קהילה יהודית, אחת מיני רבות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

Giora Amir

Prešov, the story of a Jewish community, one among many

© כל הזכויות שמורות למחבר

מסת"ב 5-73-7014-965 ISBN

עיצוב העטיפה: טולה עמיר
עריכה לשונית: גילה דגן, עודד עמיר
עימוד: תמה טלטש

הפקה: מערכת קיבוץ דליה

נדפס בישראל, תשס"ב, 2002

לוחות והדפסה: סדר־צלם, ת"א

ספר זה מבקש לספר על משפחות שקמו, חיו,
אהבו - ונרצחו באכזריות.
הוא מוקדש מכל הלב למשפחתי שלי:
חייקה, עודד, טולה, רון, רנן, מאי וארם
שמעניקים לי אהבתם.

רמת־השרון, מאי 2002, אייר תשס"ב
גיורא

תודה

אני חייב תודה לכל אלה אשר סייעו בידי וליוו את כתיבתו של ספר זה.

ראשית לכל, לשני נכדיהם של גבאֵי "חברה קדישא" בפְּרֶשׁוֹב - זו הניאולוגית וזו האורתודוקסית - יעקב רונן וחיים קראוס, אשר אספו במשך שנים כל מסמך ופיסת מידע על קורות יהודי פְּרֶשׁוֹב והעמידו לרשותי אוצר בלום.

לשני ידידי, היסטוריונים יוצאי סלובקיה אשר עוסקים בחקר תולדות קיבוץ יהודי זה, ד"ר גילה פטרן ויהושע ביכלר, שעמדו לצדי, נכונים בכל עת לתת עצה ולספק מידע מפירות מחקרם וידיעותיהם.

זכיתי לנכונות רבה לסייע בידי מכל אלה שביקשתי לראיינם על קורותיהם, על אף שלא פעם היה הדבר כרוך בפתיחת פצעים ישנים, שלכאורה הגלידו, ובהעלאת זיכרונות כואבים.

אחרונים חביבים: חייקה, שהייתה הקורא הראשון והביקורתי; עודד, שהעיר הערות חשובות לעניין התחביר והלשון, וטולה, שהפעילה את כישרונותיה הברוכים בעניין העיצוב.

השתתפותם של כל אלה אינה מפחיתה כהוא זה מאחריותי הבלעדית לכל הטעויות והשגיאות שהסתננו לדפי הספר, אשר נכתב לתכלית אחת בלבד: לזכור ציבור יהודי מופלא שעונה והושמד לא בגלל מה שעשה אלא בגלל מי שהיה.

גיורא עמיר

כל צילומי בית הכנסת האורתודוקסי הגדול בוצעו ע"י Dionys Dugas, Sabinov

תוכן העניינים

פתח דבר 6

פרק 1. פְּרֶשׁוֹב - העיר ותולדותיה 12

פרק 2. ראשית היישוב היהודי בפְּרֶשׁוֹב 24

פרק 3. תחילת חיי קהילה מאורגנים (1780-1867) 37

פרק 4. פְּרֶשׁוֹב - שנות הפריחה (1867-1939) 52

פרק 5. פְּרֶשׁוֹב הציונית 87

פרק 6. הדרך אל השואה (1939-1941) 99

פרק 7. שנות השואה 118

פרק 8. הבנות - שני הטרנספורטים הראשונים 124

פרק 9. טרנספורט הבנים 144

פרק 10. גירוש המשפחות 160

פרק 11. הקהילה בשואה 178

פרק 12. שובה של התופת - והקץ: 1944-1945 191

פרק 13. יהודי פְּרֶשׁוֹב לאחר השואה 225

סוף דבר 239

ביבליוגרפיה ורשימת שמות 241

פתח דבר

מיום שאני זוכר את עצמי כנער וכמבוגר - אני מתאמץ ללא ליאות להינתק מפְּרֶשׁוֹב ומכל מה שעיר זו מייצגת. העיר שבה נולדתי וגדלתי - היא לדידי הגלות, הרדיפות והקיום היהודי העלוב בחסדי הגויים הסלובקיים.

משום כך, כאשר חודשים לא רבים אחרי עלייתי נקְרָאתי להדריך בתנועת השומר הצעיר בריכוז קן חדרה, והעברית שבפי עדיין דלה, נעניתי לפנייה זו, כי ראיתי בכך חלק מהבנייה העצמית של זהותי החדשה כישראלי במולדתו. כאשר עזבתי את הקיבוץ והלכתי ללמוד משפטים, בחרתי ב־alma mater של האוניברסיטה העברית בירושלים, בבחינת בית־הספר הכי ישראלי שאפשר; רכשתי לי חברים מבני הארץ והשתדלתי שלא להדגיש את היותי ניצול שואה, אחד שבא "משם".

אבל פְּרֶשׁוֹב אינה מרפָּה ממני. היא אוחזת בי בכוח חוויות הילדות והנעורים, ויותר מזה - בכוח הרגשת השייכות לקהילה, שהייתה ואיננה עוד, ואשר אני חב לה חוב גדול. אם להשתמש באמירה שגורה - עזבתי את פְּרֶשׁוֹב, אבל היא לא עזבה אותי. זו לא העיר, זו בעיקר הקהילה היהודית - אשר בגן הילדים שלה ביקרתי, בבית־הספר שלה התחנכתי, בבית־הכנסת שלה התפללתי מידי שבת וחג, ואליה השתייכתי בכל מאודי; שלה אני חב חוב שאת מקורותיו קשה לי הגדיר ואת מהות קיומו אינני יכול - על אף מאמץ ממושך - להסביר לעצמי, אלא אולי בהרגשה שאני ניצלתי, בשעה שגורל אלפי יהודיה של הקהילה היה מוות אכזרי, וכי עצם העובדה של היותי בחיים - מחייבת אותי כלפי זכרם. שהרי לא הייתי טוב מהם, מוכשר מהם, זריז מהם - אלא רק בר מזל יותר.

הוא קיים, החוב שלי לקהילה.

נולדתי בפְּרֶשׁוֹב בשנת 1928, וכשבאה על הקהילה היהודית שלה הכליה בגירוש יהודי סלובקיה לפולין ב־1942, הייתי בן ארבע־עשרה. היום אני בן שבעים וארבע, ורואה עצמי כבן הדור האחרון, שעוד זוכר את הקהילה היהודית בקיומה. למרבה הצער, שרידיה המעטים, שהיו בוגרים באותה עת־צרה, ובינתיים נסתלקו בזה אחר זה למנוחת עולמים, לא הקימו

לה יד (מלבד מספר חוברות צנועות) בצורת ספר שיתאר את הקהילה, את תולדותיה ואת החיים בה – מיום היווסדה ועד שבא עליה הקץ האכזר.

בשנת 1989 ביקרתי בה, בפְּרֶשׂוֹב, לראשונה מאז עלייתי ארצה. כעבור שנה הבאתי לשם גם את ילדיי ונכדיי. אני זוכר שאמרתי להם, בעת שהלכנו ברחובותיה לעבר בית־הכנסת, כי כל צעד שהם עושים בלכתם במקומות אלה, עשיתי אני לפניהם מיליון פעמים בילדותי ובנעוריי.

בביקורי הראשון בעיר מצאתי בחנות ספרים אלבום מהודר על תולדות העיר[30; 1988]. באלבום זה סקירה שהיא פרי עבודתה של מערכת, המורכבת כולה מבעלי תארים אקדמים, ומלווה בצילומים מרשימים של העיר בשנות השמונים. היהודים מוזכרים בו פעמיים בלבד: פעם אחת נאמר כי הרכב האוכלוסייה במאות ה־16 וה־17 היה מגוון: "מלבד הסלובקים, ההונגרים והגרמנים מאזכרים מקורות מסוימים גם יהודים." האֶזכור השני מתייחס לבנייה מואצת לאחר השׂרֵפה הגדולה של העיר ב־1887, ונאמר בו כי נבנו בנייני ציבור וחינוך, ובין היתר גם בית־כנסת יהודי.

נדהמתי להיווכח, כי אין כל התייחסות לשתי הקהילות היהודיות שחיו בעיר, ולא מוקדשת בסקירה זו אף לא מילה אחת לעובדה כי בעת הכרזת עצמאותה של סלובקיה ב־14 במרץ 1939, התגוררו בעיר והיו תושביה ואזרחי המדינה כ־4,500 יהודים, ובסביבתה הקרובה למעלה מ־1,000 נוספים. כמו "נמחקו" מתיאור העובדות גורלם וגירושם של היהודים אל הקץ האכזר – בפולין.

הואיל והספר הוּצא בעת המשטר הקומוניסטי, מוקדש דיון רחב להכרזתה של הרפובליקה הסובייטית של סלובקיה שנערכה בפְּרֶשׂוֹב, ואשר שרדה שלושה שבועות בלבד. אבל על גורלם של היהודים, שהיוו כחמישית מהאוכלוסייה – אפילו לא שורה. המהלך הזה ברור: אם לא מציינים שהיו יהודים, הרי שאין גם כל צורך להסביר כיצד ולאן הם נעלמו.

גם באתר האינטרנט של העיר פְּרֶשׂוֹב ישנה שתיקה מוחלטת בכל הנוגע לקיומן של קהילות יהודיות, שבשיאן היוו רבע מתושבי העיר. האתר אינו פוסח על זוטות: הוא מתאר למשל, כמאורע ראוי לציון את הפיכתה של העיר למקום מושבה של ה־dieceza הגרקו־קתולית ב־1816; מפרט את כל המוסדות שהוקמו במאה ה־19, ובהם את העובדה, כי "בסוף המאה ה־19 נבנתה סינגוגה יהודית עם קישוט פיסולי מעשה ידיו של הפסל מרטינלי". זהו המשפט היחיד בכל תולדות פְּרֶשׂוֹב באתר האינטרנט שבו מופיעה המילה "יהודי"; העובדה כי אותה "סינגוגה" הייתה במשך עשרות שנים מרכז תוסס של חלקה הגדול של אוכלוסיית העיר ולידה – יחד עם עוד שלושה בתי כנסת – פעל בית־ספר עממי יהודי, ובו מאות תלמידים, אינה שווה – לדעת עורכי האתר – אֶזכור.

האתר מספק למתעניין גם רשימת שירותי דת בעיר. הוא מונה שמונה כתות נוצריות,

החל מהכנסייה הרומית־קתולית וכלה בזו האפוסטולית. היכן נעלמה "הסינגוגה" היהודית?

היישוב היהודי ומקומו בתולדות העיר - איננו קיים, ודאי כדי למנוע את הצורך להסביר את הדרכים בהם נעלם; כיצד נגזל רכושם של יהודי פְּרָשׁוֹב, כיצד סולקו מן העיר ונמסרו לידי מכונת ההשמדה הגרמנית, בתוספת תשלום שבא להבטיח כי לעולם לא ישובו.

אמנם, בהוצאה מעודכנת, "מהדורה שנייה ומתוקנת" של האלבום המהודר על העיר,[2001;30] שכותרתו "פְּרֶשׁוֹב - העיר וזמנה" נוסף פרק על יהודי פְּרֶשׁוֹב. הוא קרוי משום־מה "שליחי הארץ המובטחת" ומתאר בצמצום את תולדות היישוב היהודי בעיר, לרבות שני צילומים מרהיבים של בית־הכנסת האורתודוכסי הגדול, חוץ ופנים וגם צילום המזרקה של נפטון, מתנתו של מרק הולנדר, התושב היהודי הראשון בעיר, שעוד ידובר בו רבות.

מהדורה מתוקנת זו אינה משנה את העובדה: ההיסטוריה הרשמית שותקת. הכחשת השואה איננה נעשית רק על־ידי "היסטוריונים" מסוגו של דויד אירוינג הבריטי ודומיו בעולם; הכחשת השואה נעשית גם על־ידי שתיקה והעלמת עובדות, ואני אינני מוכן להשלים עם זאת, ומרגיש ויודע כי מוטל עליי לתקן את העוול. צר לי על כי איחרתי שנים כה רבות במשימה זו, וכי רק במרץ 2001, יצאתי לדרך על מנת לשרטט את תולדות הקהילה היהודית של פְּרֶשׁוֹב, שהיא במידה רבה - כך אני מרגיש - חלק בלתי נפרד ממני. אני מאמין שעצם היכולת להירתם למשימה זו, משמעותה גם קץ להתנכרות ארוכת השנים שלי - לַעֲברי, לחלק "הזה" של חיי.

לאיחור בהעלאת הדברים הייתה בהכרח השפעה על בחירת סיפוריהם האישיים של השרידים שנותרו מהשׁרפה. שכן, רק מעטים מהם ניתן היה לפגוש פנים אל פנים וגם מספרן של עדויות הניצולים שקורותיהם הועלו על הכתב ושימשו לי מקור היה מוגבל. כך, שלא נותר לי אלא לבקש את סליחתם של רבים וטובים שראוי היה להזכירם - ולא הוזכרו.

אינני היסטוריון; בהשכלתי אני משפטן וייתכן כי עובדה זו מוצאת את ביטויה באופן של הרצאת הדברים; במשך למעלה מארבעים שנה כתבתי טיעונים וסיכומים משפטיים, ואני מקווה כי "הרגל" זה לא פגע בעומק ההתרגשות הכנה שבה רשמתי דברים מפי אומרם או בעת שהבאתי את עדויותיהם של אנשי פְּרֶשׁוֹב אשר נשתמרו בארכיונים השונים.

ישבתי מול המְסַפרים ובכיתי אִתם; חוויתי אִתם מחדש את חוויותיהם בתנועות הנוער, בקרון שהוביל אותם אל מחנות המוות וליוויתי אותם בשובם אל העיר הדוויה, שבה לא מצאו איש ממשפחותיהם. צעדתי אִתם מחדש בשבילי ילדותם ונעוריהם, שהיו מוכרים לי, כי היו אלה השבילים שבהם צעדתי גם אני בילדותי ובנעוריי.

הרגשתי חמלה ולא פעם מבוכה, על כי התמזל מזלי ושׂרדתי, מבלי להגיע למחנה

ריכוז. בעת שהאזנתי לסיפור אחרי סיפור נתמלאתי חרדה. ידעתי שאילו אני הייתי במקומם ובמצבם, לא הייתי שורד. הייתי דל ואביון מול עוצמת המלחמה לחיים שאותה ניהלו אותם אלה שישבו מולי ונברו בזיכרונם על מנת לאפשר לי לרשום את פרטי הסבל היום־יומי, המתחדש ומתעצם בכל מסדר־ספירה ובכל מסע־ייסורים, וידעתי גם כי קצרה ידי...

כמחברו של ספר זה, אני מבקש להופיע גם כאוטי (**ישראל**) **שפירא**, השם שקיבלתי מהוריי, ואשר אותו נשאתי בכל ימי שהותי בפְּרֶשׁוֹב, על גלגוליה הלאומיים השונים. אני רואה בכתיבת שמי זה על הספר משום סמליות: פְּרֶשׁוֹב - קהילותיה היהודיות ויהודיה - שייכים לעבר, ממש כפי ששמי זה שייך ל"שָׁם".

גיורא עמיר

פרק ראשון

פְּרֶשׂוֹב - העיר ותולדותיה

1

היהודי הראשון, שזכה להתיישב בפְּרֶשׂוֹב, מרק הולנדר - ועליו עוד יסופר - הגיע לפְּרֶשׂוֹב בתחילת שנות השמונים של המאה ה־18, ולפי התעודות רכש בית בעיר בשנת 1789. לכאורה, לפחות ממועד זה, יש למנות את ראשית קיומה של הקהילה היהודית בפְּרֶשׂוֹב. מי שרוצה לעסוק בתולדות הקהילות היהודיות בפְּרֶשׂוֹב, די לו להתחיל את סיפורו מכאן.

אם כן, על שום מה לסקור את תולדות העיר מראשיתה? יש לכך נימוק טוב, כי מעסיקה אותי השאלה הבאה: מסקירת תולדותיה של העיר ברור שהתיישבו בה במשך הדורות, סלובקים, הונגרים, רותנים, אוקראינים, גרמנים בני סכסוניה, פולנים בני גליציה, אנשי מורביה ועוד עממים שונים וגם בני דתות נוצריות שונות: קתולים, לאטרנים, אוונגלים ופרבוסלבים - וכל אלה התמזגו לאוכלוסייה שניתן לקרוא לה: תושבי פְּרֶשׂוֹב. במקביל, החל מהמאה ה־18 התיישבו בה גם יהודים, אולם אלה - בשונה מההונגרים, הגרמנים, האוקראינים וכל העממים האחרים ובשונה מכל הנוצרים על גווניהם הרבים - לא התמזגו באוכלוסייה המקומית, ולא נחשבו לתושבי פְּרֶשׂוֹב "האמיתיים".

לפי פרופ׳ דוד ויטל,[38] היהודים היו נתונים לשלטון שתי רשויות, זו הדתית וזו הממלכתית (Two levels of authority, two yokes to bear), היה עליהם לשרת שתי רשויות ולשאת שני עולים. מצב זה גרם לשונות, וזו התפתחה על רקע תולדות האזור בו חיו.

הבה נתחיל, אפוא, טיול על פני קדמוניותה של העיר פְּרֶשׂוֹב.

2

על־פי ההיסטוריונים, פְּרֶשׁוֹב, על שמותיה השונים Epuryes (1247) Eperies (1272) Eperias (1474) Pressow (1773), נזכרת בכתובים לראשונה במסמך משנת 1247. שני מלכים השפיעו על מעמדה: האחד, Béla ה־IV, החל בשיקומה של הונגריה לאחר פלישת הטטרים ב־1241 והזמין בעלי מלאכה מהארצות הגרמניות להתיישב בעמק הנהר טוריסה (Torysa). ישנה אגדה הקשורה במלך זה בדבר מקור שמה של העיר. לפי האגדה, מצא המלך בסביבת העיר תותי יער - Eper בהונגרית - ואכן, שמה של העיר בלטינית נזכר כ־Fragopolis, עובדה המחזקת את כוחה של אותה אגדה.

בעלי מקצוע רבים נענו להזמנה, בעיקר בני סכסוניה ואזור שלם לא הרחק מפְּרֶשׁוֹב, מחוז ספיש (Spiš - Zips בגרמנית), היה מאוכלס רובו ככולו בגרמנים (בלשון העם: שוואבים Schwaben) בני סכסוניה. רבים מהם התיישבו בפְּרֶשׁוֹב, ושמות כ־Schmidt, Bauer, Rippaus - נפוצים היו בין סוחרי העיר גם בימינו. המעיין בשמותיהם של ראשי העיר במאות ה־13 ואילך יפגוש שמות בעלי צליל גרמני בלבד.

לפי Paul Lendvai[24] היה המלך Béla ה־IV - אשר מלך במשך עשרים ושמונה השנים לאחר הפלישה - מושל בעל יוזמה רבה, והוא הזמין להונגריה בני עמים רבים להתיישב בה, ומשנת 1250 התיר גם ליהודים התיישבות בהונגריה ואף פרש עליהם את חסותו האישית.

מיקומה של העיר בעמק הטוריסה הקנה לה חשיבות כמרכז מסחרי. בעמק הנהר עברה דרך גדולה (Magna Via) מהונגריה לכיוון פולין וליד פְּרֶשׁוֹב היא התפצלה לזרועות: האחת בכיוון מזרח אל גליציה דרך מיצר דוקלה (Dukla), השנייה בכיוון צפון לגליציה דרך ברדיוב (Bardejov); השלישית לעיר הפולנית סנץ (Sancz) דרך סבינוב (Sabinov); והרביעית פנתה מערבה אל מחוז ספיש (Spiš) שאוכלס כאמור ברובו על־ידי יוצאי סכסוניה הגרמנים, אשר הביאו את אמנות המלאכה והמסחר אל כל עמק הטוריסה.

המלך השני אשר השפיע על גורלה של העיר, András ה־III נענה לבקשותיהם של תושביה והעניק לפְּרֶשׁוֹב בשנת 1299 זכויות של עיר בצורה של מערכת משפט, מנהל וכלכלה. מלך זה, אחרון משושלת Árpád, הסתלק לבית עולמו ב־1231, והונגריה נכנסה למערבולת של מלחמות בין המעמדות השונים, עד להמלכתו של Karl ה־I מבית Anjou הצרפתי.

שני המלכים נקטו במדיניות של ביצור הערים מחמת החשש מפני חידוש הפלישה של המונגולים וגם פְּרֶשׁוֹב הוקפה בחומה רצופה, מגדלי שמירה ותעלת מים, בתהליך שדרש

גיוס אמצעים רבים: כסף, חומרים וכוח אדם, ועל כן התנהל באיטיות מרובה.

כל אותה תקופה קרויה העיר בשם Eperjes, שמקורו הונגרי. על אף גידולו של המרכיב הגרמני באוכלוסייתה של העיר, שמה לא משתנה, והוא מקובל גם על הגרמנים שתופסים באופן הדרגתי מעמד בכיר בחיי המסחר, המנהל וניהול הגילדות. השם פְּרֶשׁוֹב הולך ונשכח, והוא קם לתחייה רק במאה ה־16.

מעמדה כעיר, שחרר את פְּרֶשׁוֹב מכפיפות לשליטתו של בעל המבצר שאריש (Šariš), והעניק לתושביה זכות לבעלות על בתים וקרקעות וגם את הזכות לבחור במוסדות עירוניים עצמאיים. המסים משולמים ישירות למלך עצמו. המסחר והמלאכה תופסים לאט את מקומה של החקלאות כעיסוק עיקרי של אזרחי העיר ובמאה ה־14 מאוגדים בעלי המלאכה של העיר בתשע גילדות - Cech בסלובקית), ביניהן פרוונים, חביתנים, מסגרים, חייטים, סנדלרים, קצבים וכורסקאים. בעלי המלאכה מוכרים את תוצרתם בשוק, המתקיים ביום ב׳ מידי שבוע ובשווקים שנתיים בעת החגים הנוצריים. לעניין השווקים ישנה מאוחר יותר משמעות רבה לאוכלוסייה היהודית. כפי שנראה היהודים עדיין אינם מתגוררים בעיר עצמה מחמת האיסור החל עליהם להתיישב בה, ועל כן הם מתגוררים בכפרים הסובבים את העיר ונלחמים על הזכות לבוא אליה, לפחות ביום השוק השבועי.

במאה ה־14 וה־15 מתרחשת בעיר פעילות בנייה רבת ממדים, ונבנה הבניין המרשים של מרכז העיר: ב־1347 נבנית כנסיית מיקולש (Mikuláš) הקדוש, פטרון הסוחרים. סביבה קמה כיכר השוק, כאשר משני צדדיה מקימים בעלי מעמד את בתיהם - ברובם בתים מעץ - בעוד הכנסייה עצמה, המתרחבת במשך השנים, בנויה אבן. שרֵפות רבות פורצות בבתי העץ, ובמחצית השנייה של המאה ה־15 עוברים בעלי מעמד ויכולת להקמת בתים מלבֵנים וטיח, וכך נבנה גם הבניין השני הבולט לצד הכנסייה - בית העירייה, סמל השלטון העצמי וכוחה הכלכלי של העיר.

פְּרֶשׁוֹב משמשת גורם חשוב בייצור מלח. מזה דורות הופק המלח ממעיינות מלוחים אשר נבעו בקרבת העיר. עם ייבושם הופק המלח בכרייה, וכאשר מכרות המלח הוצפו בשנת 1752 נשאבו מי המלח למתקן התעשייתי סוליבר (Solivar) שתרגום שמו: מבשלת מלח. במתקן זה עברו מי מלח תהליך של אידוי. ייצור מלח היה מונופול ממלכתי, וכאשר המתקן הישן חרב, הקימה המדינה תחתיו בשנת 1925 מתקן מודרני בעל טכנולוגיה מתקדמת.

מי שתייה היו מסופקים לתושבי העיר ממעיינות (מינרליים לרוב) אשר היו מצויים בשפע בסביבת העיר. אספקת מים לשימושם של התושבים זוכה לצורה מיוחדת: מכלים עשויים אבן שימשו לאגירת המים. בתחילת המאה ה־15 מקימה מועצת העיר באחד ממגדלי החומה המקיפה את העיר, מתקן הידראולי מיוחד, אשר שואב את המים מנחל טחנת הקמח (Mlynský Potok) אל מכלי האבן באמצעות צנרת העשויה עץ. מהמתקן הייחודי הזה קיבל המגדל

שבו הוא שכן, את השם Kumšt, רוצה לומר: המצאה; אולי שיבוש של המילה הגרמנית Kunst, שמשמעותה המצאה, יצירתיות. "kumštovať" היה הפועל המציין עיסוק בהמצאות, הַרְכָּבות וכיוצא בזה. באותו מגדל ישכון כעבור ארבע מאות שנים המוזיאון היהודי.

3

בתחילת המאה ה־16 התרחש בהונגריה אסון לאומי אשר מהווה זיכרון כואב של ההונגרים עד היום: בקרב Mohács הפסיד המלך Lajos ה־II את הממלכה ואת חייו.

הערים בודה (Buda) ו־פֶּשְׁט (Pest) נכבשו על־ידי הטורקים, ואלה מְפלגים את הונגריה הגדולה לשלושה חלקים וממליכים ב"ממלכה לאומית" שֶׁבירתה בודה, את János Zápolyai כמלך מטעמם, משקל נגד ל־Ferdinand האוסטרי. שניים אלה נאבקים על הזכות לרשת את כתרו של אישטוון (István) הקדוש.

במאבק זה העיר פְּרֶשׁוֹב, אשר יסדה יחד עם הערים השכנות איגוד ערים (Pentapolis) הכולל בנוסף לפְּרֶשׁוֹב גם את הערים Košice, Bardejov, Levoča ו־Sabinov, מצטרפת לצד ההונגרי ובשל כך, הצבא של פרדיננד – אם כי אינו מצליח לכבוש את העיר הבצורה – הורס את פרבריה.

אחרי מות János Zápolyai ואחרי מסעות נוספים של הטורקים, מצרף סולימן, שליט טורקיה, את מרכז הונגריה – ובודה בתוכו – אל ממלכתו. חלק גדול של האצולה ההונגרית עוברת להתיישב בסלובקיה, וגם בפְּרֶשׁוֹב מוקמים על־ידי האצילים בתי מידות. בית הבסבורג, שאינו מוותר על השלטון, עושה מאמצים גדולים לריכוזיות, מה שמעורר שורה של התקוממויות של האצולה. גם פְּרֶשׁוֹב הופכת לשדה קרב בין צבא הקיסר לצבא המתקוממים, דבר שגורם להרס כלכלי ופיזי של העיר. הקיסר נוקם בעיר בצורה קשה, במיוחד בשל הצטרפותה להתקוממות של Gróf Thököly Imre, ובשנת 1687 במשפט לפני בית דין שדה בראשותו של הגנרל Antonio Caraffa נידונים ומוצאים להורג בכריתת ראשיהם – עשרים וארבעה מבחירי האזרחים והאצילים של פְּרֶשׁוֹב, באירוע הידוע בכינוי "בית המטבחיים של קרפה".

גל ההתקוממויות הגיע לשיאו במרד Rákoczi Ferenc ה־II, בתחילת המאה ה־18. במהלכו של מרד זה נכבשת פְּרֶשׁוֹב, ודיכוי המרד מביא לכניעתה ב־1710. בעיר פורצת גם מגפה ושתי שְׂרֵפות גדולות ב־1711 ו־1720, המשמידות חלקים ניכרים של בנייניה. העיר נכנסת למאה ה־18 הרוסה, נטולה מקורות כספיים וכוח כלכלי.

במשך השנים מתיישבים בעיר כמה מסדרים נוצריים: צירוף האזור להונגריה מעניק סמכות כנסייתית ומינוי אנשי כמורה לבישוף מ־Eger, שסמכותו כוללת שליטה על רכוש מקרקעין רב ועצום בכפרי האזור, שתושביהם משמשים למעשה אריסים ומעבירים חלק גדול מהיבול לידי הכנסייה.

רכוש זה מושך מסדרים נוספים: מפולין מגיע מסדר הכרמליתים, שלמרות חיי עוני וצמצום מוצהרים, רוכש רכוש רב; מהונגריה באים הדומיניקנים שמתרכזים במלחמה בנטיות פגניות של העם; ובעיר פועלים גם יזואיטים וסיסטרציאנים.

4

לאחר פגעי הטבע והמלחמות, משתקמת אט־אט כלכלת העיר ומתפתח בה ייצור בדים איכותיים, נייר ועוגבים. ב־1845 נוסדת בה קופת החיסכון - אחת הראשונות בהונגריה ובסלובקיה בכלל. אלא שבא עליה קץ מהיר, כאשר בעת דיכוי המרד נעלמה "הקופה" של הקופה. אמנם, היא נמצאה לאחר זמן בעיר Szatmár שבטרנסילבניה, אולם בינתיים הכסף שהיה בה איבד את ערכו ורבים מהחוסכים איבדו את חסכונותיהם.

מערכת בתי־הספר של פְּרֶשוב רכשה לעצמה שם של מצוינות עוד במאה ה־15, כאשר ניתן לבוגריה, בזכות שמה הטוב, ללמוד במוסדות השכלה גבוהה מחוץ לגבולות הונגריה.

ה־Lyceum המקומי היה מבתי הספר המבוקשים של הונגריה העילית, ונהרו אליו מורים בעלי שם כ־ Elias Ladiver, Izák Caban, Jan Bayer ואחרים, אשר היו המייסדים של מה שכונה "הזרם הפילוסופי של פְּרֶשוב".

בכל זאת, הנהלת העיר הייתה מוכנה לוותר על קיומו של ה־Lyceum כאשר הייתה אפשרות מעשית לכך, בהנחה כי בזכות ייסוד הקולגיום תזכה העיר במוסד בעל רמה גבוהה יותר, ואפילו במעמד של בית־ספר גבוה.

ב־1667 נוסד הקולגיום בשמו המלא: Collegium Statuum evangelicorum superioris Hungariae ותלמידים משלזיה, פרוסיה ופולין הצטרפו אל בני מעמד בעלי האחוזות המקומיים, ובראש המוסד הועמד כרקטור Samuel Pomarius מגרמניה והמחנך הדגול, יאן עמוס קומנסקי (Comenius - Ján Amos Komenský) ביקר במוסד והשפיע על מוריו.

חצר המלוכה בווינה, קתולית מובהקת, לא שבעה נחת מקיומו של המוסד ועל כן, במקביל, נוסד גם בית־ספר תיכון בהנהגת היזואיטים. אבל הקולגיום התגבר על הקשיים

ורשם בתולדות פֶּרֶשׁוֹב דפים מפוארים של השכלה ליברלית במשך דורות רבים.

אחרי דיכוי המרד של "אביב העמים" ב־1848, הונהגה בארץ ריכוזיות; הונגריה חולקה לחמישה מחוזות, מהם שניים בסלובקיה ובראשן שתי הערים הגדולות: ברטיסלבה (Bratislava) וקושיצה (Košice). למחוז זה, האחרון, השתייכה פֶּרֶשׁוֹב, אשר בעקבות איבוד מעמדה כבירת המחוז איבדה גם את זכויותיה כעיר מלכותית חופשית. אז הֻחלה תקופת האבסולוטיזם, והשפה הגרמנית הפכה ללשון הרשמית.

ב־1867 עולה על כס המלוכה בהונגריה הקיסר פרנץ־יוזף, ועל סדר היום הציבורי – חוק לאומים ליברלי. הנהגת העיר עוברת לידיהם של לאומנים הונגריים, ובראשם החוגים הקתוליים, אשר התייצבו בראש התנועה הלאומית ההונגרית.

מערכת החינוך הייתה לשדה הקרב של ההונגריזציה; רבים מהאינטלקטואלים המקומיים ראו את עתידו של האזור – שהיום הוא סלובקיה המזרחית – במסגרת ממלכת הונגריה, והדבר הגיע עד כדי כך שבתחילת המאה ה־20 בכל בתי־הספר בפֶּרֶשׁוֹב שפת ההוראה הייתה הונגרית.

תמיד בעקבות שֹרֶפה המכלה חלקים בעיר, ערים עוברות תהליך משמעותי של בנייה מחודשת, וכך היה גם בפֶּרֶשׁוֹב, בעקבות השֹרֶפה במאי 1887. בעשור האחרון של המאה ה־19 מתחדש מראה העיר ונבנים בה בנייני ציבור וגם מערכת ביוב משוכללת. גם הספקת חשמל עולה על הפרק, ויזמים מייסדים חברת מניות בעלת הון של 100,000 זהובים, במטרה לבנות במקום טחנת הקמח המופעלת על־ידי זרם הנחל – מתקן חשמלי. (חברת המניות Eperjesi Villanyvilágitási és Erőátviteli Részvénytársaság) של פֶּרֶשׁוֹב למאור חשמל ולהעברת כוח), רוכשת מכונת קיטור, דינמו וטורבינה, וביולי 1895 הנורות הראשונות מפיצות אור ברחובה הראשי של העיר. כמו כן נבנית מסילת רכבת ומוקם קו טלגרף המאפשר קשר ישיר עם בודפשט. התקנת מערכת טלפון מוזכרת בשנת 1894.

בהתפתחותה של העיר שוב אנו פוגשים שמות גרמניים: הסוחר Linkesch בונה מרחצאות ציבוריים ובריכת שחייה, ובורסקאי בשם Gretzmacher אשר עסק בייצור מגפיים בשיטה מיוחדת פונה לעירייה בבקשה להרשות לו להפוך את בית החרושת למרחצאות קיטור ואמבט. תעשיין בשם Rudolf Haltenberger מתחיל בייצור בדי כותנה.

במקביל, עולים גם שמות של יהודים: מוזכר מפעל לעיבוד ומסחר בעץ של שרייבר ומוסקוביץ', מפעל לייצור בדי כותנה Első Eperjesi Lendamaszt műszővőgyár של סלומון בלוך ובנו.

בשנת 1863 מונה העיר 10,300 תושבים, בהם 800 הונגרים, 150 צוענים, 1,200 גרמנים שבהם נמנים 300 יהודים וכל היתר – סלובקים.

בכל אותה עת נמשכים מתחת לפני השטח מאמצים של הונגריזציה, אם כי מספרם של ההונגרים מהווה רק שיעור מזערי מכלל האוכלוסייה. טיפוח הדיאלקט העממי המקומי - הדיאלקט של שאריש - נחשב כחלק מהמאבק להונגריזציה ומתפרש כניסיון לפלג את הסלובקים. ב־1878 מוזכר מוציא לאור, בשם סמואל רוזנברג, אשר מפרסם ספרים ולוחות שנה (Kalendár) הכתובים בדיאלקט מקומי.

האינטליגנציה המקומית מתרכזת בחוג Széchényi Kör, שמטרתו הונגריזציה של החברה על־ידי פעולות תרבות ופרסום. הדברים מגיעים לשיאם כאשר הבישוף Bubics מפרסם מנשר תמיכה בהוראתו של שר החינוך, הגראף Csáky, אשר לפיו יש לפטר החל מ־1 בינואר 1894, כל מורה שאינו מלמד בשפה ההונגרית.

העיר מתקשה להשתלב במודרניזציה התעשייתית אשר עוברת על אירופה - בכלל, ועל חלקים אחרים של המונרכיה האוסטרו־הונגרית - בפרט. המהנדס שטרק - שבו עוד ידובר - יהודי מהונגריה, אשר מגיע לפְּרֶשׁוֹב וניצב בראש פרויקט לבניית מתקן חשמל מודרני, מפרסם ב־1908 - זמן קצר לאחר בואו לעיר - שורה של מאמרים Eperjes ipari elmaradottságának okairól es fejlesztésének módjárol (על הסיבות לפיגורה התעשייתי של פְּרֶשׁוֹב ועל הדרך להתפתחותה). במאמריו הוא קובל על היעדר ארובות חרושת - כאחד המאפיינים של עיר - על חוסר הרצון של המוסדות הכספיים להשקיע בתעשייה ועל הירידה הכללית בייצור. בחוברת - שאותה הוא מפרסם בעקבות המאמרים - דוחה שטרק את התחרות מצד היצרנים של אוסטריה, כנימוק בעל תוקף לפיגורה של העיר, ומאשים את אלה מחוגי השלטון הנוקטים בעמדה שלילית כלפי היוזמה בתעשייה ובמסחר, עמדה המשועבדת, לדבריו, לחשיבה מהתקופה הפיאודלית.

5

למאה העשרים נכנסת העיר בפיגור משמעותי. בשנת 1900 אין בה עדיין לא מערכת הספקת מים ולא רחובות מרוצפים ומדרכות מכוסות אספלט. הביקורת הציבורית על פיגור זה מתעצמת, ובשנת 1907 זוכה העיר למערכת הספקת מים לבתים. לגבי מספרם יש לציין כי בעיר בשנת 1900 היו רק 25 בתים בני שלוש קומות, 264 בתים בני שתי קומות ו־1,482 בתים שבהם קומת קרקע בלבד. כעיר חשובה בסלובקיה המזרחית, משקף מצבה את הפיגור הכללי של אזור זה, אשר בשונה מחלקי סלובקיה המערבית אשר נמצאים בשכנות לארצות מפותחות - נשאר בעיקרו אזור חקלאי ובו תחבורה בלתי מפותחת.

השינויים בשלטון המונרכיה השפיעו גם על חיי התרבות של העיר. במחציתה הראשונה של המאה ה־19 התאפיינו חיי התרבות של העיר בעליונותה של התרבות הגרמנית אשר נשענה על הבורגנות הגרמנית של העיר, שהייתה מבוססת מבחינה חומרית וחברתית. ואילו במחצית השנייה של המאה ה־19 מתייצב בראש החיים הפוליטיים והחברתיים המעמד של בעלי האחוזות ההונגריים, ובהשראתו מתעצמת גם השפעתה של התרבות ההונגרית. בתחילת המאה ה־20 אין בנמצא בעיר גילוי משמעותי של תרבות סלובקית, אם כי במאה ה־19 למדו בפרשוב בקולגיום, בבית־הספר התיכון ובבית־הספר למשפטים המסופח אליו – אנשי תרבות מצוינים, שבאו לשם בעקבות פעילותם של בני דורו של איש האשכולות והמעורר הלאומי הסלובקי, Ľudovít Štúr. ממשיכיו היו אנשי ספרות, כמו Pavel Országh Hviezdoslav משורר סלובקי בעל מעמד שלמד בעיר בבית־הספר למשפטים שליד הקולגיום בשנים 1870־1872. התלמידים בבית־ספר זה ייסדו באותה עת את האגודה הלאומית הסלובקית (Slovenská národná spoločnosť) אשר הקימה ספרייה של ספרות סלובקית, שנתמכה על־ידי בעלי הכרה לאומית סלובקית רבים והשפעתה חרגה גם אל מחוץ לגבולות העיר והמחוז. אולם שפת הלימוד בקולגיום נותרה ההונגרית, ובצֵדה הגרמנית.

לא חסרה בעיר פעילות תרבותית נוספת: ציירים ופסלים פעלו בה, וביניהם Aurel Ballo, אשר לידיו מסרו בני הקהילה האורתודוכסית את מלאכת הציורים בבית־הכנסת, שבנייתו הסתיימה בשנת 1898.

בשנת 1860 נוסד ה־Musikverein ברוח הגרמנית, שבמסגרתו פעלה מקהלה ותזמורת וגם בית־ספר למוזיקה. במקביל, אם כי תחילתו מאוחרת יותר, פעל חוג למוזיקה סלובקית שנתמך על־ידי מנצח התזמורת הצבאית של גדוד הרגלים מס׳ 67 Leopold Kohout, מחבר מוזיקה בזכות עצמו.

בניין התיאטרון נבנה עוד ב־1881, כשמרבית ההצגות הועלו בו בשפה ההונגרית. בשפה זו פורסמו גם עיתונים, שהגדול בהם היה ״דפי פרשוב״ (Eperjesi Lapok). יצוין כי באותה עת הופיע בווינה עיתון בשפה הסלובקית, אולם ב־1910 היה מצוי בפְּרֶשׁוֹב רק אדם אחד שהיה מנוי על עיתון זה.

6

מלחמת העולם הראשונה ומפלתה של המונרכיה האוסטרו־הונגרית שמו קץ לתקוות כי ההונגריזציה תצלח בסופו של דבר. סיומה של המלחמה, והודעת ראש העיר ב־31 באוקטובר 1918, כי המלחמה נסתיימה והחיילים חופשיים ללכת הביתה - כאשר בעיר היו מאות חיילים של גדוד 67, מרביתם בני המחוז, אשר לפתע איבדו את מסגרתם - הביאה על העיר פורענות קשה. החיילים השיכורים החלו לעסוק בביזה, עד שהסדר הוחזר על כנו בעזרת יחידה צבאית שהגיעה לעיר. החיילים השיכורים נתפסו, חפצים שנמצאו אצל הבוזזים - הוחרמו ובעיר הוכרז מצב חירום. בית דין שדה, שלא עסק בחקירות יסודיות, דן למוות ארבעים ואחד חיילים ושני אזרחים. אלה הוצאו להורג ליד חומת הכנסייה בכיפר העיר - ההוצאה להורג הגדולה ביותר בשטחה של צ׳כוסלובקיה.

הכרזתה של צ׳כוסלובקיה העצמאית באוקטובר 1918 לא הורגשה בפְּרֶשׁוֹב מיד. רק בסוף השנה נכנס לעיר צבא הרפובליקה, ומוסדות השלטון עברו לידי השליח של הממשלה המרכזית. באותה עת מנתה העיר 17,577 תושבים. ב־24 בדצמבר 1918, נתמנה ראש מחוז חדש דר׳ פאבל פאברי (Dr. Pavel Fábry), אשר נכנס לתפקידו ב־11 בינואר 1919 והוצג לפני הקהל באספת עם שנתכנסה באותו יום בכיכר העיר. השתתף בה גם השר הממונה על ענייני סלובקיה, דר׳ וַורו שרובר (Dr. Vavro Šrobár). השפה הסלובקית הייתה ללשון הרשמית ובהדרגה הוכנסו שינויים מתאימים גם לשפת ההוראה בבתי־הספר.

המצב הכלכלי של העיר וסביבתה היה בכי רע. רבים היו מחוסרי עבודה, ובפברואר 1919 פרצו שביתות במגזרים השונים, במטרה להגיע ליום עבודה של שמונה שעות ולשיפור תנאי השכר. לתוך המערכת המורכבת של יחסים מתוחים אלה פלש גורם חדש: ב־21 למרץ 1919, הוכרזה הרפובליקה הסובייטית ההונגרית.

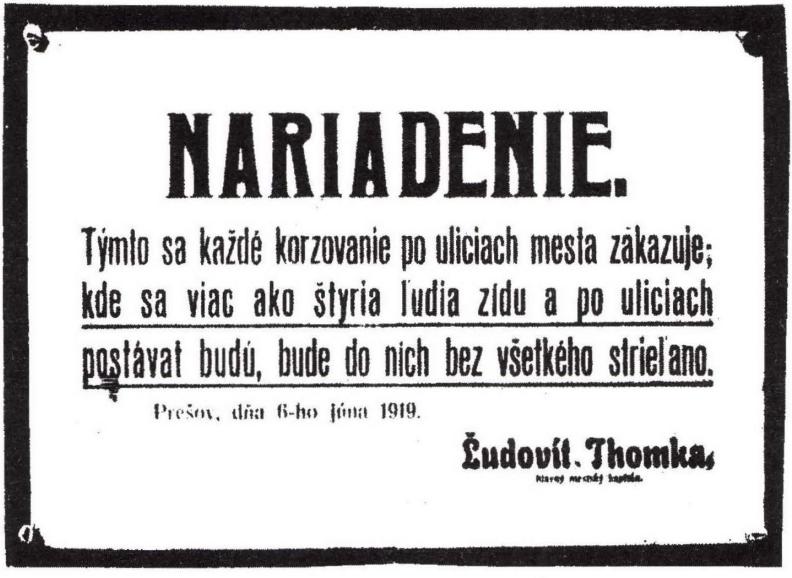
7

פרופסור למשפטים סלובקי בשם מרטין וייטור (Martin Vietor) (במקורו עורך־דין יהודי מרצל ויטמן) פרסם ספרון[37] שבו הוא קובע את התאריך 16 בנובמבר 1918, כיום הכרזתו של המשטר הסובייטי בהונגריה. אולם אין הדבר נכון: ביום זה חזר מהשבי הרוסי לבודפשט העיתונאי בלה קון (Béla Kún) יחד עם עוד שמונה חברים. אז צפו מעטים

בלבד, שכעבור פחות מארבעה חודשים תצמח מגרעין זה, של מפלגה קומוניסטית קטנה אשר נוסדה ב־24 בנובמבר, רפובליקה סובייטית. אולם, ממה שכינה הסוציאל־דמוקרט האוסטרי, אוטו באואר (Otto Bauer) כ"דיקטטורה של ייאוש" קמה ביום 21 במרץ 1919 רפובליקה סובייטית בהונגריה, שהחזיקה מעמד במשך 133 ימים, ועלה בידה לגרום לכך שפְּרֶשׁוֹב תהיה לרגע מיקרוסקופי בתולדותיה במה להכרזתה של רפובליקה סובייטית סלובקית, ותיכנס באקט זה כציון היסטורי לתולדותיו של הקומוניזם באירופה.

בתגובה להכרזתה של הרפובליקה ההונגרית הסובייטית על־ידי קון, פלש הצבא הצ'כוסלובקי יחד עם הצבא הרומני - לשטחה. במקביל, הוכרזה בפְּרֶשׁוֹב, בסוף אפריל, "דיקטטורה צבאית". בכרוז המודיע על הכרזתה, נאמר, כי כל העושה מעשה נגד ביטחון הציבור ונגד האינטרסים של הרפובליקה הצ'כוסלובקית ייגזר עליו עונש מוות, אשר יוצא לפועל בתוך שעתיים ממתן גזר הדין.

בתי מרזח ובתי קפה נסגרו בשעה תשע בערב, נאסרה יציאה לרחוב לאחר שעה זו וכרוז שהודבק ברחובות העיר ביום שישה ביוני, אסר על כל התקהלות של יותר מארבעה אנשים תחת האיום של "יריות ללא אזהרה".

NARIADENIE.

Týmto sa každé korzovanie po uliciach mesta zakazuje; kde sa viac ako štyria ľudia zídu a po uliciach postávat budú, bude do nich bez všetkého strieľano.

Prešov, dňa 6-ho júna 1919.

Ľudovít Thomka,

מצב חירום זה נגרם בשל התקדמותו המפתיעה של הצבא האדום ההונגרי, אשר הדף את הצבא הצ'כוסלובקי, וביום השישה ביוני כבש את קושיצה וכעבור יומיים נכנס לפְּרֶשׁוֹב.

בלה קון הגיע כעבור ימים ספורים, ב־10 ביוני, לקושיצה. איש זה - שהיה שבוי ברוסיה והשתתף במהפכת אוקטובר - יסד את הקבוצה המפלגתית הזרה הראשונה בתוך המפלגה הבולשביקית. במועצת המהפכה ההונגרית הפך לדמות מרכזית. אולם חרף העובדה שהיה נואם מחונן ומארגן זריז, כמנהיג הוא נחל כישלון. בנאומיו - וגם בזה שנשא בקושיצה ב־12 ביוני - הבטיח את עזרת ברית המועצות, וטען כי הצבא האדום של ברית המועצות הולך וקרב.

מתוך אמונה כי האינפורמציה הזו מדויקת, הוכרזה ב־16 ביוני 1919 בפְּרֶשׁוֹב הרפובליקה הסובייטית הסלובקית, שבראשה עמדו מועצת הממשלה המהפכנית (Revolučná vládná rada) הוועד הפועל המהפכני (Revolučný Výkonný Výbor) ולפי הדוגמה הסובייטית - קומיסרים עממיים (Ľudoví komisári).

הכרוז אשר פורסם לקראת הכרזת הרפובליקה הסובייטית בפְּרֶשׁוֹב, פונה אל הפרולטרים של העולם כולו ומכריז: "היום תיווסד רפובליקה סובייטית סלובקית עצמאית" ומסיים בקריאה: "תחי המהפכה העולמית! יחי האינטרנציונל הקומוניסטי!"

Ku proletarom
caleho sveta!
notka
sa utvorí
samostatna
Slovenska Radova
Republika.
Nech žije svetova revolucia!
Nech zije kommunisticki international!

לעזרת הצבא הצ'כוסלובקי והרומני באו הצרפתים וראש ממשלתה של צרפת, קלמנסו (Clemenceau) הגיש אולטימטום לממשלתו של בלה קון. נוכח המצב הכלכלי הקשה, חוסר אפשרות לקיים אספקה ראויה לאוכלוסייה ולמרות אופוזיציה ניכרת בשורות חסידיו, הסיג בלה קון את הצבא האדום לגבולות הישנים. הצבא האדום ההונגרי עזב את שטחה של צ'כוסלובקיה, ועמו נסתלקה גם מועצת הממשלה המהפכנית מִפְּרֶשׁוֹב. ב־24 ביוני נכנסה לתוקפה שביתת הנשק, וביום 30 ביוני 1919 בא הקץ על חייה קצרי הימים של הרפובליקה הסובייטית הסלובקית; בלה קון סולק מבמת ההיסטוריה אל חיי גלות בברית המועצות, וסיים את חייו בהוצאה להורג באחד הטיהורים של סטלין ביוני 1937, והוא בן חמישים ושתיים בלבד.

פְּרֶשׁוֹב נמוגה ממפת המהפכה העולמית וחזרה אל חיי היום־יום; בעת הבחירות למועצת העיר, בשנת 1923, מגיעה למקום השלישי המפלגה היהודית, כשהיא מקדימה את מפלגת העם הסלובקית, שלאחר מכן (מאז שנת 1925) הוסיפה לשמה גם את שמו של מייסדה, הכומר הלינקה (Hlinka).

נשוב עתה אחורה, מאות בשנים, על מנת לעקוב אחר הצטרפותם של היהודים אל תושבי העיר, עד שהגיעו למספרם, שמצא ביטוי בבחירות של 1923, הראשונות בצ'כוסלובקיה העצמאית.

פרק שני

ראשית היישוב היהודי בפְּרֶשׁוֹב

1

על אף העובדה, כי ראיות בכתובים על יישוב יהודים בפְּרֶשׁוֹב קיימות רק מסוף המאה ה־18 וקהילה יהודית ראשונה נוסדה בפְּרֶשׁוֹב רק במחצית המאה ה־19, אי־אפשר להתחיל במניין תולדות יהודי העיר פְּרֶשׁוֹב רק ממועדים אלה. באזור שאריש (Šariš) - שהעיר היוותה את מרכזו מאז ומתמיד - ישבו יהודים מימי קדם. אם כי בעיר עצמה הם לא התגוררו, הרי שהשפיעו על התהוותה וצמיחתה, ממש כמו שהעיר השפיעה על חייהם וגורלם באופן מכריע. היהודים היו קורבן לאסונות ולמכות, מעשה אדם וטבע, יחד עם התושבים הנוצריים במשך שנות קיומה של הארץ, וגם השתתפו בהתפתחותה הכלכלית, החברתית והתרבותית. בד בבד, נשלטים על־ידי הלכות הדת וחיים בגולה, היו היהודים כפופים לנורמות ולכללים, השונים מאלה של האוכלוסייה הכללית, חלקם כאלה שחלו מכוח רצונם הם, וחלקם - מכוח האילוץ השלטוני. אולם בדרך כלל, היו תנאי החיים של היהודים בהונגריה - בהשוואה ליתר ארצות אירופה של ימי הביניים - חיוביים ואף טובים.

התעודות הראשונות בכתב על יהודים בשטחה של הונגריה, מקורן במחצית המאה ה־10. ברם, אין משמעותן כי רק אז מתחילה הנוכחות היהודית באזור זה. קיימים סימנים המעידים על כך שהיהודים הראשונים הגיעו לאזור עם הלגיונות הרומיים אשר חזרו לכאן לאחר כיבוש יהודה. קרוב לוודאי כי סוחרים יהודים היו באזור מורביה הגדולה ועם התייצבות הממלכה ההונגרית התיישבו ליד הריכוזים המסחריים והכלכליים, ובתוכם נוסדו הקהילות היהודיות הראשונות. אחת העתיקות שבהן היא הקהילה היהודית באסטרגום (Esztergom) (1050).

בשונה מארצות אחרות של אירופה, שבהן נרדפו היהודים והופלו לרעה, היה מצבם של היהודים בתקופת שלטון שושלת Árpád, מניח את הדעת, ותנאי חייהם היו סבירים. כל ההוראות האנטי־יהודיות אשר הוצאו על־ידי רשויות הכנסייה, לרבות אלה של האפיפיור, לא קוימו על־ידי השליטים, ואף בוטלו על ידם. בסוף המאה ה־11 יושבים יהודים בערי הונגריה השונות ועוסקים - בצד המסחר - בכל מלאכה ועיסוק, בדומה לשכניהם הנוצרים. את זאת ניתן ללמוד מהחלטותיו של הסינוד של סובולץ' (Sobolcs) שבו התקבלו חוקים אנטי־יהודיים אשר אסרו על יהודים לשאת נשים נוצריות, להעסיק משרתים נוצרים, ותחת איום של החרמת כלי העבודה נאסר עליהם לעבוד בימי א' ובימי החג הנוצריים. בתקופת מסע הצלב הראשון, כאשר אבירי אירופה המערבית ודלת העם בהנהגתם רצחו - בדרכם אל ארץ הקודש - את האוכלוסייה הלא־נוצרית, אימץ המלך קלמן (Kálmán) את היהודים תחת חסותו, ובמנשר משנת 1100 נתן להם רשות לרכוש קרקע לבעלותם, אם כי חזר ואסר עליהם להעסיק נוצרים ולנצל את עבודתם. כעבור שנים מספר - במנשר שני - טיפל בפרטי היחסים בין נוצרים ויהודים, ויצר בסיס חוקי לחייהם, אלה בצד אלה, ליותר ממאה שנים.

אינג' אויגן ברקני במחקרו "תולדות יהודי פְּרֶשׁוֹב 1800-1942" אותו ערך בעזרתו של יוסף בלום (בן־פורת) מציין:

"יהודים התגוררו במחוז שאריש כבר בעת שלטונה של שושלת המלכים לבית Árpád. בעלי האחוזות הביאו ויישבו אותם על מנת להיעזר בהם לפיתוח אחוזותיהם, הכנסתם ושיווק תוצרתם. יהודים היו הסוחרים, המתווכים, המפתחים ומובילי הסחורות בדרך מהונגריה לפולין, אשר הייתה באותה עת דרך ראשית, והייתה מפורסמת וחשובה. בידיהם היה המסחר בצמר, יין וטבק. בתקופת שלטונו של קרל הגדול, בערך בשנת 800 לספירה, שלטו היהודים בדרכים מסין דרך הודו ועד לבריטניה הגדולה, ועל כן מפורסמים היו כ"יודעי הדרך הגדולה". כבודם היה רב, ובנוסף לדרכים הראשיות הם הכירו גם את הדרכים הצדדיות, וכאשר מנעו מהם הגילדות הגרמניות להתיישב בערים, חיו היהודים בכפרים, כסוחרים וכחוכרי אדמות. משלושה כיוונים הגיעו היהודים לשאריש, ולמעשה לשטחה של סלובקיה. הראשון – מהמערב, אוסטריה וצ'כיה – שם גרמו מסעות הצלב לרדיפת יהודים בלתי פוסקת. תחילה התיישבו בעמק הנהר Váh, ומשם נדדו עד המחוזות המזרחיים של שאריש וזמפלין. השני – מהדרום, מהשפלה ההונגרית הגדולה שאותה הרסו פלישות הטורקים, ואילו באזורי הכרמים עשתה שמות מחלת ה־filoxera. השלישי – מהצפון, מגליציה, שבינה לבין הונגריה לא היה מאז 1767 גבול שמור, וחצייתו הייתה נוחה ובלתי מסוכנת."

2

מועצת הקונסיל הלאטרני אשר התכנסה בשנת 1215 קיבלה החלטות אנטישמיות רבות, ובין היתר קבעה כי על היהודים לשאת לבוש אחיד, השונה מזה של הנוצרים. החלטות אלה לא קוימו.

על התנאים החיוביים שמהם נהנו היהודים מעידה "בולת הזהב", אשר הוצאה על־ידי המלך אנדרש (András) ה־II ב־1222, מעין Magna Charta של האצולה ההונגרית, אשר בה מבטיח המלך את זכותה של האצולה להתקומם בעת הפרת הברית בינה לבין המלך, ומעניק לה שחרור ממסים והגבלת החובה להשתתף במערכות הצבא. אולם בלחץ האצולה אסר במסמך זה המלך על היהודים למלא תפקידים רמי מעלה, של נסיכי חצר וגובי מכס.

איסור זה לא קוים במלואו, ובשל כך התערב כעבור שנים מעטות (ב־1231) האפיפיור והשיג את חידושו. המלך נכנע לדרישת האפיפיור, ובכנס ארצי שהתקיים בשנת 1233 הבטיח, כי לא ירשה ליהודים למלא תפקידים במשרדי הממלכה, יאסור עליהם להעסיק משרתים נוצרים ויחייב את היהודים לשאת סימני זיהוי. ברם, גם הוראות אלה לא היו בתוקף זמן רב, ומרביתן בוטלו כעבור שש שנים על־ידי המלך בלה (Béla) ה־IV, אשר מאוחר יותר טיפל בהסדרת מעמדם של היהודים. ב"פריבילגיום" משנת 1251 הבטיח ליהודים מעמד של משרתי בית המלוכה, שמשמעותו כי כל התקפה על יהודים פירושה גם גרימת נזק לרכושו של המלך. את ענייני היהודים ניהל שופט יהודי שהיה כפוף ישירות למלך. מלבד הגנה חוקית הבטיח הפריבילגיום חופש אישי וחופש הפולחן הדתי.

באותו זמן עצמו מתנהלת באירופה המערבית רדיפת יהודים אכזרית, המוצאת ביטויה בפוגרומים, בחקיקה מפלה ובגירוש. החקיקה הסובלנית של המלך ההונגרי גוררת שוב את התערבות האפיפיור וכנס הסינוד בבודה בשנת 1279, מקבל החלטות אנטי־יהודיות וקובע חובה של נשיאת סימן מבדיל: עיגול מבד אדום על צדו השמאלי של החזה. אולם, לאסלו (László) ה־IV פיזר את הסינוד ואף החליט על ביטול החלטותיו.

עד סוף המאה ה־13 חיו היהודים בהונגריה תחת חסותו של המלך, מוגנים מפני הרדיפות העקובות מדם אשר התרחשו באותה עת בארצות אירופה המערבית. באותה תקופה, בקרבתן של הערים בחלק הסלובקי של הממלכה Bratislava, Nitra, Trnava, Komárno, Trenčín פרחו קהילות יהודיות; והיהודים מילאו תפקידים רמי מעלה בממלכה והיו בעלי רכוש.

עם מותו של אנדרש (András) ה־III בא הקץ על שושלת Árpád ועמה על תנאי

החיים הטובים, שלהם זכו היהודים. ב־1308 עולה על כס המלוכה Karl ה־I, ראשון המלכים של בית Anjou; אחריו בנו לאיוש (Lajos), המכונה "הגדול" (1342-1382) אשר רודף את היהודים וגם את כל מי שאינו משתייך לכנסייה הקתולית. הוא אפילו מצווה על גירוש היהודים משטח הממלכה, ואם כי אינו מבצע את הצו, מדיניותו העוינת כלפי היהודים מוצאת ביטויים אחרים. הוא מבטל את תוקפם של שטרי החוב שבידיהם, דבר שגורר החלשת מעמדם הכלכלי. חתנו זיגמונד (Sigismundus), מחדש אמנם את מעמד היהודים כ"משרתי הכתר" ואת משׂרת השופט היהודי - אולם הרדיפות נמשכות. מועצת העיר בודה מצווה ב־1421 על היהודים לשאת לבוש אדום עם כתם צהוב, ואוסרת עליהם קשרי מסחר עם נוצרים. בתקופת שלטונו מתרחשות גם ההתקפות הראשונות על היהודים בימי חג הפסח.

3

שיפור המצב מגיע רק עם שלטונו של מטיאש קורבינוס (Matyás Corvinus) (1458-1490) אשר ראה ביהודים מקור הכנסה משמעותי, ולמטרה זו יצר משרה של "פרפקט יהודי" אשר דאג לגביית מסים מבני דתו וכן להגנתם בכל שטחי הממלכה. עם מותו, תוך משבר כללי בשלטון של שושלת היאגלונים, שוב הורע מצב היהודים, ובאותה תקופה (1494) מתרחשת עלילת הדם הראשונה, כשהאשמה היא "רצח ריטואלי" ותוצאתה - רצח יהודים חפים מפשע בטרנאבה (Trnava).

על אף התמורות, מצב היהודים בהונגריה במשך ימי הביניים היה טוב יותר מאשר בחלקה הגדול של אירופה באותה העת. מספר היהודים עלה והגיע בתחילת המאה ה־16 לכדי 20,000 בכמה קהילות, בעיקר בחלקה המערבי של סלובקיה. בסלובקיה המזרחית ידוע על קיום קהילה בקושיצה.

התפתחות חיובית זו באה אל קִצה אחרי קרב מוהאץ' Mohács, בשנת 1526, ועלייתה על כס המלוכה של שושלת ההבסבורגים. יחד עם הכיבוש התורכי מתרחשים שינויים כלכליים, חברתיים ומדיניים, אשר בתוצאתם הסופית גורמים להרעה במעמדה של יהדות הונגריה לתקופה ארוכה. בתקופה זו של מאבקים ארוכים על כס המלוכה וערעור חברתי בעקבותיהם, נשללו מהיהודים כל ההגנות החוקיות, ורכושם היה הפקר לשליטים מקומיים, ליחידות צבאיות ולשליטי הערים. שלטונם של ההבסבורגים היה בעל השפעה שלילית, כי אלה ייצגו בתקופת הרפורמציה במרכז אירופה את הקתוליות המיליטנטית ואת אי הסובלנות

הדתית. במהלך המאה ה־16 נאלצו היהודים לעזוב את הערים המלכותיות החופשיות. בשנת 1526 הם גורשו מברטיסלבה, בשנת 1539 - מטרנאבה, ובתקופה זו גם ערים שבהן לא גרו יהודים, דאגו להבטיח, בין יתר זכויותיהן, גם את הזכות לאסור את מגורי היהודים בין חומות העיר. ערי המכרות אסרו, באיום של עונש מוות, את מגורי היהודים בתחומן, ואף במרחק של שבעה מילין. בתקופה זו לא רק שערי הערים נסגרו בפני היהודים, אלא - בדומה למצב באירופה המערבית - אבדה ליהודים גם הזכות לעסוק בעיסוקים "נוצריים" (כמו מלאכה וחקלאות). פעילותם הכלכלית הוגבלה למסחר זעיר, חלפנות והלוואות בריבית. האוכלוסייה היהודית התגוררה מחוץ לערים, בסביבתן ובחסותם, או נכון יותר: על פי מידת הרחמים של בעלי האחוזות.

הגרמנים, שיישבו את מרכז סלובקיה, התנגדו נמרצות ובהצלחה לכניסת יהודים לשטחה, וכך לא היה רצף של יישוב יהודי בסלובקיה, והקהילות היהודיות מחלקה המערבי הופרדו מאלה שהתגוררו בחלקה המזרחי.

במאה ה־16 התרחשו עלילות דם, ובעקבותיהן נרצחו יהודים רבים: ב־1529 בפזינוק (Pezinok), וב־1536 בטרנאבה. אם כי המנהיגים הפרוטסטנטיים נזקקו לשירותיהם של הסוחרים היהודים במאבקם נגד ההבסבורגים, באופן כללי החליש מצב המלחמה את מעמדם הכלכלי של היהודים. כך היה המצב גם בעת המלחמה נגד התורכים 1683-1699. המדיניות הפנימית של ההבסבורגים בסוף המאה ה־17 ותחילת המאה ה־18, אופיינה בחוסר סובלנות דתית ובקתוליזציה בכוח. הקרדינל ליאופולד קולוניץ' (Leopold Kollonich) הכין הצעה להסדר השלטון הפנימי (Einrichtungswerk des Koenigreichs Ungarn) ובה הציע הגבלות על יהודים, עד לגירושם הסופי משטחה של הממלכה. במצב דברים זה מצויים היהודים בעת שלום סטמר (Szatmár) (1711) אשר מחזיר לתוקפן את זכויות האצולה וממליך את Karl ה־III. בימי שלטונו (1711-1740) זוכה הונגריה להבטחה חוקתית של אוטונומיה ומתקבלת "סנקציה פרגמטית" המבטיחה את זכות הנשים לרשת את שלטון השושלת.

4

בפְּרֶשׁוֹב, כמו בערים מלכותיות אחרות, יהודים לא יכלו להתגורר. עד לסוף המאה ה־15 לא נשמרו כל ראיות כתובות על אודותם, אם כי על נוכחות יהודים במחוז שאריש מאז ימי הביניים מעידה תעודה משנת 1247 המזכירה יישוב בשם Židovský Potok (הנחל היהודי). יהודים התגוררו ליד כפרים של סלובקים ורוסינים ועסקו במסחר זעיר, הובלת סחורות, ייצור שיכר וכדומה. הם חיו בשלום עם האוכלוסייה המקומית ועם בעלי האחוזות, ואילו לאצולה הם היוו מקור להכנסה, למתן הלוואות ולתשלום מסים בתמורה להגנה מסוימת. גם פשוטי העם פנו אליהם בעת מצוקה כלכלית, כמאמר: Kedz bida, ta do Žida (בעת צרה, אל היהודי). על מנת להשתתף בימי שוק, יסדו היהודים יישובים בקרבת הערים המלכותיות, וכאן מקור היישוב Sebeskelemes או Šarišské Lúky ליד פְּרֶשׁוֹב.

האזכור הראשון של יהודים בהקשר לפְּרֶשׁוֹב הוא מהתאריך 2 בדצמבר 1531. בשנה זו סוחר מפְּרֶשׁוֹב, בשם לוקאש מאירר, מוסר יחד עם היהודי מרכוס לתושב קרקוב, בשם פטר דניאל, לשמירה גביע כסף עם הוראה למסור את הגביע רק בהסכמת שניהם. כאשר מרכוס דרש את החזרת הגביע, פנתה עיריית קרקוב אל המגיסטרט בפְּרֶשׁוֹב, כדי להשיג את הסכמתו של מאירר. אירוע זה, שנרשם באופן מקרי, מעיד כי תושבי פְּרֶשׁוֹב הכירו את היהודים, וקיימו עמם יחסי מסחר, למרות שאלה לא התגוררו בעיר. זה גם מוכיח כי כבר במאה ה־16 כיוון ההגירה של היהודים באזור - בשונה מזה במערב - היה צפון־דרום, וניתן להניח כי יהודי מזרח סלובקיה באו בחלקם הגדול מפולין שאתה הם קיימו קשרים אמיצים.

תעודה נוספת, מאוחרת במאה שנה, על יהודים בפְּרֶשׁוֹב, קשורה גם היא בעיר קרקוב. בשנת 1633 החל בפְּרֶשׁוֹב משפט נגד שני סוחרים מקרקוב - ילן הורשמורוביץ ודויד דוקטורוביץ' - שעניינו: 20 חביות יין של בעל אחוזה, בשם שטפן אוסה. שני הסוחרים העבירו את החביות לשם מכירה לקרקוב, אולם בדרך עוקלו החביות על־ידי האצילה לבית פורגאץ', ועיקול זה גרם לקלקול היין. היהודים סירבו לשלם עבור היין שאיבד את ערכו והתביעה בעניין זה נמשכה שנים מספר, ובשנת 1637 טרם באה אל סיומה.

מתעודות אלה ניתן להסיק, כי אזרחי פְּרֶשׁוֹב ואצילי סביבתה השתמשו בשירותי המסחר הבינלאומי של היהודים, ואילו בשטחה של העיר היחס אל היהודים היה שונה לחלוטין. כאן היוו היהודים - שיכלו להציע, כתוצאה מקשריהם עם ארצות שכנות, סחורות במחיר זול ממתחריהם המקומיים - איום משמעותי. משום כך התנגדה גילדת הסוחרים בכל כוחה לתחרות היהודית. חברי הגילדה, שנציגותם במוסדות העיר הייתה גדולה, יזמו איסורים

שונים אשר מנעו מהסוחרים היהודים את המגורים בעיר וצמצמו עד למינימום את רשות כניסתם אל בין חומותיה. בפריבילגיה של גילדת הסוחרים בפְּרֶשׁוֹב משנת 1615 שזכתה לאישורו של המלך מטיאש (Mátyás) ה־II מצויה ההוראה כי "אין להתיר את כניסת היהודים לעיר ולסבול את נוכחותם בה, מלבד בימי השוק השנתי, כי הם מפריעים ומזיקים למסחר ולכל חברי הגילדה. גם בעת השוק אין להתיר להם הקמת אוהל או דוכן, ולסחור מותר להם רק באולמות שנשכרו בבתים של תושבי העיר. כמו כן אסור להם למכור מוצרי מלאכה, תבלינים, סחורה תורכית, בדים ובכלל - אסור להם לסחור בסחורות שהובאו מארצות רחוקות."

כעבור שנתיים חוזר ומאשר מלך זה את הפריבילגיום הקיים של גילדת הסוחרים, ומוסיף כי "לזרים, כמו בני סקוטיה, פולין ויהודים אין להתיר לסחור באופן חופשי, להחזיק במזומנים, ולא למכור לפי מידת הזרוע, אלא לפי חתיכות בלבד. אם ייתפסו בהפרת איסור זה, תוחרם מרכולתם."

גילדת הסוחרים, אשר השתדלה למנוע כניסת יהודים גם בעת השווקים, הקפידה מאוד על קיום איסורי הפריבילגיה, אסרה על כל חבריה לרכוש סחורה מיהודים על מנת שאלה, בטענה של הובלת הסחורה לשם הספקתה, לא יוכלו לשהות בשטחה של העיר. מפר האיסור, היה צפוי לקנס כבד.

החשש מפני תחרות הסוחרים היהודים היה כה גדול, עד כי מִקום השוק הועבר בשנים מסוימות, לפי הוראת המגיסטרט, אל השער העליון הרחוק, על מנת שהיהודים לא יוכלו להגיע אליו. עובדה זו מצויה בכרוניקה של הקהילה האונגלית בפְּרֶשׁוֹב משנת 1650.

5

בשל היותה של העיר מרכז מסחרי חשוב בתקופת המעבר מהמאה ה־16 אל המאה ה־17 גדֵל כוחה של גילדת הסוחרים, וזו מנצלת את כוחה לקבלת אישור התקנון שלה על־ידי הקיסר עצמו. שני תקנונים של גילדת הסוחרים בפְּרֶשׁוֹב נשתמרו, ועליהם חותמת הקיסר לאישור תוקפם.

התקנון הראשון הוא משנת 1570, ואישורו על־ידי רודולף (Rudolf) ה־II בשנת 1582 כתוב בשפה הלטינית ומאשרר את התקנון משנת 1570 הכתוב בשפה הגרמנית. התקנון השני משנת 1615 זכה לאישורו של הקיסר מטיאש (Mátyás) ה־II בשנת 1617, וגם הוא כתוב בשפה הגרמנית. עד כמה היה כוחם של הסוחרים הגרמנים בפְּרֶשׁוֹב דומיננטי, תעיד

העובדה כי בתקנונים מצויה הוראה הקובעת, כי בפְּרֶשׁוֹב מותר לסחור לא רק לגרמנים, כי אם גם לסוחרים הונגריים "אחרים", כמובן מלבד ליהודים. התקנון האחרון נושא את סמל העיר וחותם: Sigillum Maius Civitatis Eperies. ראוי לציין כי עם ייסוד המוזיאון היהודי בפְּרֶשׁוֹב בשנת 1928 - הגיעה התעודה לחזקתו והייתה המסמך העתיק ביותר בין מוצגיו.

תקנון זה שהגן מפני תחרות הזרים, הסדיר גם את החיים הפנימיים בגילדה: תנאי הכניסה אליה, שיפוט משמעתי של המפר את הוראותיה, והוראות המגבילות את קשרי המסחר עם גורמים מחוץ לגילדה. הגבלות אלה כוונו בעיקר כלפי קשרי מסחר עם יהודים, אם כי חלו על כל הגורמים הזרים, ובהם סקוטים ופולנים. אולם אלה יכלו להוציא עצמם - בשונה מהיהודים - מתוקף ההגבלה על־ידי רכישת בית באחת מן הערים המלכותיות.

לסוחרים בפְּרֶשׁוֹב היה מונופול על סוגים מסוימים של סחורות שהובאו מערים אחרות. רק להם הייתה הזכות לסחור בתבלינים, בכלי מתכת, בבדים, במשי וכיוצא בזה, ועל המפר הגבלות אלה הוטלו קנסות כבדים. אולם היהודים קיימו ממילא איסור זה, מעצם העובדה שנמנעה מהם ההצטרפות לגילדה. הסוחרים של העיר, חברי הגילדה, היו בין התושבים העשירים ביותר של העיר וכוחם חרג מעבר לגבולותיה, מכוח "חוק המילין" אשר הרחיב את תקנון הגילדה עד למרחק של שני מילין מגבולות העיר. על השיפוט המשמעתי בגילדה הופקדו "זקנים" (Elteste), ארבעה במספר, והם עסקו גם בהענשתם של חברי הגילדה אשר הפרו איסורים, ובהם האיסור לסחור עם יהודים.

אולם, בעת המשבר הכלכלי הקשה של העיר, בסוף המאה ה־17 ובראשית המאה ה־18, נזקקו אזרחי העיר להלוואותיהם של היהודים. כך למשל בשנת 1702 הגיע חובו של הסנטור פאבול סיקסאי (Pavol Szikszay) ליהודי יצחק הירשל למידה שלא יכול לעמוד בהחזרתו, ובית המשפט העירוני הורה על העברת ביתו של סיקסאי לידי היהודי. הואיל והיהודי לא יכול היה - מחמת איסור השהות בעיר - להשתמש בו, התערב המלך ליאופלד (Leopold) ה־I למען חידוש הדיון, והורה על סילוק החוב בדרך אחרת. פרשה זו מרמזת על המאמץ של היהודים להשיג כניסה לעיר. גם בעת מרד פרנץ ראקוצי (Ferencz Rákóczi) ה־II מצויה הוראה בקשר ליהודים, כאשר הנסיך מצווה, בסוף שנת 1708, על המועצה הכלכלית של פְּרֶשׁוֹב (רשות כלכלית מרכזית בעת המרד) להחרים את רכושו של היהודי המנוח בשם ברקו בשווי של 4,000 זהובים.

עם חתימת שלום סטמר (Szatmár) בשנת 1711, נפתחת תקופה חדשה בתולדות המדינה וגם בתולדותיהם של היהודים החיים בה. הסכם שלום זה היה ניצחונה המוחלט של המלוכה על המתקוממים, וב־1 במאי 1711 הניחו 12,000 ה"קורוצים" של ראקוצי 149 דגלים לרגלי מפקד הצבא הקיסרי של Jozef ה־I ונשבעו לו אמונים. הם לא ידעו,

שהקיסר נפטר לפני שבועיים, כי מותו הוחזק בסוד. מפקדי המתקוממים, ובהם ראקוצי עצמו, סירבו לקבל את החנינה שהוצעה להם ועזבו לנכר.

שילובה של הונגריה בקיסרות האוסטרית היה לעובדה מוגמרת. ראקוצי נפטר ב־1735 בגלות בתורכיה והפך במשך הדורות לאגדה של התקוממות, שמטרתה עצמאות והגדרה עצמית של ההונגרים.

יורשו של Jozef ה־I היה Karl ה־III. זה היה שמו כמלך, ואילו כקיסר הוא כונה Karl ה־IV. בתקופת שלטונו, בשנת 1726, הוצא החוק אשר קבע כי בחלקי המלוכה שירש, רשאי רק הבן הבכור בכל משפחה יהודית לשאת אישה (וגם זאת רק אחר מות אביו). חוק זה גרם להגירה המונית של יהודים מאוסטריה, מצ'כיה וממורביה להונגריה, שם התיישבו בעיקר במחוזות המערביים.

בתקופת שלטונו נתקבלה הסנקציה הפרגמטית אשר הבטיחה את ירושת הכתר גם לנשים, וכך עולה בשנת 1740 על כס הקיסרות, הקיסרית מריה תרזה (Maria Theresia) שהוכתרה גם למלכת הונגריה. שלטונה הביא לשינויים נוספים בחיי היהודים. כדי למלא את קופתה המדולדלת של הממלכה, החליטה הקיסרית להטיל מס על היהודים, אשר עד אז היו בעיקר סמוכים לאחוזותיהם של האצילים, והממלכה לא דאגה להם במיוחד. המס אשר הוטל על־ידי הקיסרית על יהודי הממלכה ב־1749 היה Censum Judacorum או בכינוי אחר Toleranztaxa, ומשמעותו, שעל כל יהודי הממלכה לשלם עבור "טולרנציה הסובלת את עצם קיומם" - שני זהובים מידי שנה.

6

מצב זה לא מנע את הגירת היהודים להונגריה לא רק ממערב, כי אם גם ממזרח, בעיקר מפולין, שהייתה אז הקיבוץ היהודי הגדול באירופה. מספרם של היהודים בהונגריה עלה מכוח ההגירה אשר התעצמה בסוף המאה ה־18, כאשר בית הבסבורג זכה בעת חלוקת פולין באזור גליציה (Halič), שיוצאיה התיישבו בעיקר במזרח. כתוצאה מכך גדלו ההבדלים בין היהודים אשר ישבו במערב הממלכה ובאו ממורביה וצ'כיה, לבין אלה אשר באו מגליציה והתיישבו בחלקה המזרחי של הונגריה, דהיינו גם בסלובקיה.

עובדות חדשות אלה השפיעו באופן משמעותי על חיי היהודים ומעמדם במחוז שאריש. בעת ספירת האוכלוסין בשנת 1726 נרשמו בכל המחוז 74 יהודים בלבד, המפוזרים ב־26 כפרים. ריכוזם בחלקו הצפוני של המחוז מעיד על מוצאם מפולין. על כך מעידה גם תלונתה

של הנהלת המחוז, שהופנתה לשלטון המרכזי, על מספרם הרב של יהודים חסרי־כל המגיעים מפולין. בשנת 1747 נמנו במחוז 296 יהודים וכעבור שנתיים - מאה משפחות יהודיות, שמרביתן התקיימו כחוכרים עניים וחלקם היו בעלי בתי מרזח, שתנאי חייהם הורעו בשל ההכרח לשלם את מס הטולרנציה, מס למחוז ושלמונים מסוגים שונים לבעלי האחוזות.

בתקופה זו עדיין נאסר על יהודים לגור בפְּרֶשׁוֹב. היו אמנם ניסיונות להתיישב בה, אך אלה נסתיימו בכישלון. בנוסף לגילדת הסוחרים הקפידו על האיסור גם היזואיטים, אשר ישבו בעיר מאז 1711. בשנת 1734 שהה בעיר - למשך תקופה ארוכה יחסית - יהודי אשר טיפל בתושב חולה. כאשר מועצת העיר לא נקטה כל אמצעי לגירושו, פנה ראש מסדר היזואיטים בתלונה אל רשויות השלטון, ואלה ציוו על מועצת העיר לגרש את היהודי.

פנייה דומה הגיעה למועצת העיר גם מהבישוף, בצירוף איום של חרם דתי על ראש המועצה וחבריה במקרה של אי־ציות. וכך, בעת ספירת היהודים בשנת 1735 נרשם: "Eperiessiensis, nullos in gremio sui dari judacos rescribit" (בפְּרֶשׁוֹב, לפי הרישום, לא יושבים יהודים) ודיווח זהה מצוי גם בעת הספירה בשנת 1747, כאשר בברדיוב הקרובה כבר גרים 12 יהודים.

האוכלוסייה היהודית, שמספרה גדל, התרכזה בכפר קרוב לפְּרֶשׁוֹב, Šarišské Lúky שממנו יצאו הסוחרים היהודים להשתתף בשווקים בעיר. בנוסף לארבעת ימי השוק השנתיים, ביקרו היהודים לעתים קרובות גם בשוק השבועי, על אף התנגדותה הנמרצת של גילדת הסוחרים. ב־1749 התגבש המאמץ לסלק את ההגבלות החוקיות, ואז פנו היהודים אל השלטון לקבל רישיון שיאפשר להם להיכנס לעיר ללא הפרעות ולסחור בשטחה ביין ובסחורות אחרות. כמו כן הם ביקשו רשות להקים בעיר בית־כנסת ובית־קברות. לאחר מאמצים פנתה המועצה הארצית לענייני יהודים אל רשות מחוז שאריש, כדי לוודא שאכן, על סמך פריבילגיות עתיקות, מונעת העיר את כניסת היהודים ואם אכן כך הדבר, ממליצה המועצה לחדול מנוהל זה. אחרי התערבות זו השתפר המצב, והיהודים הורשו לבקר בשוק השבועי תמורת תשלום של ארבעה גרושים. אולם, ההתנכלויות נמשכו, הן מצד הרשות העירונית והן מצד הצבא. מצויה תלונה משנת 1768 של יהודי Hunsdorf נגד מפקד הצבא בפְּרֶשׁוֹב, אשר תבע מהם תשלום של דוקאט שלם במקום ארבעה גרושים ואסר עליהם ללון בפרברי העיר. אחרי חקירה הורה השלטון למפקד המקומי להתיר את כניסת היהודים לעיר ללא תשלום ולהרשות להם ללון בפרברי העיר.

הקיסרית מריה תרזה שהייתה ידועה ביחסה השלילי ליהודים, התערבה לטובת גילדת הסוחרים ולמען חידוש תוקפן של הפריבילגיות. ב־1770 הורתה כי מלבד ימי השוק השנתיים מותר לסחור בשווקים רק לנוצרים. פריבילגיה זו אושרה מחדש גם ב־1845 על־ידי הקיסר פרדיננד (Ferdinand) ה־V, וכתוצאה הותר ליהודים לסחור בעיר רק

בחמישה ימי שוק שנתיים - שהתקיימו בימי חג של קדוש מסוים - אולם מיד עם סיום השוק היה עליהם לחדול מכל פעילות ולסלק את הדוכנים והשלטים. אי־קיום ההוראה לראשונה גרר קנס של 12 זהובים, בהפרה חוזרת הוטל קנס כפול, ואילו הַפָּרָה שלישית גררה את החרמת הסחורה.

ההוראה החמורה לא נשמרה בקפדנות, ולמעשה הסוחרים היהודים שהו בעיר גם מעבר לימי השווקים, לעתים גם במשך שבת וחגים. על מנת שלא יוכרחו לעזוב את העיר מחמת חוסר יכולתם לקיים את מצוות הדת, שכרו בסתר בית ברחוב Jarková 16, ובאחד מחדריו פתחו בית־מדרש. קיומו של זה נשכח במרוצת השנים ונתגלה רק בשנת 1928, כאשר בעת תיקון הבניין נתגלו ציורי קיר וכתובות.

7

במחציתה השנייה של המאה ה־18 התרחשה בפְּרֶשׁוֹב טרגדיה שמקורה באמונות טפלות ועלילות דם בעניין "השחיטה הריטואלית". המקרה ידוע כ"משפט אורקוציאני (Orkuciany)" כאשר בכפר בשם זה נתגלתה גופתו של ילד בן חמש אשר נרצח בחניקה, ועל גופו פצעים רבים. על בסיס דבריו של ילד אחֵר, אשר ראה בעת הרצח שני יהודים הולכים בדרך, עצרו שוטרי המחוז ביום 6 ביוני 1764 שבעים יהודים שנאספו בביתו של המורה בכפר מושורוב (Mošurov) לחוג את חג שבועות. את היהודים גררו לפְּרֶשׁוֹב, אחרי חקירה עצרו שלושים מהם, ואת היתר שחררו. העצורים הואשמו ברצח לשם הקזת דמו של הילד למטרה דתית. כראיה מרכזית שימשה תמונתו של הנרצח - מעשה ידיו של צייר מקומי - שעליו התיימרו הצייר והשופטים (שלא הכירו את הכתב העברי) לפענח את המילים הכתובות בעברית: "אחד הוא האלוהים". כעֵד מרכזי במשפט זה שימש ילד יהודי - בנו בן העשר של יעקוב דוידוביץ' מהכפר - שאותו חטף, לאחר מעצר ההורים, בעל האחוזה המקומי. הילד הוטבל לנצרות והוכרח, נגד רצונו, להעיד נגד אביו מולידו. בסוף ספטמבר שוחררו מרבית העצורים, כשבמעצר נותרו שמונה בלבד. שניים מהם עונו, והמורה משה יוזפוביץ' לא עמד בעינויים ומת תוך כדי החקירה.

סוחרים זריזים הפיצו את התמונה של הילד בשווקים וירידים, דבר שהגביר והאדיר את השנאה ליהודים וקיימת הייתה סכנה של התפרצות גילויים אנטישמיים, שאת תוצאותיהם קשה היה לשער. במצב זה, בעוד המשפט נמשך תוך עיוותים קשים, פנו יהודי שאריש אל הקהילה היהודית בברטיסלבה, שהייתה קהילה עשירה ובעלת השפעה, Communitas

Judaica Possoniensis Subarcenis וראשיה, אברהם טבן והרב מאיר ברבי - פנו בתחנונים אל הקיסרית. הם הסתמכו על מקרים בעבר שבהם הוברר חד־משמעית כי רצח לצורכי דת נוגד את היהדות. כמו כן הם הסתמכו על עבודתו של אלויס זוננפלד: De usu infantis Christ. Sanguinis accusato, inquisito et absoluto Judaismo - עבודת דוקטורט, שמחברה הגן עליה באוניברסיטה של וינה. הקיסרית מינתה את הגרוף בודאי (Budai László) לחקור את העניין, והוא אסר מיד על הפצת תמונות הילד.

עד סוף המשפט לא חסכה הקהילה של ברטיסלבה במאמצים להביא לסיום המשפט ולשחרורם של היהודים החפים מפשע. אם כי הקיסרית לא התערבה בתהליך המשפטי של בית משפט המחוזי שהיה אוטונומי, פעילותה מאחורי הקלעים תרמה לכך שהמשפט שהסתיים בזיכוי, לא צמח לממדים מדאיגים.

משפט Orkuciany לא היה אחרון המשפטים על בסיס עלילת דם, שהרי כאשר ב־1 באפריל 1882 בכפר Tiszaeszlár אבדה ילדה בת ארבע־עשרה, דווקא בימי חג הפסח, מצאו האנטישמים המקומיים מקום להסתה אנטי־יהודית על בסיס עלילת דם. משפט זה זכה לתשומת לב באירופה כולה כי הפך למאבק בין האנטישמיות לליברליזם, והסתיים בזיכוים של הנאשמים.

נראה כי משפט Orkuciany היה אחרון המשפטים אשר קדם להם תהליך עינויים במטרה להוצאת "הודאות" מפי נאשמים. ד"ר תיאודור אוסטרליץ, עורך־דין ובנו של רב הקהילה הניאולוגית בפֶּרֶשׁוֹב, כתב ב־1931 מחקר על משפט זה בשם Die letzte Folterprozedur in der ost-ung. Monarchie (הליך העינויים האחרון במונרכיה האוסטרו־הונגרית) וזה פורסם על־ידי אגודת המוזיאון היהודי בפֶּרֶשׁוֹב.[14]

במאה ה־18 החל בארצות אירופה, ובמונרכיה האוסטרו־הונגרית במיוחד, תהליך של השלטת ארגון חברתי ריכוזי־רציונלי ובעל סדר פנימי. היהודים - כפי שמציין במחקרו רב ההיקף פרופ' דויד ויטל[38] - הסתמנו כמכשול לארגון שכזה. כל שליט טיפל בהסדרת מעמדם בתערובת פרגמטית של אינטרסים מקומיים ושיקולים עקרוניים. מריה תרזה פרסמה במאי 1764 את ה־Judenordnung, הוראה בעלת לשון עוינת, בלתי מתפשרת, המבדילה בין שני סוגים של יהודים: Priviligirter Jud ו־Fremder Jud. אולם בהשפעתה של ההשכלה והסובלנות הדתית שהפכו רווחות בארצה - נאלצה גם קיסרית זו לפזר ב־1774 את המסדר הקיצוני של היזואיטים.

עלייתו של יוזף ה־II, בנה של מריה תרזה ויורשה על כס המלוכה, מבשרת את השינוי הגדול כלפי בני הדתות הלא־קתוליות. לשינוי זה הייתה השפעה גם על מעמדם של יהודי הונגריה. אמנם, ההבחנה בין "יהודים מועילים" ו"יהודים חסרי תועלת" הייתה מושרשת בחוגי השלטון גם בתקופת ההשכלה, אולם יוזף ה־II פרסם בינואר 1784 את "צַו הסובלנות"

(Toleranzpatent), וכבר בדברי הקדמה קבע את כוונתו המוצהרת כי "כל הנתינים שלנו, ללא הבדל לאום או דת - משנתקבלו במדינותינו, יהיה להם חלק בעושר הציבורי, ייהנו מחופש חוקי, ולא יסבלו ממכשולים בעיסוקם ובהשגת פרנסתם." מטרתו החברתית הוגדרה אף היא: "לעשות את היהודים אלמנט מועיל יותר ובר־שימוש יותר למדינה", או בלשון הצו: dem Staate nützlicher und brauchbarer zu machen.

בכך פתח השליט הנאור תקופה חדשה בתולדות היהודים בהונגריה.

פרק שלישי

תחילת חיי קהילה מאורגנים (1780–1867)

1

שנות מלכותו של יוזף ה־II היו קצרות, אך בעלות משמעות. הקיסר הצעיד את חלקה העיקרי של אוכלוסיית ארצותיו כברת דרך משלטון העריצות של ימי הביניים אל חברה אזרחית מודרנית. לפי Lendvai[27], חישבו כי הקיסר פרסם בתקופת שלטונו בת עשר השנים, 6,000 פטנטים (צווים מלכותיים) ו־11,000 חוקים. יחסו אל היהודים היה חלק אינטגרלי ממאמציו למזג את ארצות ממלכתו ל"ישות הומוגנית אחת, אשר נוהגת באופן זהה" או בלשונו: "eine einzige Masse, die auf gleicher Weise gelenkt wird".

למען השגת מטרתו, ציווה הקיסר כי החל מ־18 ביוני 1874 תהיה השפה הגרמנית שפה רשמית בכל חלקי הממלכה, ולפקידיה ניתנה שהות של שלוש שנים ללמוד גרמנית. אם כי חלק ניכר מהרפורמות בוטל או נכשל, עצם פרסומם של הצו בדבר ביטול משטר האריסים ו"כתב הסובלנות" הביא לשיפור במעמדה של האוכלוסייה שהייתה חסרה זכויות אזרחיות והיווה את שחרורה המשפטי והרוחני ואת שילובה הערכי בחיי הכלכלה והחברה.

שלטונו של הקיסר המשכיל גרם גם לשינויים משמעותיים במעמדם של היהודים ובתנאי חייהם בשטחה של המונרכיה. עוד בעת הכנתו של "צו הסובלנות" עיבד הקיסר פרויקט לפתרון שאלת היהודים בהונגריה בשם Systematica Gentis Judaicae Regulatio אשר מסיבות שונות נכנס לתוקפו רק בשנת 1783. צו זה התיר ליהודים את ההתיישבות בכל שטחי הממלכה, שהיו עד אותה עת סגורים בפניהם, לרבות הערים המלכותיות. החריג היחיד שנותר לעניין זה היו ערי המכרות המלכותיות. הצו הבטיח את זכות העיסוק בכל

ענפי הכלכלה אשר פעילות היהודים בהם הוגבלה עד אז מכוח השמירה הקפדנית מצד הגילדות, ובין היתר התיר להם גם חכירת אדמה ועיבודה. הפטנט הסדיר את ייסודם וניהולם של מוסדות חינוך דתיים יהודיים בפיקוח הממלכה ואִפשר כניסתם של ילדים יהודיים לבתי־ספר תיכוניים ולאוניברסיטאות. הוא ביטל את החובה של לבוש שונה וענידת סימן מזהה. בצד ההיתר ללבוש "נוצרי" רגיל התיר הצו אפילו נשיאת נשק.

נוסף על כל אלה, התערב הצו גם בעניינים הפנימיים של היהודים. הוא אסר - למען קיום האמון החברתי - für die Aufrechthaltung des gemeinschaftlichen Zutrauens את השימוש בשפת היידיש והעברית. את העברית התיר לצורך הטכסים הדתיים ולשימוש בספרות הדתית, ואת היידיש ציווה הקיסר להחליף בגרמנית. בשנת 1788 הרחיב הקיסר את החובה לשאת שמות משפחה גם על יהודים, ואלה שלא היו להם שמות משפחה, קיבלו שמות משפחה גרמניים לפי אינדקס מסוים. הוראה זו, בצירוף החובה להשתמש בשפה הגרמנית, תרמה לגרמניזציה מוגברת של האוכלוסייה היהודית.

אחרי מות יוזף ה־II החלו הערים, ביוזמת הגילדות, לפעול למען ביטול הפטנט בדבר מעמדם של היהודים. אולם בינתיים עלה משקלם הכלכלי של היהודים, והכתר נוכח בתועלתם הרבה לממלכה ולאצולה. מאמצי הערים נכשלו והפרלמנט קיבל בשנת 1790 חוק מס׳ XXXVIII De Judeis, ולפיו "יהודים החיים בגבולות הונגריה והשטחים המצורפים, יישארו בכל הערים המלכותיות החופשיות ובכל היישובים האחרים (מלבד ערי המכרות המלכותיות) במצב שבו היו ביום ה־1 בינואר 1790." קבלתו של הסטטוס קוו (Status quo) היווה הצלחה לכל יהדות הונגריה ואִפשר התפתחות דינמית בעשורים הבאים.

במרוצת מחציתה הראשונה של המאה ה־19 התעצמו יהודי הונגריה בכל השטחים: מספרית, כלכלית ותרבותית. בעוד שבעת מפקד האוכלוסין בשנת 1805 היה מספרם כ־130,000, הרי שתוך עשרים שנה עלה מספרם ל־190,000, ובשנת 1839 הגיע לכדי 239,000 נפש. הפעילות הכלכלית המוצלחת היוותה את מאיץ השינוי במס הסובלנות אשר הונהג כזכור על־ידי מריה תרזה והיה גורם מעכב ומכביד על הפעילות העסקית.

יוזף ה־II שינה גם את שמו של "מס הסובלנות" ל־Tax Camerale ואילו היהודים, ביוזמתם ובתמיכת האצילים, חדלו בשנת 1828 מלשלם מס זה, אשר בסופו של דבר בוטל רשמית ב־1846 במסגרת הסכם שלפיו היו היהודים חייבים להעביר לאוצר הכתר סכום פיגורים שהצטבר במשך שמונה־עשרה שנים, בסך העולה על מיליון זהובים. סופית פתרה את העניין הממשלה העצמאית הראשונה של הונגריה ב־1848, כאשר ביטלה את המס ללא כל צורך בתשלום פיגורים.

התנאים החדשים הביאו לדיון חדש בפרלמנט ההונגרי במעמדם של היהודים בשנים 1839-1840. הבית התחתון קיבל חוק לשוויון זכויות ליהודים בדומה לזה של האוכלוסייה

שאינה במעמד האצולה, אולם התנגדותו של הבית העליון מנעה את קבלתו וחוק חדש, XXXIX De Judeis משנת 1840, רק הרחיב את הזכויות שהובטחו בחוק משנת 1790. החוק קבע כי ההתנגדות ליישוב יהודים בכל הערים (מלבד ערי המכרות), כמו גם ההתנגדות לחופש פעילותם הכלכלית כרכישת אדמות, מסחר, מלאכה, חרושת ובתי־ספר - היא בלתי חוקית. באשר לשימוש בשפות, חזר החוק החדש והנהיג את הוראותיו של הקיסר. שינויים נוספים במעמדם של היהודים התרחשו רק בעת המהפכה של 49-1848.

כמו בחלקים אחרים של הונגריה, גם בפֶּרֶשׁוֹב סייעו הרפורמות של יוזף ה־II ומדיניותו הסובלנית לשבור את התנגדותם של גילדת הסוחרים ושל מגיסטרט העיר ואפשרו את יישובו בעיר של היהודי הראשון. המאורע התרחש אי־שם במחצית שנות השמונים של המאה ה־18, והיהודי הראשון שהתיישב בפֶּרֶשׁוֹב היה סוחר מגליציה (Holič) בשם מרק הולנדר. שמו מודגש, ולא לשווא. הוא היה אדם בעל כישורים בלתי רגילים, וחייו הפכו לאגדה ליהודי מזרח סלובקיה. דמותו נחרטה לעד בתולדות יהדות הונגריה.

2

מרק הולנדר (Marek Hollaender) נולד בשנת 1760 לערך בטרנופול (Tarnow). על ילדותו ונעוריו איננו יודעים דבר, מלבד העובדה כי בגיל צעיר מאוד החל לעסוק במסחר וצבר רכוש גדול. את עושרו, או חלק ממנו, העמיד לרשות בית המלוכה, והודות לכך זכה לקשרים טובים מאוד בווינה, והיה מקורב אפילו לקיסר עצמו. לא ידוע, מדוע בחר כמקום מגוריו, דווקא את פֶּרֶשׁוֹב. קרוב לוודאי כי התכוון להתיישב בשרישסקה לוקי (Šarišské Lúky), שם באותה עת כבר התגוררה משפחה בשם הולנדר, וללא ספק קסמה לו הקרבה לעיר מלכותית מפורסמת, ששמה נודע בין הסוחרים במולדתו. בשעה שבמסחר בפֶּרֶשׁוֹב שלטה גילדה מאובנת, היה לו, להולנדר הזריז, המנוסה והעשיר, כר נרחב לפעילות מסחרית מוצלחת. אחרי הגעתו לעיר ועל אף התנגדותו של המגיסטרט, הוא רכש מהאזרח קירכמאייר בית בן שתי קומות בכיכר (רחוב ראשי מס׳ 61) והחל לסחור. בשנת 1789 פתח בית מסחר סיטונאי לבדים וסחר גם בסחורות אחרות. מועצת העיר לא הקטינה את התנגדותה לנוכחותו ולפעילותו המצליחה של היהודי הולנדר, ועשתה מאמצים על מנת לאלצו לעזוב את העיר. אבל הולנדר, הודות לקשריו בחצר המלוכה, לא חשש מהמגיסטרט אשר בעת שלטונו של יוזף ה־II היה למעשה חסר סמכות חוקית לנקוט בצעד כלשהו כלפיו. בהדרגה נוכח גם המגיסטרט כי קשריו של הולנדר, זריזותו ועושרו, יכולים להיות לתועלת לעיר,

והוא השלים עם העובדה שיש לאפשר לו להתגורר בה. לא זו בלבד, אלא שגם העניק לו זכויות אזרחיות והחכיר לו רישיון לסחור ביין ובשיכר.

הסכסוך ביניהם פרץ שוב לאחר מות הקיסר, והסתיים ב־1793, במחיקתו של הולנדר מרשימת האזרחים. בכל זאת ועל אף אקט זה - מרק הולנדר נשאר בעיר, וב־1808 הקים לעצמו בית חדש במזרחה, ויחד עם בנו ליאו הקדיש עצמו לפיתוח המסחר. בשנות חייו האחרונות החל לפעול בשטח חדש: בשנת 1839, תמורת דמי חכירה של 184,200 זהובים חכר את אחוזתו של Gróf Csáky בעיירה סיקסו (Sziksó), ולבסוף לא נותרה בידי המגיסטרט הברירה אלא להכיר בנוכחותו של הולנדר בעיר. והולנדר - לאות ולסימן לפיוס - תרם לעיר מזרקה שהוצבה בפארק ברחוב הראשי, עם פסלו של האל נפטון (Neptun), המחזיק בידו רומח בעל שלושה להבים וזרם המים נישא אל־על. מזרקה זו עומדת באותו מקום - עד עצם היום הזה, חסינה לתהפוכות הזמנים ולשינוי העתים.

אולם גילדת הסוחרים לא השלימה עם מגוריו של היהודי הולנדר בעיר ועם פעילותו הכלכלית המוצלחת. מאז בואו פתחה הגילדה בפעילות מגוונת במאמצים לאסור עליו לעסוק במסחר ותבעה לגרשו מהעיר. אחרי שנכשלו מאמציהם אצל מועצת העיר והמחוז, פנו הסוחרים אל מועצת השלטון המרכזי, ואף השיגו ראיון אצל הקיסר לאופולד (Leopold) ה־II, אחיו של יוזף ה־II ויורשו על כס השלטון. כאשר, על אף הבטחותיהן, לא נקטו גם הרשויות המרכזיות בשום אמצעי נגד הולנדר, פרסמו הסוחרים ב־25 בפברואר 1794 קריאה לכל גילדות הסוחרים בהונגריה לתמוך במאבקם נגד המתחרה, אשר ממשיך "בשיטה היהודית במסחר ובגרימת נזק לכל האוכלוסייה הנוצרית". למרות שגם יוזמה זו לא הניבה את הפירות המקווים, לא אמרה גילדת הסוחרים נואש, ועוד באוקטובר 1808 פנתה למועצת העיר בתביעה "לאסור על חוכר השיכר, מרק הולנדר, כל מסחר ביין, צמר, אנטימוניום וכדומה, כי האיש נושך נשך וגונב את פת לחמם של אזרחי העיר כולם. כן יש לאסור את המשך הקמת ביתו בפרברה של העיר." למרות שעל הפנייה חתמו בני משפחות מיוחסות, גם זו לא השיגה את מטרת כותביה.

הודות לעושרו, לכישרונו ולקשריו היה הולנדר מכובד מאוד בקרב היהודים, ובמיוחד, בשל כך שלא חסך מאמץ וכסף למען שיפור תנאי חייהם, מה גם שבעצמו היה מעורב ביותר בפעילות דתית ותרבותית. הואיל ובאותה עת עדיין לא הייתה כלל קהילה יהודית בפְּרֶשְׁבּוּב, השתתף הולנדר בחיי הרוח של היהודים הפשוטים, מרביתם עניים, במחוז שאריש.

מרשימותיו של רבה של Šebeš, משה פרנקל, אנחנו למדים:

"הולנדר עשה הרבה טוב למען אחיו ואחיותיו. את פועלו כגשמי ברכה פיזר על כל בני דתו, לעתים קרובות הציל את ישראל. נאספו סביבו כדגים רעבים בים סביב המזון. כאשר היהודים כמעט התמוטטו תחת עול המסים, פנה אל הקיסר כדי שיוותר על תשלום היתרה, ריכך לבבו של הקיסר לבקשותיו, וזה ויתר על היתרה."

בשל סגולותיו יוצאות הדופן נבחר הולנדר בכנס המחוז ב־1813 לראש היהודים במחוז בתואר "ראש מדינה" וכיהן בתפקידו זה מאז ועד מותו. בשמו קשורים סדרי הניהול של חיי הרוח, הדת והתרבות של הציבור היהודי בכל שאריש, מחוז שבו - הודות לגבול משותף עם גליציה - גדל מאוד זרם המהגרים היהודים בסוף המאה ה־18. מספרם הלך ועלה גם בשנים הבאות. מרביתם היו דלי העם, שהתפרנסו ממסחר זעיר, בישול שיכר, חכירת בתי מרזח בכפרים, ומתחילת המאה ה־19, גם מחכירת אחוזות. הם התיישבו באזור הצפוני של המחוז, וחלקם עצר כאן רק זמנית לפני שהמשיך אל פְּנים הארץ. בשנת 1770 נספרו בשטחו של המחוז 5,368 יהודים, מספר שהיה אז בסימן עלייה. כעבור פחות ממאה שנה, ב־1863 נספרו במחוז כבר 10,604 יהודים. ריבוי המצטרפים גרם לייסודן של קהילות חדשות ולחיזוקן של הקיימות.

מצב זה תבע מיסוד ניהולן של הקהילות, במיוחד בקשר לתשלום מס הסובלנות (בשינוי שמו: מס הקאמרה), מס המחוז וכן הסדר בקשר לגיוס חובה, או תשלום בגין שחרור מגיוס זה. מלבד המסים הללו אולצו היהודים לא פעם, בטענות שונות, לשלם שלמונים לרשויות המחוז. בין החובות מסוג זה נמנו אירוחם של נציגי הפרלמנט הארצי, הכנת הכיבוד בעת ביקור השליט, חובת הקליטה של יבול הגפנים מבעלי האחוזות וגם - מתנות לראש המחוז וסגנו בעת חגיהם האישיים או הדתיים. נטל הגיוס לצבא היה כבד מאוד. הקהילה הייתה צריכה לספק מתגייסים או לדאוג לאחרים אשר יהיו מוכנים למלא את חובת השירות הצבאי תחתם. בספרי הקהילות ניתן למצוא רישומים כגון: "לאדון הנוטריון כאילו הלווינו 300 זהובים...".

את מס הסובלנות ותשלומים אחרים לשלטונות, גבו והעבירו הקהילות היהודיות עצמן. משום שלא הייתה בידן כל סמכות להוצאה לפועל, הרי שבמקרה של סירוב לשלם לא נותר אלא להוציא את הסרבן מממסגרת הקהילה הדתית. העונש של הרחקת יהודי מסביבת אחיו בגולה, היה אמצעי יעיל במיוחד, שהשיג את מטרתו תוך זמן קצר ביותר.

כ"ראש מדינה" שבתפקידו מהווה את הרשות העליונה וגם שופט של יהודי שאריש, מילא הולנדר את תפקידו למופת. ולא זו בלבד, אלא שבעזרת רכושו וקשריו עשה בכל כוחותיו לשיפור תנאי חייהם של בני דתו. לא פעם השיג אצל השליט ויתור על יתרת נטל המס שלא שולם או - כיסה אותו ממקורותיו הוא, למשל בעת הרעב, כאשר שלטון המחוז הטיל מס מיוחד על היהודים. הוא לא הגביל את עזרתו ליהודי שאריש, אלא השתתף באופן

פעיל בטיפול ביהודים במחוזות השכנים ומכוח פעילותו ייצג גם אותם במועצה הכלל ארצית בבודה וברטיסלבה. אפילו הקהילה העתיקה של עיר זו פנתה אליו כי יעמוד בראש משלחתה אל הפרלמנט ההונגרי ולחצר המלך. הולנדר לא הגביל את פעילותו לענייני כספים או ייצוג מדיני אלא דאג גם לצרכים הרוחניים של הציבור היהודי. הוא השתדל כי יצירות תיאולוגיות וספרות עולמית יגיעו אל הקהילות היהודיות, אל הישיבות הכפריות ואל בתי־הספר ובתי־המדרש. במאמציו אלה היו לו לעזר שותפים בעלי השכלה, ובמיוחד משה פרנקל, רבה של שרישסקה לוקי, אשר, לפי בקשתו של הולנדר, כתב בשנת 1832 חיבור על תולדות יהודי שאריש מאז שנת 1790. הולנדר הקים בית משפט לערעורים - שמושבו בפְּרֶשׁוֹב - להכרעה בסכסוכים אזרחיים, ומינה שני נאמני מחוז לעזרת אלמנות ויתומים. הודות לעבודתו ללא ליאות ולהצלחתו הרבה גדל שמו בכל רחבי המדינה, ואת יהודי שאריש כינו בני דתם הפחות מאושרים "אהובי השם". במשך שנים נבחר הולנדר למשרתו הרמה - לאחרונה בשנת 1830 - ואז התנה תנאי כי יצורף אליו בנו, ליאו. ואכן, ליאו, שעתיד עוד לפעול גדולות ונצורות, היה מאותה עת יושב ראש הקהילה היהודית הממוסדת החדשה בפְּרֶשׁוֹב.

3

בעיר המלכותית החופשית פְּרֶשׁוֹב יהודים אמנם הורשו להתגורר מאז סוף המאה ה־18, אולם מועצת העיר לא אִפשרה במשך תקופה ארוכה את הקמתה של קהילה יהודית ממוסדת, עשתה מאמצים על מנת לשמר חלק מהפריבילגיות הישנות והתנגדה או לפחות הפריעה להתיישבות יהודים בעיר. כך במשך תקופה ארוכה, הייתה משפחת הולנדר המשפחה היהודית היחידה בעיר, והניסיונות להשתמש בה כדוגמה להשגת זכות ישיבה בעיר זו, היו חסרי תועלת עד תחילת המאה ה־19. בשנת 1793 אמנם בעל בית מרזח, בשם שמעון הירש יובילר, רכש בית ברחוב הראשי, וכעבור שני עשורים עשתה כמוהו גם אלמנתו של יצחק יובילר, ברם המגיסטרט סירב לאשר את שתי הרכישות הללו ובכך להפוך לחוקית את שהיית היהודים בעיר. כלומר, עד מחצית המאה ה־19 נאסר על יהודים לשהות בפְּרֶשׁוֹב ללא רישיון מיוחד. עוד בשנת 1818 ציווה ראש העיר איגנץ פאייר (Ignaz Feyer) לגרש יהודי בשם רוזנברג, תושב שֶׁבֶּש, אשר לן בעיר אצל מכר, וזה גורש על גב חמור, בליווי תופים. על אף קיום חוקים אשר קבעו אחרת, הקפיד המגיסטרט עד שנת 1848 על קיומו של האיסור, ומי שהעז לאפשר ליהודי ללון בעיר, נענש בקנס של שנים־עשר זהובים.

להתיישב בעיר היה גם עניין יקר מאוד. מועצת העיר הייתה מתְנה את רישיון המגורים בהוכחת "מוצאו" ההונגרי של המבקש, וכן בהצגת תעודה על טוהר מידותיו במשך שלוש שנים לפחות. ואם הצליח כבר מישהו למלא אחר התנאים האלה והתיישב בעיר, פגש שם - בפעילותו העסקית - במכשולים, עוינות והתנגדות מצד התושבים. הגילדות היו עדיין בעלות כוח כלכלי חשוב, ולא היה בכוונתן לאפשר תחרות יהודית במסחר, במלאכה או בייצור. בשנת 1847, למשל, התלוננה גילדת החייטים על תחרות "לא נקייה" של חייטים יהודיים אשר ישבו בשרישסקה לוקי והפריעו למלאכתם "ההוגנת" של חברי הגילדה. בתקופה זו בערך סירב המגיסטרט להוציא רישיון ליהודי לשם ייסוד מטווייה, ועוד בשנת 1848 אסרה מועצת העיר על יהודים לפתוח כל חנות חדשה, וזאת שעה שמכירת סחורה מחוץ לחנויות הקיימות גררה את החרמתה.

על אף הוראות מַפלות אלה, וגם למרות מגבלות אחרות, מספרם של היהודים בפְּרֶשׁוֹב מאז ראשית המאה - עלה. בשנת 1806 נולד כאן ליאו הולנדר, ובשנת 1827 נולדו זיגמונד ישראלי וליאו ויידמן. משמעות סמלית יש בעובדה כי לאותה שנה מיוחסת המצבה העתיקה ביותר בבית הקברות היהודי הישן.

למשפחת הולדנר הצטרפו באופן הדרגתי משפחות נוספות: שיף, שפר, ברקן, ינוביץ, יובילר, שפיגל, קליין, פרידן, אלכסנדר ורוזנברג. לעיר עברו יהודים מהכפרים הסמוכים וגם ממקומות מרוחקים יותר. גם גילדת הסוחרים נאלצה להשלים לבסוף עם המצב החדש, אם כי במשך זמן רב הסכימה לכבד שלוש משפחות יהודיות בלבד: הולנדר, שיף ושפר. לפיוס הגיעו הצדדים לאחר מאבק ארוך רק בשנת 1852, כאשר אספת הסוחרים קיבלה באופן פורמלי אל בין שורותיה את ליאו הולנדר, ליאו שפר, ברנט קליין, מרק שפיגל, נתן פרידמן, ואיגנץ קליין.

מספרם של היהודים בפְּרֶשׁוֹב המשיך לגדול, ובשנת 1846 קיימים נתונים על 184 יהודים. בהקשר לגידול זה עלתה כבר בשנות העשרים של המאה השאלה על קיום מוסדות דת וייסוד קהילה יהודית. משפחת הולנדר, כמו המתיישבים האחרים, השתייכה לקהילה בשרישסקה לוקי, דבר אשר, לרגל הגידול המהיר במספר היהודים בעיר, לא היה מעשי. כבר בשנות העשרים נוסד בית הקברות הראשון ובאחד הבתים נפתח בית־מדרש, והפעם באופן גלוי.

קהילה יהודית עצמאית נוסדה בשנת 1830, ובראשה עמד ליאו הולנדר, בנו של מרק. בהמשך עוד יסופר בו, אולם כבר כאן ראוי לציין כי הוא היה בעל איכות אנושית דומה לזו של אביו וגם בעל דבקות במלחמה להשגת מעמד וכבוד לבני עמו.

כמו בשדה הכלכלה, גם בתחום הארגון נאלצה הקהילה הקטנה להתמודד עם התנגדותו העיקשת של המגיסטרט, אשר במשך תקופה ארוכה סירב לאשר את תקנון הקהילה. רק בשנת 1848 זכה התקנון לאישור של מיניסטריון הפנים ההונגרי בכבודו ובעצמו, אולם את

החיים היהודיים המאורגנים במסגרת הקהילה - ניתן למנות כבר מאז שנת 1831. בשנה זו נפתח בית המדרש בביתו של הולנדר וגם חדר הקהילה (Gemeindezimmer) שלפי הכתובים ריהוטם עלה 822 זהובים ו־50 גרושים. למרות שחברה קדישא עצמאית נוסדה מאוחר יותר (1850), הקדישה הקהילה מראשית קיומה תשומת לב מרבית וגם מקורות כספיים לדאגה לעניים ולחולים. מזווית ראייה זו סמלית היא שנת ייסודה של הקהילה, הלא היא שנת מגפת הכולרה הגדולה. אז חילקה הקהילה לנפגעים עזרה בסכום של 725 זהובים, וגם לאחר שוך המגפה המשיכה לקיים משרה של רופא (הרופא הראשון היה ד״ר פלס) בשכר שנתי של 150 זהובים, שתפקידו היה לטפל בבני הקהילה העניים.

בשנת 1843 נוסד בית־ספר עם צוות של שלושה מורים. בשל מקומה המרכזי במחוז וגם מחמת מספר רב של בעלי ההשכלה בתוכה, הפכה במהרה הקהילה למרכז חיי החברה, התרבות והדת של אזור פְּרֶשׁוֹב כולו ומילאה בכך את מקומו של המרכז הקודם בשרישסקה לוקי. זה היה בעיקר הודות לתרומתו של מרק הולנדר אשר מראשית קיומה של הקהילה טרח לבנותה כקהילה דתית לדוגמה ומופת, יחד עם העלאת רמתה של יהדות הונגריה במטרה להשיג לה שוויון זכויות. במאמצים אלה עמד לצדו של הולנדר רבה הראשון של פְּרֶשׁוֹב, פרופסור בקולגיום האונגלי, ד״ר שלמה שילר־סינשי.

4

ליאו הולנדר נולד בפְּרֶשׁוֹב ב־1806 כילד יהודי ראשון. אביו, מרק הולנדר, ייחס חשיבות לחינוך בנו והשכלתו. בתחילה העסיק מורים פרטיים מחוץ לארץ ולאחר מכן רשם את בנו לבית־הספר התיכון של הקולגיום האונגלי. במוסד זה השלים ליאו הולנדר את לימודיו ורכש גם השכלה כמשפטן. בעת לימודיו התיידד ליאו הולנדר עם אנשים רבים אשר מאוחר יותר הפכו לבעלי מעמד, כמו ליוש קושוט (Kossuth Lajos), ובמיוחד פרנץ פולסקי (Ferencz Pulszky), פוליטיקאי לעתיד, ארכיאולוג ולימים מנהלו של המוזיאון הלאומי ההונגרי. כמו על בני דורו, גם על ליאו השפיעו שנות לימודיו בקולגיום, בית־ספר אשר הצטיין בפטריוטיזם הונגרי, סובלנות דתית וליברליזם, עקרונות שבהם דבק ליאו הולנדר בכל שנות חייו.

כבר הזכרנו את הקולגיום, אולם לאור השפעתו של מוסד זה על ליאו הולנדר ובני דורו, ראוי להזכיר כי היה זה אחד מעשרת מוסדות החינוך המעולים ביותר בהונגריה כולה. הייתה בו ספרייה שמנתה 60,000 פריטים, ובזכות המשכילים שיצאו מהקולגיום

זכתה פֶּרְשׁוֹב בכינוי "אתונה שעל הטוריסה". ראוי לציין כי בין כותלי ארבעת מוסדותיו (לרבות בית־הספר למשפטים) למדו מאות תלמידים, מטובי בניה של האצולה ההונגרית.

הואיל וכיהודי לא יכול היה ליאו הולנדר לעסוק במשלַח־יד של עורך דין, היה עליו להקדיש עצמו, עם סיום לימודיו, לעסק של אביו. אולם ליאו לא החזיק מעמד זמן רב כסוחר, ועד מהרה העביר את העסק על שם בנו והקדיש עצמו למדע, לספרות ולפוליטיקה. הוא התעניין בנומיסמטיקה וצבר אוסף מטבעות מהייחודיים והבולטים בארץ כולה, אשר לאחר מותו נמסר למוזיאון הלאומי הבריטי בלונדון. בצד ניהול הקהילה היהודית בפֶּרְשׁוֹב נטל מאז 1830 חלק גם בארגון חיי היהודים בכל מחוז שאריש, ופעל במרץ רב להעלאת רמתן החומרית והרוחנית של הקהילות היהודיות בסביבה, במיוחד למען הקהילות בצפון המחוז, אשר בשל הגירה של רבים מיהודי גליציה - אליהן, היו נתונות במצב קשה. אחרי פעילות של עשרות שנים בארגון חיי היהודים בעיר ובמחוז, הפכה פעילותו לכלל־ארצית, ויחד עם רבנים ומדענים השתדל ולא חסך מאמץ ואמצעים על מנת להשיג ליהודים זכויות, בדומה לאלה שמהן נהנו בני הדת הנוצרית.

ליאו הולנדר היה לא רק פילנטרופ, עסקן יהודי ואספן של נומיסמטיקה, הייתה לו גם מודעות עמוקה לייחודו הלאומי של המיעוט היהודי בארצות אירופה.

כאילוסטרציה - בנוסף על פעילותו למען שוויון זכויות ליהודים - אפשר להביא את שיחותיו עם משה מונטיפיורי. ב־1863 שהה מונטיפיורי בווינה, בדרכו לתורכיה. ליאו הולנדר בילה אתו יומיים ודיווח על חוויותיו במכתב למערכת Allgemeine Zeitung des Judentums שהופיע בלייפציג (Leipzig). דבריו פורסמו בגיליון 6/1863 תחת הכותרת: Zwei Tage mit Montefiori (יומיים עם מונטיפיורי). בתשובה לשאלותיו של הולנדר התבטא מונטיפיורי באהדה רבה בהקשר להקמת בית לאומי יהודי בארץ־ישראל. לדעתו של פרופ׳ מיכאל זילבר מהאוניברסיטה העברית בירושלים, החוקר את תולדות יהדות הונגריה, זהו המקום היחיד, הידוע, שבו מתבטא משה מונטיפיורי לא רק כפילנטרופ, כי אם כבעל דעה ואכפתיות בשאלת הלאומיות היהודית.

וכך תיאר ליאו הולנדר את פגישתו עם משה מונטיפיורי:

> "מונטיפיורי הוא איש יפה, זקוף קומה, אף שגילו מתקרב ל־81. החולי מאלץ אותו להישאר לעתים במיטה, אך מֻשָׁקם, זריז הוא ביותר בתנועותיו. כאשר אנו מגיעים אל הנושא האהוב, שיפור מצבם של היהודים, זורחות עיניו. דתיותו היא קו שולט – מטבחו כשֵׁר למהדרין, הוא מקפיד על קיום מצוות ואינו מוותר על אף תפילה – וזה משפיע על עמדותיו.
>
> לצד הדת, גם נושא הלאום אינו מש ממנו. כאשר ביקר בפעם ראשונה בפלשטין, הבחין מיד בצורך להקים שם תעשייה והזמין שישה צעירים על חשבונו למנצ׳סטר

(Manchester), על מנת שילמדו שם ייצור בדי כותנה, והוא מוסיף בחיוך: 'העניין נמשך, כל עוד אני סיפקתי את המימון.'

לשאלה האם הוא מקווה לעצמאות לאומית יהודית בארץ הקודש, עונה מונטיפיורי בחיוב: 'זהו חלומי מִתמיד, ואני מקווה כי יתגשם גם אם לא אזכה להיות כאן. אינני מבקש שכל היהודים יעזבו את מקום מגוריהם, אשר שם הם מרגישים בטוב – כמו בהונגריה, אנגליה, גרמניה, אמריקה ויפן. אבל פלשטין צריכה להיות שייכת ליהודים, וירושלים צריכה להיות מקום בירתה של המדינה היהודית."

בלשון דיווחו של הולנדר: Die Hauptstadt eines jüdischen Reichs.

בסוף השיחה מזהיר מונטיפיורי את הציבור מפני ריצה לשינויים חדים. לדעתו אין להקדים את הזמן אלא להתקדם לאט ובבטחה, על מנת להרגיל את הנוצרים לרוח ההתקדמות הכללית. והוא מוסיף סיפור על פגישתו עם הנסיך פסקיביץ' (Paskiewitsch) בעניין בתי־ספר לנוער יהודי. כשמונטיפיורי ביקש מהנסיך סיוע בהקמת בתי־ספר כאלה, הגיב הנסיך ואמר כי גם ללא בתי־ספר היהודים הם כבר "too clever" ומה יהיה אם עוד יוסיפו להם השכלה.

בסוף המאמר מוסיף הולנדר את דברי המשורר, לאמור:

"Denn wer dem Besten seiner Zeit genug
Gethan, der hat gelebt für alle Zeiten."

"כי זה אשר בזמנו, לטוב מספיק עשה,
חי לכל הזמנים."

ב־1848 היה הולנדר הראשון בין החותמים על עתירה לבית הנבחרים למען מתן שוויון זכויות מלא ליהודים. בלשון נמלצת פונה הפטיציה אל הנבחרים ואומרת בין היתר:

"אנו תובעים את זכויותינו, כי הננו בני אדם שווים. רוצים אנו להיות עם יתר תושבי המולדת – שווים בנטל ובקורבנות, כי גם אנו בניה; כאן נולדנו, כאן חונכנו, וכאן בחופש רוצים אנו לחיות ולמות."

באופן מופלא נמשך החוט של הכמיהה לחופש, בניסוחו של בוגר זה של הקולגיום האונגלי בפְּרֶשׁוֹב במשך שנות ההיסטוריה ההונגרית. שכן כעבור מעט יותר ממאה שנה, ב־1956, עומד בראש ההתקוממות ההונגרית הצבאית נגד הכיבוש הסובייטי, גנרל פאל מלטר (Maléter Pál), תלמיד אחר של הקולגיום האונגלי בפְּרֶשׁוֹב.

5

ב־1833 ערך ליאו הולנדר, מסע בן חמישה חודשים באיטליה יחד עם ידידו, פרנץ פולסקי (Ferencz Pulszky) ועם דודו של זה, Fehérváry, אספן נלהב של עתיקות. אביו של פולסקי שהיה אנטישמי מובהק, נחרד למחשבה, שאצילים מוכנים לצאת למסע בחברת יהודי. אך הדבר בוצע.

ליאו ניצל נסיעה זו גם כדי להכיר את מצב היהודים וכן כדי להשיג למטרותיו את תמיכתם של אישים חשובים. ברומא הוא ניהל שיחה עם האפיפיור על אפשרות שזה ישפיע על הקיסר. בשנות הארבעים שהה לעתים קרובות בפשט ובברטיסלבה, שם הצליח לגייס לתמיכה למתן שוויון זכויות ליהודים עסקנים בעלי עמדה וחברים בפרלמנט ההונגרי.

את פעילותו קטעה המהפכה של 1848, שהשפיעה באופן מכריע על גורלם של היהודים בהונגריה במחציתה השנייה של המאה. המהפכה ביטלה את מעמד האריסוּת והנהיגה חופש דמוקרטי אזרחי, וזכתה להד חזק ביותר בציבור היהודי. היהודים המשכילים הזדהו מיד עם הרעיונות על החופש והשוויון של כל בני האדם, ובימיה הראשונים של המהפכה, על אף כמה גילויים אנטישמיים בערים הגדולות, תמכו בכל מאודם בממשלה ההונגרית העצמאית, הן בכספים והן בהשתתפות המונית במאבק המזוין. לפי הערכות נלחמו במשך שנה ומחצה של קיום המהפכה במסגרת המשמר הלאומי וההגנה (Honvéd) כ־20,000 יהודים, ורבים מהם הגיעו לדרגות קצונה ולתפקידים חשובים, כמו רופאים, מנתחים, מהנדסים ושָלישים. באותה עת זכתה גם האמנציפציה להצלחה, וזו נרשמה לזכותו של ליאו הולנדר: ביום 28 ביולי 1849, בשבועות האחרונים לפני דיכוי המרד, קיבל הפרלמנט ההונגרי חוק לשוויון זכויות של האזרחים "בני דת משה" אשר נולדו בגבולות הונגריה או אשר ישבו בה באופן חוקי. החוק העניק להם את אותן הזכויות האזרחיות והפוליטיות שניתנו לבני שאר הדתות. בשל התרחשויות שלאחר מכן, כניעת המהפכנים - אלפי חיילים וקצינים - ב־11 באוגוסט 1849 ללחצם של האוסטרים והרוסים ליד וילגוש (Világos), שעליה כתב היינריך היינה בפריס כי "נפל הסיכוי האחרון של החופש" - הייתה לחוק זה, בדבר שוויון הזכויות רק משמעות הצהרתית והוא לא הונהג למעשה.

כמובן שגם יהודי פְּרֶשׁוֹב הושפעו מהאירועים ההיסטוריים. שלושים וחמישה מהם השתתפו בקרבות בחזיתות השונות של המהפכה: שישה־עשר - בשורות ה־Honvéd ותשעה־עשר בשורות המשמר הלאומי.

ליאו הולנדר הצטיין הן בשדה הקרב והן בעשייה הפוליטית. מאז האירועים הראשונים של המהפכה סבב במרץ בקהילות הסביבה יחד עם הרב ד"ר שילר, במאמץ להסביר לבני

דתו את מטרות המהפכה. כעבור זמן הצטרף לצבא ושם, בדרגת מאיור, מילא את תפקיד האינטנדנט הראשי. הוא קיים קשרים טובים עם קושוט ועם עוד כמה מהגנרלים ובעלי תפקידים אחרים; את קשריו הוא ביקש לנצל במאבקו להשגת שוויון זכויות. הוא המשיך במאמציו אלה עד סוף המהפכה. גם שני בניו לחמו בשורות המהפכה בדרגות קצונה: יוליוס - כסרן ואדוארד - כסגן־אלוף, שלישו של הגנרל אריסטיד דספי. ליאו השתתף בשלביה האחרונים של המהפכה, בהגנה על המבצר קומרנו (Komárno), והודות לתנאי הכניעה הובטח שובו לביתו ללא פגע. כך קרה גם לבנו יוליוס, ואילו אדוארד נאלץ לחיות זמן מה במחתרת, מאֵימת המשטרה האוסטרית.

6

המהפכה השפיעה באופן מכריע גם על רבה הראשון של קהילת פְּרֶשׁוֹב - שהיה שותָפו של ליאו, במאמציו הפטריוטיים: ד״ר מרק שלמה שילר. שילר נולד בשנת 1820 בבודה הישנה (היום חלק מבודפשט) לאביו הרב. הוא למד באוניברסיטאות של פשט, האלה ויינה (Pest, Halle, Jena) שם קיבל בשנת 1844 את התואר ״דוקטור לתיאולוגיה״. בשנה זו החל לכהן כרבה של קהילת פְּרֶשׁוֹב. בעבודתו היה לעזר רב למשפחת הולנדר בבנייתה של הקהילה כקהילה למופת. יותר משהיה רב - היה מטיף. דרשותיו בשפה הגרמנית זכו לפרסום רב, עד כי גם בני העיר הנוצרים באו בשבתות לבית המדרש, להאזין להן. הודות לסגולותיו המיוחדות כנואם וכידען בתנ״ך ובשפה העברית, הציעה לו הנהלת הקולגיום האוונגלי בשנת 1847 משרה של פרופסור, והוא אכן הרצה שם במקצועות תנ״ך ועברית, ולתלמידים היהודים - נתן גם שיעורי דת.

באביב 1848 עסק הרב שילר - בהצלחה לא מבוטלת - בשכנוע בני דתו להצטרף לצבא המהפכה. הנוער היהודי של פְּרֶשׁוֹב התגייס בהתלהבות אל חיל ה־Honvéd. שמות המתגייסים נכללו במאמרו של ד״ר משה אטלס על תולדות הקהילה היהודית בפְּרֶשׁוֹב.[12]

ואלה הם: שמואל ברקני, הרמן ברג, זליג גליק, ליאופולד גינצבורג, עמנואל יעקובוביץ, דויד לוסק, מוריץ ריץ׳, ליאו שפר, שמואל אדלר, ברנט פרנקל, לודויג גוטמן, שמעון ינוביץ, אלכסנדר לפקוביץ׳, אדלברט טריץ׳, יוסף הולנדר, לודויג הולנדר, מוריץ שיף, מכאל וילנר, זיגמונד גוטליב.

הרופא הראשי של צבא קושוט היה ד״ר הנריך מונק, רופא יהודי מפְּרֶשׁוֹב. גם מכפרי הסביבה התגייסו צעירים יהודים רבים, למעלה מ־60, ואך השמות של מעטים מהם -

ידועים. בכל אופן, חלקם של המתגייסים היהודים עלה בהרבה על חלקם היחסי באוכלוסייה.

לאחר שהרב שילר תרגם לעברית את שירו הלאומני של המשורר Vörösmarty "ההצהרה" התגייס בעצמו לשורות ה־Honvéd והוסיף לשמו את החלק "ההונגרי": סינשי (Színesy) ובתור איש ההנדסה ורב צבאי השתתף בכמה קרבות ידועים. בקרב ליד סורג (Szöreg) בקרבת סגד (Szeged) עלה בידו, יחד עם חמישים מתנדבים, לפוצץ את הגשר מעל הנהר טיסה (Tisza), דבר אשר מנע את נסיגתו של הצבא האוסטרי משדה הקרב ואִפשר את מפלתו. בקרב זה הוא נפל בשבי ונלקח למחנה שממנו עלה בידו להימלט, ובעזרת יהודי אחד הצליח להגיע עד טריאסט ומשם - לאנגליה. אחרי המלחמה כבר לא שב לביתו, כי בעת היעדרו שפט אותו בית דין צבאי של אוסטריה - למוות.

בהגיעו לאנגליה, ביקש הרב שילר־סינשי להגר לארצות הברית, אולם שינה את דעתו, ולאחר פעילות קצרה בדבלין (Dublin) קיבל את משרת הרב בבירמינגהם (Birmingham), משם עבר למנצ׳סטר (Manchester) ולאחר זמן לא רב הוזמן לחקור את כתבי היד העבריים העתיקים בספרייה האוניברסיטאית בקיימברידג׳. משנת 1866 היה שם למרצה בספרות הרבנית, ובשנת 1878 מונה לפרופסור מן המניין.

באותה שנה, כאשר השרֵפה הגדולה בפֶּרֶשבּוּב השמידה את חלקה הגדול של העיר, לרבות בית־הכנסת, יזם ד״ר שילר־סינשי מגבית ציבורית באנגליה, לעזרת יהודי העיר. מחציתו של הסכום שאסף הוקדשה לבנייתו מחדש של בית־הכנסת ומחציתו - לשיפוצו של הקולגיום האוונגלי. פרופסור שילר־סינשי הלך לעולמו בקיימברידג׳, בשנת 1890.

7

אחרי ניצחונו לא שכח שלטון המונרכיה האוסטרית ליהודים כי סייעו בידי קושוט. כבר ב־1849 ציווה המפקד העליון גנרל היינאו (Haynau) על כל הקהילות היהודיות לשלם 2.3 מיליון זהובים. סכום זה הוקטן על־ידי הקיסר פרנץ יוזף למיליון אחד. הקיסר קבע כחסד מיוחד, כי הסכום יוקדש לקרן לחינוך יהודי. המשטר האבסולוטי אשר הפעיל לחץ פוליטי, החזיר סדרים ישנים וביטל זכויות אזרחיות, לא החזיר את המשטר שקדם למהפכה. המאמץ לאחד את ההסדר החוקתי של שני חלקי המונרכיה, היה בסופו של דבר לטובת היהודים, וכספי הקרן אכן הופנו להקמתה של רשת בתי־ספר יהודים, בין היתר נבנה סמינר ארצי למורים יהודים בבודפשט. אזכיר, כי אביה של רעייתי, חייקה, ארמין וייס, היה בוגר סמינר זה בשנת 1913 ולימים - מנהלו של בית הספר העממי היהודי

ב־Liptovský Svätý Mikuláš, בו הנהיג חידושי הוראה מודרניים. הוא נרצח על־ידי הגרמנים בעת המרד הלאומי הסלובקי ב־28.10.1944.

האוטונומיה של בתי־ספר של הקהילות היהודיות עברה תהליך של חילוניות, דבר שגרם להרחבת ההשכלה הכללית בקרב היהודים ולהתקרבותם אל יתר חלקי האוכלוסייה. בשנים 1859–1860 פרסם הקיסר צווים שהיה בהם כדי להרוס את המכשולים האחרונים לשוויון זכויות. בין היתר הותר ליהודים לעסוק בכל מקצוע שהוא, לרבות מלאכות שעד אז נאסרו עליהם, כגון רוקחות, בעלות על טחנות קמח ועל בתי מרזח. ולבסוף, נפתחו לפניהם גם שעריהן של ערי המכרות המלכותיות, והובטחה הזכות לרכוש קרקעות בכל חלקי המונרכיה.

גם על קהילת פְּרֶשׁוֹב הוטל לשלם את חלקה בקרן לחינוך בסך 18,690 זהובים. מנהיגי הקהילה ניצלו את הזמן להשלמת הקמתם של מוסדות הקהילה ולפיתוחה בכל שטחי החיים. לתקופה החדשה נכנסה הקהילה באופן סמלי עם פתיחת בית־הכנסת הראשון אשר הוקם בשנים 1848–1849 ברחוב קונסטנטין. הקמתו, לפי תכניותיו של הארכיטקט פריבולה עלתה, כולל המגרש, 12,500 זהובים; מאלה תרם ליאו הולנדר סכום של 3,500 זהובים. בהנהגת הקהילה באותה תקופה (עד שנת 1867) התחלפו אישים מספר: ליאו שפר, מרק ברקן, אדלברט טריץ', ליאו הולנדר ויוסף הולנדר. בצד הנושאים בתפקידים השונים, את משרת נשיא הכבוד מילא ליאו הולנדר, אשר נשאר הרוח החיה והמרכזית של כל הפעילות החברתית והתרבותית, עד פטירתו.

8

אחרי הקמתו של בית־הכנסת קמו מוסדות נוספים בקהילה: בשנת 1850 נוסדה חברה קדישא, אשר בראשה הועמד כגבאי ראשי ליאו הולנדר וכגבאים שמואל ראוך ויחזקאל רוזנברג. אם כי מטרתה הייתה לדאוג לקבורה מכובדת של המתים, פעל מוסד זה מעבר למטרותיו הרשמיות, ואף מעבר לתחום העיר והקהילה ועסק במעשי צדקה ועזרה סוציאלית. גם מערכת החינוך של הקהילה עלתה דרגה, במיוחד כאשר בשנת 1857 החליטה הקהילה לשדרג את בית־הספר בן שלוש הכיתות לבית־ספר רגיל בן ארבע כיתות, שבמהרה זכה למעמד של בית־ספר ציבורי, אשר אושר על־ידי מועצת השלטון ועל־ידי הבישוף של קושיצה. שפת ההוראה בבית־הספר הייתה גרמנית, ובשנת 1857 היו בו 75 תלמידים. בצד פעילותה של חברה קדישא, עסקה במפעלי צדקה גם אגודת נשים לגמילות חסדים, אשר

נוסדה על־ידי אשתו של ליאו הולנדר. אחרי הגירתו של הרב ד"ר שילר־סינשי הוכתר ד"ר ברוך בק כרבהּ של הקהילה, ולאחר שעבר לווינה בשנת 1857, פרסמה הקהילה מכרז למשרת רב בעיתון Allgemeine Zeitung des Judentums שכזכור, הופיע בלייפציג. בגליון מ־18 בינואר 1858 של אותו עיתון פרסם ד"ר ר. פרידלנדר מפְּרֶשׁוֹב מאמר "אזהרה" למועמד האפשרי. הוא מזהיר את המועמד כי פְּרֶשׁוֹב היא מקום שבו שונאים את דוברי הגרמנית, ושסביבתה חיה עדיין ב"חושך מצרים אשר נחסך אפילו מאבותינו בארץ גושן". כמו כן הוא רואה לנכון להזהירו, כי יהיה עליו לשמש דוגמה חיה לכל אשר ילמד את הקהל. אזהרה זו לא הרתיעה; ב־1860 בחרה הקהילה את המשכיל הצעיר, ד"ר מאיר אוסטרליץ - לרבהּ, והוא זכה לשמש במשרתו בפְּרֶשׁוֹב 53 שנים, עד לפטירתו בשנת 1913.

אישיות נוספת הראויה לתשומת לב, הוא אינג' לואיס גולדשמיד, שהיה בשנים 1845–1860 חוכר מכרות ה־Opál ב־Dubník הקרובה לפְּרֶשׁוֹב. הוא שִׁכלל את דרכי הכרייה והעיבוד של אבן יקרה זו, והבטיח לכמה עשורים את מקומה המכובד של האבן הידועה כ־Dubnický Opál בעולם. בקרבת המכרות הקים בית־כנסת, ובצוואתו הניח סכום משמעותי להקמתו של בית־הכנסת בפְּרֶשׁוֹב.

דוד חיים ליפה מ־Stanislawov פעל בפְּרֶשׁוֹב בשנים 1852–1872 כחזן וכמורה לדת. הוא פרסם מאמרים ועבודות בעלות היקף גדול יותר, שמטרתם שמירת האחדות בין הזרמים השונים של יהדות הונגריה בעת המשבר. מאז 1861 עסק גם בהפצת מלח של סוליבר ובשנת 1873 עבר לווינה, שם כינס ופִּרסם את הלקסיקון היהודי הביבליוגרפי.

בכל התקופה הנסקרת פעלה בשרישסקה לוקי קהילה יהודית, שבתקופה מסוימת הייתה מאוחדת עם זו, שבפְּרֶשׁוֹב. חבריה, בצד העיסוקים המסורתיים של בישול שיכר, ניהול בתי מרזח ומסחר, עסקו בהובלת משאות, הודות למיקומה המרכזי של הקהילה בדרך המלך לברדיוב וממנה לגליציה. היהודים ישבו על אדמותיה של אחוזת הגראף האלר (Haller), שהיה שליטה של שֶׁבֶּש, ויחסו החיובי לנתיניו היהודים הצטיין בהגנתם מפני אוכלוסיית הסביבה וסוחריה של פְּרֶשׁוֹב הקרובה. משום מיקומה הגיאוגרפי ועושרה, היה לקהילה מעמד מרכזי בארגון יהודי שאריש. חבריה מילאו תפקידים מרכזיים בארגון המחוז של היהודים.

קהילת פְּרֶשׁוֹב הייתה בראשית קיומה נתונה לאפוטרופסות של קהילה זו, ועד שנת 1845 היו חברה קדישא והמקווה משותפים לשתי הקהילות. בשנת 1833 הוקם בשרישסקה לוקי בית־כנסת. במהפכת 1848–1849 השתתפו עשרה מבין יהודי הקהילה בקרבות בהנהגתו של הגראף האלר. האישיות הבולטת היה רבה של הקהילה, משה פרנקל, בנו של רב ונכדו של "המרטיר מאורקוציאני" קורבן עלילת הדם.

פרק רביעי:

פְּרִשׁוֹב - שנות הפריחה (1867-1939)

1

במחצית שנות השישים של המאה ה־19 נאלצה הקיסרות בווינה להגיע להבנה ולהסכם עם הנציגות הפוליטית ההונגרית בעניין הסדר מדיני־חוקתי חדש של המונרכיה. ההסדר האוסטרו־הונגרי משנת 1867, ה־Ausgleich - אשר הושג חודשים מספר לאחר הכתרתו של הקיסר פרנץ יוזף, קבע מאז את כיוון התפתחות הונגריה, עד לפירוקה של המונרכיה בשנת 1918.

ה־Ausgleich הביא לחידוש החיים החוקתיים בארץ ולשינויים משמעותיים בכל שטחי החברה וגם בחיי היהודים בהונגריה. בעת ה־Ausgleich היו בהונגריה למעלה מ־400,000 יהודים ואלה היוו כ־5% מכלל האוכלוסייה. חלקם הגדול התגורר בערים ותפס עמדות חשובות בחיי הכלכלה: בבנקאות, במסחר וגם בתעשייה שהתפתחה בקצב מואץ. בצד כל אלה היו היהודים מיוצגים במספר רב גם בשורות האינטליגנציה, במיוחד בין הרופאים, עורכי־הדין ובמקצועות חופשיים אחרים. אולם מעמדם המשפטי של היהודים - שנשלט עדיין על־ידי החוק De Judaeis משנת 1840 - היה בניגוד גמור למספרם ולחשיבותם בחיי הכלכלה והחברה. חוק זה לא ענה בשום צורה לצורכי הזמן ולמצבה של החברה ההונגרית העכשווית. שאלת האמנציפציה נעשתה חשובה עד כדי כך, שעלתה לסדר היום של הכנס הראשון של הפרלמנט ההונגרי ולפי חוק מס׳ XVII משנת 1867 נעשו "האזרחים בני דת ישראל בעלי זכויות שוות עם האזרחים בני הדת

הנוצרית בניצול כל הזכויות האזרחיות ופוליטיות".

סעיף נוסף של החוק ביטל את "כל החוקים, המנהגים וההוראות הנוגדים" וכך נוצרו בהונגריה לאחר ה־Ausgleich תנאים חוקיים, אשר מצד אחד תאמו את מעמדם של היהודים במדינה ומצד שני יצרו תנאים נוחים לקליטתם של מהגרים יהודים, בעיקר מארצות אירופה המזרחית. תוצאות החוק באו לידי ביטוי בשנים הבאות, לא רק בגודלו ההולך ורב של הקיבוץ היהודי והתפתחותו בכל השטחים, אלא גם – ובמידה לא קטנה – בהתבוללותו התרבותית והלשונית.

אחרי השגת השוויון החל תהליך נמרץ של התפלגות ביהדות הונגריה, אשר הגיע לשיאו בקונגרס היהודי הכללי ב־1868–1869. התהליך של פילוג לשני זרמים דתיים עיקריים התקיים כבר מאז מחצית המאה ה־19. אז התגלו הבדלים גדולים בין בני הקהילות בכפרים הנחשלים, שדבקו במסורת, במנהגים ובהלכות שירשו מאבות אבותיהם – לבין הקהילות בערים, שהיו מורכבות בחלקן הגדול מאינטליגנציה ובעלי מפעלים, אשר השתדלו להתאים את דרכי חייהם לאלה של החברה האזרחית הסובבת אותם אשר בה חיו. לפי דוגמת אירופה המערבית החלו לצמוח מאז שנות הארבעים קהילות מתקדמות, שהיו שונות מהרבה בחינות מהקהילות המסורתיות האורתודוקסיות. המחלוקת הראשונה שהייתה בעלת משמעות, ובישרה פילוג מתקרב, פרצה בסינוד – אסיפת רבנים שהתכנסה במיכלובצה, בשנת 1865, כאשר 24 רבנים של מחוז זמפלין קיבלו החלטה נגד הנהגת חידושים בחיי הקהילות והטילו חרם על כל הקהילות המתקדמות, שאותן נכנה מעתה "ניאולוגיות" (שֵם שדבק בהן רק מאוחר יותר). קהילות אלה היו באורחות חייהן דומות למה שידוע היום כתנועה רפורמית ביהדות. מסמך החרם נחתם לאחר מכן על־ידי 80 רבנים נוספים.

2

שר התרבות, הברון József Ötvös, כינס ב־1868 בפֶּשט קונגרס יהודי כלל־הונגרי ראשון, במטרה ליצור ארגון אחיד של יהודי הונגריה בענייני דת, שעד אז נשלטו על־ידי קהילות אוטונומיות. הקונגרס התקיים מה־10 בנובמבר 1868 עד ה־23 בפברואר 1869, וסימן את פילוגה של היהדות לשני פלגים עיקריים: הניאולוגי והאורתודוקסי.

נציגי הקהילות האורתודוקסיות עזבו את הבירה עוד בעת דיוני הקונגרס וסירבו לקבל את סיכומיו. ביסוד המחלוקת עמדה הדרישה של האורתודוקסים, כי ייקבע רשמית, שאין לנהל את חיי הקהילה וחיי היחידים בה, אלא לפי הֲלכות "שולחן ערוך", דבר שההחוגים

המתקדמים לא היו מוכנים לקבל. באופן רשמי הגיע הפילוג לשיאו בשנת 1871 על־ידי הייסוד של "האמונה האוטונומית היהודית האורתודוקסית". בצד שני הזרמים העיקריים התקיימו שני זרמים קטנים יותר, אחד אשר סירב להצטרף לאחד הפלגים (Status Quo Ante) והשני - אשר היה מורכב מהקהילות החסידיות, הקיצוניות.

שוויון הזכויות מחד והפילוג בקהילה מאידך, השפיעו בתחומים שונים גם על הקהילה בפְּרֶשׁוֹב. הקהילה המקורית - עוד בעת נשיאותו של הולנדר וכהונתו כרב של ד"ר שילר - התאפיינה בהיותה קהילה יהודית מתקדמת, וברוח זו המשיכו הרבנים ויושבי הראש שלה לבנותה ולקיימה. על כן, מאמצע המאה השתייכה הקהילה באופן חוקי ומוצהר אל הפלג הניאולוגי, ובתור שכזו חל עליה החרם של אספת הרבנים של מיכלובצה. בשטחו של מחוז שאריש נותרה הקהילה מבודדת, כי יתר הקהילות שמרו על נאמנות לאורתודוקסיה, או נטו אל החסידות. מצב זה בא לידי ביטוי בעת הקונגרס היהודי בפשט, ולמעשה, כבר בעת ההכנות לקונגרס. כל אחד מהפלגים מינה נציגים משלו: הפלג המתקדם את ליאו הולנדר עם הרב ד"ר אוסטרליץ, ואילו הפלג האורתוקדוקסי - את ליאופולד יולס, רבה של שבש, ואת הרב משה גרוס, רבה של Pečovská Nová Ves. לפלג המתקדם היה יתרון בעת הבחירות וליאו הולנדר היה לאחד מיושבי ראש של הקונגרס, ודווקא נאומו הביא להתקוממות נציגי הפלג השמרני.

פרופ' יעקוב כ"ץ, בספרו "הקרע שלא נתאחה"[4] מתאר את קורות הישיבה:

"ביום שני בבוקר, לאחר נאומו של השר Ötvös, הועלה על דוכן הנשיאות ליאו הולנדר. הוא היה נציגה של קהילת פְּרֶשׁוֹב, אחד האישים הבולטים בציבוריות היהודית מזה עשרות בשנים ומעמודי התווך של פלג המתקדמים. ודאי שהולנדר היה מוכשר ביותר לנהל את האסיפה, אך מבחינת גילו היה רק השלישי בתור, והטלת התפקיד עליו הייתה שרירותית ופגעה בכבוד הזקנים ממנו שנמנו עם המחנה האורתודוקסי.

ליאו הולנדר היה זקן החברים במפלגת המתקדמים בקונגרס. בנאומו הזכיר בגעגועים את שנות הארבעים והחמישים, כאשר רבנים השלימו עם תיקונים שונים ושררה סובלנות יחסית אפילו לגבי ניסיונות ממשיים של רפורמה."

קהילת פְּרֶשׁוֹב אימצה את החלטות הקונגרס, קיבלה את כללי הזרם הניאולוגי והייתה למרכז האיזור ה־XIII של הקונגרס, בראשותו של ליאו הולנדר. החברים השמרנים נותרו עוד תקופה מסוימת בשורות הקהילה, אולם בשנת 1870 הם פרשו והקימו קהילה אוטונומית משלהם.

הקהילה הניאולוגית המשיכה לפרוח לאחר הקונגרס. בשנת 1868 נוסדה אגודת גמילות חסד בשם "שוחר טוב" ובשנה שלאחר מכן הוקם מקווה טהרה אשר בא במקום המקווה הישן בשאריששקה לוקי, שבו השתמשו עד אז. בשנת 1876 חדלה הקהילה להשתמש

בבית הקברות הישן, ובשכנות לבית הקברות הנוצרי נפתח בית קברות ניאולוגי. בית־הספר העממי הניאולוגי עבר ב־1886 לבית חדש בן קומותיים, והיה לבית־הספר המודרני בעיר במשך שנים. תהליך התפתחות מבטיח זה נקטע בשרֵפה הגדולה בעיר, ב־6 במאי 1887. לצד בתי מגורים ובתי ציבור רבים עלו באש גם בית־הכנסת ובניינים נוספים של הקהילה. ליאו הולנדר, שגילו עלה אז על שמונים גייס את כל השפעתו והונו למען הקמתו של בית־כנסת חדש במקומו של זה, שנשרף. הוצאות הבנייה, שכוסו בחלקן על־ידי הולנדר ובחלקן על־ידי המגבית באנגליה, הגיעו ל־40,000 זהובים. מפעל בנייה זה היה התרומה האחרונה לקהילה של דמות בולטת זו, בקרב יהדות הונגריה. ליאו הולנדר נפטר זמן קצר לאחר תחילת הבנייה, ב־5 ביוני 1887. הוא היה הנקבר האחרון בבית הקברות הישן, באחוזת קבר משפחתית שמעליה התנוססה קשת אבן ועליה הכתובת:

Hier ruhen die Gebeine der Familie Hollaender und erwarten die Auferstehung.

"כאן נחות עצמותיה של משפחת הולנדר ומצפות לתחייה."

מותו של הולנדר זמן קצר לאחר השרֵפה הגדולה, קבורתו בבית הקברות הישן ותחילת הקמתו של בית־הכנסת החדש מסיימים סמלית ובאופן סופי פרק ארוך בתולדות יהודי פְּרֶשׁוֹב, ובה בעת פותחים פרק חדש שמתאפיין בעלייה במספרם, ברמתם, בהשפעתם ובהשתתפותם בהתפתחותה הכלכלית, החברתית והתרבותית של העיר. ההתפתחות הפנימית של הציבור היהודי באותה תקופה התאפיינה בגידול מקביל של שתי קהילות, הניאולוגית והאורתודוקסית – כל אחת עם חיים דתיים, חברתיים ותרבותיים משלה. זו, האחרונה, מתארגנת כקהילה עצמאית ב־1871, ובזה עוד יסופר.

3

עד שנת 1891 עלה מספר היהודים בפְּרֶשׁוֹב לכדי 1,430, והם היוו כ־14% מכלל תושבי העיר. ב־1900 הגיע מספרם כבר ל־2,106 – 16% מכלל האוכלוסייה. כתוצאה מהגירתם המואצת של יהודי הסביבה אל העיר, גדלה בעיקר הקהילה האורתודוקסית, אם כי הקהילה הניאולוגית היא שהחזיקה עדיין בעמדת ההנהגה. בראשה עמדו בתקופה זו ד"ר איגנץ גליק וד"ר אדולף פרופר. את משרת הרב מילא במשך מחצית המאה איש ידוע ונערץ, הרב ד"ר מאיר אוסטרליץ. עם מותו ב־1913 ועד שנת 1926, נותרה משרת הרב פנויה, אולם התפתחותה של הקהילה נמשכה בכל שטחי פעילותה. בשנת 1888 נתקבל

תקנון חדש של חברה קדישא, וזו הציבה כמטרה עיקרית עזרה לעניי הקהילה, קבורה מכובדת ושוויונית של המתים, מתן תמיכה רוחנית, וכן קיום תפילה לעילוי נשמות וגמילות חסדים. הודות להרכבה החברתי הנוח של הקהילה, שאליה השתייכו בעלי ממון, עלה בידי חברה קדישא, לפעול בצד פעולות הסעד, גם לשיפוצו של בית הקברות הישן, לבנות בית טהרה, בית שחיטה ואף בית מגורים לחזן (1901). גם אגודת סעד של נשים, בהנהלתה של אשת ד"ר אוסטרליץ, הגדילה לפעול. בצד פעולות סדירות לתמיכה כספית, רכישת עצי הסקה לנזקקים ובגד לילדיהם, חינוכם חינם וחלוקת מלגות - הקימה האגודה ב־1905 מטבח עממי אשר סיפק מידי יום שבעים ארוחות לתושבים, ללא הבדל השתייכות דתית. האגודה "שוחר טוב" סיפקה הלוואות ללא ריבית, לתמיכה בהקמת עסקים.

במקביל לקהילה הניאולוגית, פעלה בעיר הקהילה האורתודוקסית, אשר נוסדה רשמית ב־20 לאפריל 1871. יסדו אותה ארבעים וארבעה ראשי משפחות. בין השנים 1871 ועד שנת 1884 התקיים בית־הכנסת האורתודוקסי באולם שכור. כתוצאה מהגירה אל העיר מכפרי הסביבה גדלה הקהילה, ועד סוף המאה הגיע מספר חבריה לאלף. ערב מלחמת העולם הראשונה היא מנתה כבר כפליים ממספרם של אנשי הקהילה הניאולוגית, והגידול נמשך. ראש הקהל הראשון של הקהילה האורתודוקסית היה הרמן ראיקוביץ' ואת כהונת הרב מילא **הרב ליאופולד יולס** משארישסקה לוקי. בגלל הגבלת אמצעיה של הקהילה החדשה היה הרב יולס רבה של הקהילה במשרה חלקית. כאשר דרשו השלטונות, כתנאי להכרה בתקנון הקהילה, כי יכהן בה רב במשרה מלאה, ויתר הרב יולס על תפקידו, והקהילה, כאות תודה ולמרות מצוקתה, קיבלה על עצמה לשאת בשכרו עד סוף ימיו, והעניקה לו מענק חד־פעמי של 500 פלורינים כהשתתפות בנדוניה של בתו.

עם פרישתו של הרב יולס, נבחר לכהונת רבה של הקהילה **הרב משה אריה רוט**. הרב רוט היה גדול בתורה וביראת־שמים, ויסד בעיר תלמוד תורה בשם "עץ חיים". הוא השפיע על בני הקהילה לייסד חברה קדישא עצמאית (1891), כדי שלא להיזקק לשירותיה של זו, הניאולוגית. ליושב הראש שלה נבחר עזריאל יעקוב אלטמן, שבצד היותו מעמודי התווך של הקהילה האורתודוקסית, היה גם הציוני הראשון בפְּרֶשׁוֹב, ולאחר היכרות אישית עם ד"ר הרצל, היה ציר בשני הקונגרסים הראשונים של ההסתדרות הציונית.

4

פָּרְשׁוֹב אולי לא הייתה קהילה חשובה, אבל שימשה ללא ספק קרש קפיצה לרבניה למשרות חשובות יותר. הדוגמה של ד"ר שילר־סינשי שהגיע לדרגת פרופסור בקיימברידג' לא נשארה בודדת: גם הרב משה אריה רוט, רב הקהילה האורתודוקסית, נקרא לאחר כהונה בת חמש שנים בפָּרְשׁוֹב, לשמש רבה של קהילת Pápa, אחת הקהילות החשובות והגדולות בהונגריה. שם עמד בראש התנועה הציונית, השתתף בקונגרס הציוני הראשון ועם ייסוד תנועת המזרחי בווילנה ב־1902, הצטרף אליה בהתלהבות והיה ציר מטעמה בקונגרס הציוני.

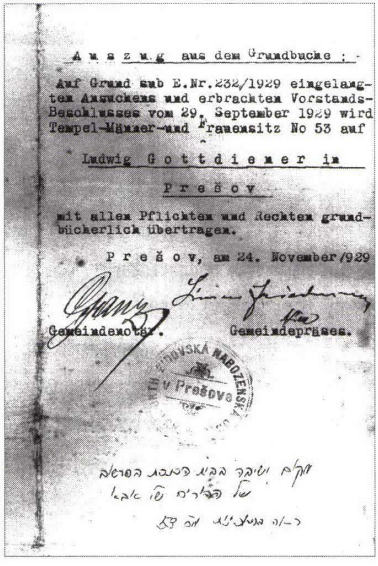
אך קשריו עם הקהילה בפָּרְשׁוֹב לא נותקו, וכאשר נוסדה בהונגריה האגודה "אהבת ציון" נתבקש הרב רוט, לייצג ב־1903 את סניף האגודה בפָּרְשׁוֹב, כציר בקונגרס הציוני השני. למרות שספרו "הציונות מזוית ראייתה של האורתודוקסיה" זכה לשתי מהדורות, הותקף הרב רוט על היותו ציוני, ובמיוחד אחרי שהוא היה זה אשר אמר "קדיש" על קברו של הרצל. הוא נפטר צעיר, בשנת 1905. קרוב לוודאי שהמאבקים נגדו, בשל היותו ציוני, פגעו בבריאותו.

גורל דומה – כאשר הרבנות בפָּרְשׁוֹב משמשת קרש קפיצה לכהונה רמה יותר – היה מנת חלקו של מי שירש את תפקידו של הרב רוט, והוא **הרב ישעיהו פירסט**. אחרי כהונה בת שנתיים בלבד נלקח אחר כבוד לשמש רבה של הקהילה החרדית בווינה הבירה, שם כיהן במשרתו במשך ארבעים שנה. בכל אופן, בתקופת כהונתו הקצרה הושלם בניינו של בית־הכנסת האורתודוקסי, וזה נחנך בטכס רב רושם, בנוכחות נציגי הקהילה הניאולוגית ונציגי השלטונות.

בית־הכנסת החדש והמפואר היה גולת הכותרת של מאמץ רב שנים. דורות רבים התפללו בו וגם אני, הקטן בין אחיי המתפללים, עליתי שם לתורה ביום בר־המצווה שלי, שבת נחמו, וזימרתי את ההפטרה: "נחמו נחמו עמי, יאמר אלוהיכם" כאשר אבי לימיני וסבי לשמאלי. אותו סבא שהיה אב לאחד־עשר ילדים ואילו התרחשו הדברים בדרכם הרגילה, היה צריך לעמוד לידם של עשרות נכדים ביום חגם. אולם הוא לא זכה, ונספה אי־שם בגטו בפולין בידי מרצחים, ואני הייתי הנכד הראשון וגם, למרבה הצער, האחרון, שזכה כי סבו, ר' יצחק מילר, עם זקנו הלבן ההדור, יעמוד לצידו וירווה ממנו נחת.

הנה תעודה אשר גורמת להתרגשות רבה לכל מי שרגלו דרכה אי־פעם בבית־הכנסת האורתודוקסי הגדול. זו תעודת רכישה – Kauf-Schein – אשר הוצאה ב־26 בדצמבר 1909 ומעידה כי בשנת 1898 רכש מר אדוארד רייס מושב מס' 59 באולם הגברים ומושב

מס׳ 53 בעזרת הנשים ושילם את תמורתם במלואה, והיא 602 קרונות. על החתום: מ. מושקוביץ, ראש הקהילה, ז. שווארץ, מבקר ומרכוס פוקס, גזבר הקהילה. מצורפת לתעודה תכנית מקומות הישיבה. ועוד תעודה אשר הוצאה ב־29 בנובמבר 1929, ומעידה כי הזכות למושבים מס׳ 59 באולם הגברים ובעזרת הנשים הועברה למר לודויג גוטדינר, ועל החתום באו שמעון פרידמן, סגן ראש הקהילה ולודוויג גנז, נוטריון הקהילה. הוספתי את שמו הפרטי של הנוטריון, אם כי איננו מופיע בתעודה, כי הוא ידוע לי אישית; מר לודוביט (צורה סלובקית של לודוויג) גנז מילא את תפקיד נוטריון הקהילה בצד תפקידו כמורה ומאוחר יותר כמנהל בית־הספר העממי האורתודוקסי, שבו זכיתי ללמוד.

Auszug aus dem Grundbuche :-

Auf Grund sub E.Nr.232/1929 eingelangten Ansuchens und erbrachtem Vorstands-Beschlusses vom 29. September 1929 wird Tempel-Männer-und Frauensitz No 53 auf

Ludwig Gottdiemer in

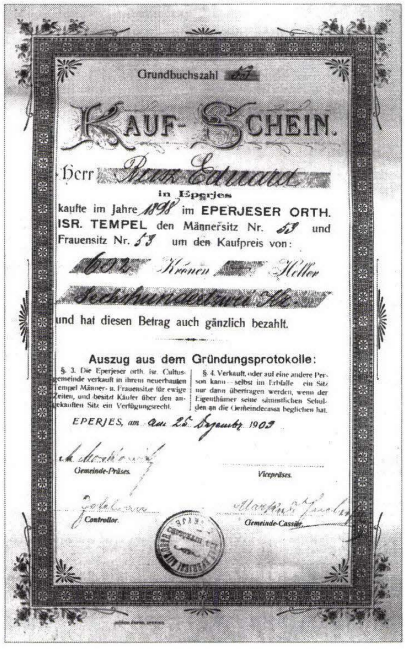
Prešov

mit allen Pflichten und Rechten grundbücherlich übertragen.

Prešov, am 24. November 1929

Gemeindevater. Gemeindepräses.

ŽIDOVSKÁ NÁBOŽENSKÁ OBEC v Prešove

Grundbuchszahl 232

KAUF-SCHEIN.

Herr Rein Eduard

in Eperjes

kaufte im Jahre 1899 im EPERJESER ORTH. ISR. TEMPEL den Männersitz Nr. 53 und Frauensitz Nr. 53 um den Kaufpreis von:

600 Kronen Heller

Sechshundertzwei Kr.

und hat diesen Betrag auch gänzlich bezahlt.

Auszug aus dem Gründungsprotokolle:

§ 3. Die Eperjeser orth. isr. Cultusgemeinde verkauft in ihrem neuerbauten Tempel Männer- u. Frauensitze für ewige Zeiten, und besitzt Käufer über den angekauften Sitz ein Verfügungsrecht.

§ 4. Verkauft, oder auf eine andere Person kann selbst im Erbfalle ein Sitz nur dann übertragen werden, wenn der Eigenthümer seine sämmtlichen Schulden an die Gemeindecassa beglichen hat.

EPERJES, am 25. September 1903

Gemeinde-Präses. Vicepräses.

Controller. Gemeinde-Cassier.

בשנת 1898, שנת רכישת המושב, הונחה רק אבן־הפינה לבית־הכנסת, אבל לא היה למר אדוארד רייס כל ספק כי בית־הכנסת יקום וייבנה, וכי הוא ורעייתו יזכו לשבת בו וליהנות ממלאכת הקודש שתתנהל בו, על התפילה ועל הרינה.

להנחת אבן הפינה ולהקמתו של בית־הכנסת קדם מאמץ רב שנים. הקהילה החדשה, החלה עם ייסודה, לבנות את מוסדותיה, ואחר שימוש משותף בבית־הכנסת הניאולוגי נשכר מקום תפילה נפרד. הגידול המואץ המריץ את רעיון בניית בית־הכנסת ובהיעדר מקורות מימון הותאם ב־1884 בית ליד בית־הספר והרבנות למטרת בית־המדרש. אולם כעבור כחמש שנים, שוב עקב גידול מהיר במספר המתפללים, עלתה מחדש על סדר היום השאלה בדבר הצורך להקמת בית־כנסת. למטרה זו נבחר שטח בשכנות לבית־הספר והרבנות ותוך אחד־עשר חודשים, נבנה לפי תכניות בית־הכנסת בטוקאי (Tokaj)אשר בהונגריה בית־כנסת חדש שעלה סכום ניכר של 48,000 זהובים. בית־הכנסת, שהיה בסגנון מאורי נחנך בשנת 1898. הבניין היה מרשים מבחוץ, ומבפנים ייפו אותו: ארון הקודש, שגילופו היה מעשה ידי הפסל Bacsó וציורי־קיר נהדרים, אורנמנטים מעשה ידיו של הצייר Grazl. היו בו 330 מושבים לגברים, ואילו בעזרת נשים 356 מושבים.

בשנת 1891 נוסדה חברה קדישא האורתודוקסית ובשנה זו הוקם גם בית הקברות. את המקווה בנתה הקהילה בשנת 1904, ועם המשך הגידול במספר החברים התפתחה בשנותיה הראשונות של המאה ה־20 פעילות תרבותית, חברתית וספורטיבית. בתחום הסעד פעל גם איגוד אורתודוקסי של נשים יהודיות וכן אגודת "ביקור חולים" שבאה לסעוד את חולי הקהילה ולספק אוכל כשר ליהודים, גם לאלה שאינם בני הקהילה, אשר אושפזו בבית החולים הכללי בעיר. לימודי קודש התנהלו בתלמוד תורה, שהיו בו ארבעה מורים וכשישים תלמידים.

למעלה משלוש שנים נותרה הקהילה האורתודוקסית ללא רב, עד שבא אליה הרב נוח ברוך פישר, אשר שימש עד אז כרבה של קהילת פיישטני (Piešťany). נוח ברוך פישר היה ממייסדי "חברת הש"ס" הארצית וחברת "מחזיקי דת", אשר פעלה לשחרור יהודים שומרי שבת מן החובה לסגור עסקיהם ולחדול ממלאכתם בימי א'. מתנועת "מחזיקי דת" צמחה התנועה העולמית של "אגודת ישראל", שהרב פישר היה בין מייסדיה וראה בה את המשך הרעיון של "מחזיקי דת". הרב פישר היה בעל דמות מרשימה, והוא נשא בשפה הגרמנית את דרשותיו אשר היו מלאכת מחשבת בתוכנן ובניסוחן. מקפיד על הופעה מרשימה, היה חובש צילינדר. הישיבה שאותה ניהל, הייתה בעלת שם בכל רחבי הונגריה ולמדו בה בני משפחות מכובדות מהונגריה כולה, בצד בני הקהילה. הוא כיהן במשרתו בפְּרֶשׁוֹב עד מותו בשנת 1919.

בתקופתו קמה מחלוקת רבתי בעניין המשך הלימודים לאחר סיום בית־הספר העממי. כמה הורים פנו אל הרב פישר בדרישה כי דרכי הלימוד בתלמוד תורה "עץ חיים" יתבססו

על שיטת "תורה עם דרך ארץ" לפי דוגמת בתי־ספר תיכוניים אותם ייסד הרב מאיר צבי יונג בְּמקום כהונתו באוהרסקי ברוד (Uherský Brod) במורביה ובמקומות אחרים. שיטתו של הרב יונג ביקשה לחסום נהירת תלמידים יהודיים לבתי־ספר תיכוניים ממלכתיים, אשר בהם, לטענתו, "ההשכלה רבים חללים הפילה". אם כי גם שיטתו של הרב יונג התנהלה על טהרת הקודש, מצא הרב פישר לנכון להביא את הדרישה להכרעת מועצת הרבנים של מחוז שאריש. לדעתה של זו גם בסדרי עבודתו החינוכית של הרב יונג הייתה קדמה רבה מידי. המועצה החליטה כי תלמוד תורה ימשיך להתנהל תוך שמירת "אופיו המקודש". לימודי חול, אם יתקיימו, יתנהלו מחוץ לחדרי תלמוד התורה ולכל היותר שעתיים ביום. גם בהם חלה החובה של כיסוי ראש, וחובה לקיים עבורם ניהול כספי נפרד. כמו כן החליטו רבני המועצה, כי לא מכריחים אף תלמיד ללמוד לימודי חול.

בנסיבות אלה אין פלא כי הנהירה לבתי־ספר של הגויים - רק גברה.

5

שינויים רבים נוספים חלו בקרב יהדות פְּרֶשׁוֹב.

במסגרתה הארגונית של הקהילה האורתודוקסית התקיימה קבוצה של יהודים אשכנזיים "חסידים" שקיימו תפילותיהם מאז 1911 בבית המדרש הישן אשר הוקם בשנת 1884 והותאם לצורכיהם בהוצאה של 14,328 קרונות. בשנת 1912 פרשה מארגון הקהילה אותה קבוצה, שחבריה כונו "ספרדים" על פי נוסח תפילתם, שאם כי היה מבוסס על נוסח אשכנז שבו התפללו יהודי העיר, שונה היה ממנו על־ידי תוספות והשמטות ובשינוי סדר התפילות. אפילו בתפילת "קדיש" נוספו בנוסח ספרד ארבע מילים. בעת ייסודה היו בקהילה הספרדית 26 חברים. ילדיהם המשיכו ללמוד בבית־הספר העממי האורתודוקסי.

באותה עת החלה לפעול בעיר גם התנועה הציונית, אשר בשנת 1909 הקימה בעיר סניף של התנועה הציונית ההונגרית בהנהגתו של ד"ר קרול פרבשטיין.

בתי־הספר העממיים של שתי הקהילות הגיעו לפני מלחמת העולם הראשונה לרמה גבוהה בהשוואה לבתי־ספר הנוצריים. בבית־הספר הניאולוגי על ארבעת מוריו ביקרו אז כ־150 תלמידים, ואילו בבית־הספר האורתודוקסי, על חמשת מוריו ללימודים כלליים וחמישה מלמדים ללימודי דת - ביקרו למעלה מ־200. בנוסף, היה לקהילה האורתודוקסית גם גן אשר בו התחנכו למעלה מ־100 ילדים. לקהילה הייתה שייכת גם ישיבה שנוסדה לפני שנים הרבה, והגיעה לשיא פריחתה בעת כהונתו של הרב חיים משה לאו, כאשר למדו בה כ־50 בחורים.

הרב משה חיים לאו הגיע לעיר לשמש כרב הקהילה האורתודוקסית ב־1928. להבדיל, גם אני "הגעתי" אז לעיר, כאשר אמי הורתי ילדה אותי... מצויה בידי ההזמנה לטכס הכתרתו של הרב משה חיים לאו כרבהּ של הקהילה. לפי הכתוב בה התקיים הטכס ביום 12 בפברואר (התאריך העברי אינו מצוין), החל בתפילה "ברוך הבא" ו"מה טובו אוהליך יעקוב" מפי החזן ודברי ברכה של מנהל משרד הרבנות, ר' דוד נויווירט. הרב לאו השיב ב"נאום קבלת הכהונה". אחרי נאומו התקיימה תפילה לתהילת המדינה וראשה, והטכס נסתיים בתפילת "עלינו לשבח".

לדברי אמי, בתחילת שנת 1928 השתוללה בפְּרֶשׁוֹב מגפה של מוֹת יולדות. יולדות יהודיות רבות נפטרו בעת הלידה, ובבתי־הכנסת הוכרז על צום ואמירת "תהילים" עד שנתגלה כי מיילדת יהודיה, שבאה לעיר מאחד מכפרי הסביבה, התרשלה בניקיון האישי, וידיה, הנגועות במחלה מזהמת, גרמו למקרי המוות. על כן דרשה אמי כי בלידתי יטפל בה רופא – דבר שלא היה מקובל באותה עת – ולא מיילדת. ואכן, ד"ר ויקטור גרטנר היה הרופא שיֵילד אותי, ובזכות השילוש הלא־קדוש, דהיינו המגפה, עקשנותה של אמי וסיועו של ד"ר גרטנר – הייתי הבן הזכר הראשון שנולד בעת כהונתו של הרב לאו, והוא התכבד בתפקיד הסנדקות בעת הכנסתי לבריתו של אברהם אבינו.

הרב לאו, שבא לפְּרֶשׁוֹב מפולין, היה שונה לגמרי מקודמיו, רבנים בני סלובקיה "ההונגרית". במהותו, בלבושו ובהתנהגותו – היה חסיד. אמנם, את דרשותיו הוא נשא בגרמנית, שאותה רכש בעת לימודיו בווינה, אבל בכך נכנע רק למנהג המקום. עולמו היה חסידי, כנראה מפני שבווינה התבשם מתורתם של האדמו"רים מבית ריז'ין. הוא היה חתנו (בנישואיו הראשונים) של האדמו"ר מוויז'ניץ ובנישואיו השניים היה נשוי לצאצאית של הרב הלברשטם מצאנז. כל זה בא לידי ביטוי בריקודים חסידיים שאותם ערך בשבתות ובחגים בביתו – למבקריו ולתלמידיו, דבר שהיה חידוש בחוגים של בני התורה האשכנזים.

נאומיו ודרשותיו נאמרו בלהט. בכישרון רטורי הטיף לאהבת ישראל ולחיבת ארץ־ישראל. בעניין נושאים שברומו של עולם דאז, כגון חינוך בנות בבתי־ספר "בית יעקב", ארגון פועלים חרדיים, אגודת ישראל ועוד, פִּרסם מאמרים בפולנית, ביידיש ובעברית. בישיבתו, ישיבת "תורת חיים", שיתף בהוראה רבנים אחרים. בתקופת כהונתו הותקן ברחבי העיר "עירוב", ועוד בהיותו בפְּרֶשׁוֹב, התמסר לבירור הלכות בקשר לסוגיה של "קידוש השם".

נסיבות עזיבתו את פְּרֶשׁוֹב בשנת 1935 אינן ברורות. לפי הגִּרסה הרשמית נקרא הרב לאו לכהן כרבהּ של קהילת פיוטרקוב בפולין, שם שימש לפניו ברבנות בן־דודו, הרב מאיר שפירא, בעל "הדף היומי" ומייסד "ישיבת חכמי לובלין".

לפי מה ששמעתי מפי אבי, גרמו לעזיבתו גם היותו חסר־אזרחות, שהרי בא מפולין, והשלטונות סירבו להאריך את היתר שהייתו, וגם מעשי זדון של חלק מהקהילה, אשר

היוזמה להם באה ממרכז "אגודת ישראל" בברטיסלבה, מאז שהרב לאו סירב לחתום על קול קורא בעניין ההתנגדות לעליית חלוצים לארץ־ישראל.

נמצאים בידיי שלושה מסמכים, שמשקפים במידה מסוימת את המחלוקת בעניין עזיבתו של הרב לאו את כהונתו כרב הקהילה בפְּרֶשׁוֹב. האחד הוא מיום 7 בינואר 1935, פנייה של הבישוף האונגלי של פרשוב V.P.Čobrda אל נשיא המדינה, ובה המלצה לִיתן לרב לאו רישיון לשהייה נוספת ואף להעניק לו אזרחות. הבישוף אומר בפנייתו, כי הוא משוכנע בדבר הלויאליות של הרב, ומקוממת אותו המחשבה כי כמה דורשי רעתו, מסיבות אנוכיות, יגרמו לסילוקו של רב אשר תומך בו רוב־רובה של הקהילה. הבישוף מתאר את הרב לאו כאיש מדע, המקדיש את חייו לענייני הקהילה, אינו מתערב בפוליטיקה, אשר את נאמנותו למדינה הוכיח הוכחה חוזרת ונשנית בעת החגים הלאומיים וגם בכך שבחגיגות יום הולדתו ה־80 של הנשיא העניק לו תנ"ך במהדורה מיוחדת בעלת ערך עם הקדשה שגם ערכה רב. הבישוף קובע כי המשך כהונתו של הרב בפְּרֶשׁוֹב יוסיף לשלום בקהילה.

המסמך השני הוא מיום 15 ביולי 1935, ובו מוחים החתומים, בני הקהילה, נגד החלטת הנהלתה להעניק לרב לאו משכורת חודשית של 2,000 כתר בגין 18 חודשי כהונתו, שאותה מילא לאחר שגורש מן הארץ, כאשר היה מגיע לפְּרֶשׁוֹב לקראת שבת וחוזר ברכבת במוצאי שבת למקום כהונתו בפיוטרקוב. בדקתי את רשימת החותמים ומצאתי במידה מסוימת של גאווה כי אבי ז"ל אינו כלול ביניהם, שהרי כאן מסרבים חלק מאנשי הקהילה להעניק לרבם אותו חסד, שעשו אבותיהם 160 שנים קודם לכן, לרבה הראשון של הקהילה, הרב ליאופולד ליב יולס.

ועל כל אלה עולה בתוקפו מסמך, שאין למעלה ממנו להוכיח כי עזיבתו של הרב לאו את קהילת פְּרֶשׁוֹב לא על מי מנוחות התרחשה. ב"מודעה רבה" שהוצאה על־ידי בית דין צדק דק"ק ארטה פרעשאב דמתקריא עפעריעס תצ"ו, והחתומה בידי כל הרבנים של פְּרֶשׁוֹב, מזעיקים אלה את הציבור ליום תענית "על שמועה כי באה ונמס כל לב ויירפו כל ידים וכל ברכיים תלכנה מים, אשר ע"י ארורים מלשינים ומוסרים כדוב אורב במסתרים, שביענו לענה ומרורים שעי"ז נגזרה מטעם הממשלה אשר הוד רבינו מחמל נפשינו אדמו"ר הרב הגאון הגדול צ"ת ר' משה חיים לויא שליט"א מוכרח לעזוב את קהילתו."

אבל לא הועילה התענית ולא עזר גיוסם של כל הרבנים וכל הקהל.

בית דין צדק דק"ק ארטה.
פרעשאב
דמקויא עמיזעם תצא.

ב ה

מודעה רבה!

הוי על שמועה כי באה ונפח כל לב ורפו כל ידים וכל ברכים הלכנה מים אשר עי אוֹרְרִים מלשינים ומטרים כדוב אורב במסתרים, השביעינו לענה ומלוננו, שעיין נגודה מעשם המשלה אשר הוד רבינו מחמד נפשינו

אדמו"ר הרב הגאון הגדול צ"ת

ר' משה חיים לויא שליט"א

אב"ד ור"מ דק"ק פרעשאב יצ"ו

מטרח לעזוב את קהלתו.

הוי פתאום נקום נלות על ארו אשר בלבנין ארור התורה אשר מי במרו מורה ועל קהלה נאה ומפיארה, על זה יצעק מרה.

ראה ה' והביטה כי ירדני משה מטה עי ארורים משפלה ותתא, איכה ירדפון שנים שלשה כל העדה הקדושה! תורה תורה! חנרי שק והתפלשי בעפרים, הען אלה תתאפק יוצר הרים! והנה חכזיל אמרו אוי להם לברויות מעלבונה של תורה, כלומה בעבור זה אוי לעולם שמעלוכים את התורה, יכל העולם הוזוי שרוי בצער, עם ישראל בעונה ומדוכדך וגם קרן בני עדתיני ירד עשר מעלות אחורנית ומי יודע מה תהא באחרית! . . . !

לכן למען הגן על הקהלה הקדושה שתיצל מכל
צער ויגון ונזק, גמרנו בצירוף כל מנהיגי העדה
לקבוע בעירנו יום תענית בערב ר"ח ניסן הבעל

וחילים, מנקיות ומשוברת יהני פרין נפש שלשה כתרים לנפש, כי כן הוקבע יום ה' ער"ח ניסן הבעל"ט עי רבני הארץ ישראל הנוהג שליט"א מהמת רליפת אחבי בפרוית אשבנו להתענית.

ואתה ד' שוכן במרומים אין כמוך באלמים שומע לשועת עניים, ונות על העיר בעבור משה עבד ד' אשר מימיו האמנים מאחרו באר מים חיים שתו בצמא וקנים וערים, שהיו לבלנו למאירים, ויחזום למעלה קרניו ותביא לנו במהרה משיח צדקינו.

הכותבים בלב נשברו ונדכה:

פרעשאב, שלחו אדר "ברך אהבם, לפ"ק.

בשם הבד"ץ דק"ק ארטה. פרעשאב:

דוד כ"ץ נייוורטה
הס"ץ דק"ק

ה"ק יהזקאל הלוי יונגרייזן
דומ"ץ דק"ק

ה"ק אברהם שלום
האלבערשטאם
אדמו"ר הרה"ק מסטראקוי שליט"א.

(כ. ה.)

דנה בבר אמרו חכזיל אל הפרוש מן הציבר בפרט להשתתף בצערן, עיב :ם אני מסכים לזה לקבוע התעניה ציבר בעדיני בערי"ה ניסן הבע"ל בניל.

ה"ק אלי' כ"ץ
אבד"ק דק"ק אפלאוויזן הנגלל יצ"ו.

בזה.

בוודאי ראוי וגבון לקבוע יום תעניות על ער"ח ניסן הבע"ל.

ה"ק יואב אדלער
אבד"ק האשאוויזן הנגלל יצ"ו.

Die von Fasten enthobenen Kranke und schwangere und stillende Frauen haben das Fasten durch Entrichtung von Kč 3.— für [illegible] abzulösen.

Klein, Prešov.

6

בעוד רב הקהילה הניאולוגית ד"ר מאיר אוסטרליץ מכהן כהונה ממושכת של יותר מחמישים שנה ואילו הרבנים של הקהילה האורתודוקסית עוזבים את העיר בתדירות לכהונות חשובות בנֶכר, ניהל את הקהילה האורתודוקסית בהתמדה, בצנעה ובדבקות מאז 1873 ועד יום מותו ב־1942, **הדיין ר' דוד הכהן נוויורט**. רשמית היה תוארו Rabinatsassessor ויהיה מובנו אשר יהיה, בין כהונה של רב אחד ועד כהונת מחליפו - דבר שקרה בפְּרֶשׁוֹב לא פעם - וכן בעת היעדר רב, מילא ר' דוד נוויורט את מְקום הרב. הוא בא לפְּרֶשׁוֹב כאיש צעיר בן 23, ונותר בה על משמרתו עד יום מותו בעת גירוש היהודים. על אף גילו אז - בן 92 היה בעת הדפורטציות - היה ר' דוד נוויורט מיועד להיכלל בטרנספורט האחרון באוקטובר 1942. ראשי הקהילות הנוצריות בעיר קמו כאיש אחד, הפרו את שתיקתם שבה נקטו בכל עת הגירושים, מנעו את צירופו לטרנספורט וכך אפשרו לו למות בביתו כעבור חודשים אחדים.

דמותו הפטריארכלית זכורה לי היטב. הוא נהג להשתתף במבחן שהתקיים לילדי ה"חדר" לאחר תפילת שבת, מהחומר שלמדו בשבוע שחלף. מידי שבת הייתי גם אני בין הנבחנים. שאלותיו של ר' דוד נוויורט נשאלו תמיד בנועם ובחיוך, בשונה מהדיין האחר, ר' יחזקאל הלוי יונגרייז, איש קפדן וחמור סבר. בעיניי, אופי המבחן, המכונה "Verhör" היה תלוי בהשתתפות הדיין שהיה הבוחן. אצל ר' נוויורט עבר העניין בשלום, אצל ר' יונגרייז - בסערה.

ואם ברבנים אנו דנים, ראוי להזכיר עוד את רבה של הקהילה "הספרדית" ר' אליהו כ"ץ, איש בעל חזות סגפנית, שהיה לפנים רב בכפר בשם רסלביצה (Raslavice) בקרבת העיר. הוא נקרא על כן "דער רסלביצער", וכאשר שחטו אצלנו במשפחה אווז והיה צריך לשאול רב בגורל הכשרות על־פי תַּקִּינות הוושט, שלחה אותי אמי תמיד אל "הרסלביצער" שהיה - היום אני מבין - אדם בעל הבנה בתוצאות פסילת אווז, שהרי לאחר חודשים של פיטום, הייתה הגדרתו כ"טְרֵפה", מכה קשה למשפחה יהודית דלת אמצעים. פסילתו של אווז גררה את מכירתו לגויים כמעט בחינם, הפסד כספי ניכר.

7

מחינוך גבוה נהנו תלמידים ותלמידות יהודים בני העיר והסביבה בקולגיום האוונגלי המפורסם, בית־ספר שאת תהילתו ומקומו בהקניית השכלה גבוהה בעיר כבר אמרנו. יהודים ראשונים נמנו עם תלמידיו מאז תחילת המאה, ובשנת 1905 למדו בכל מוסדותיו כבר למעלה מ־200 יהודים, שהיוו למעלה מרבע (25,7%) מציבור התלמידים. מרביתם ביקרו בבית־הספר התיכון (גימנסיום) שם היו כ־44% מכלל התלמידים, ובאקדמיה למשפטים, שם היו כ־20% מכלל התלמידים. כפי שבעבר עשה הרב ד״ר שילר, גם בתקופה זו פעלו כאן פרופסורים יהודיים, ולא במקצוע הדת בלבד. מבין אלה ראוי לציון ד״ר שמעון הורוביץ, אשר במשך שנים רבות הרצה את המשפט הרומי והמשפט הפלילי באקדמיה למשפטים וחיבר ספרים מקצועיים רבים.

יצוין כי בהמשך למסורת הליברלית של בית־ספר זה הופיע בשנת 1967, כאשר מלאו 300 שנה לקיומו, ספר זיכרון (Pamätnica)[29], שהתפרסמו בו שמותיהם של בוגרי המוסד מאז 1919. מספר ניכר של שמות הבוגרים הם יהודיים, והמעיין ברשימה פוגש בה את ראשי הציבור היהודי, רופאים ועורכי־דין לעתיד. ב־1921 מסיימת כאן את לימודיה בהצטיינות אלנה מאייר. אותה נפגוש בעת השואה כרופאת ילדים אשר נשארת בפְּרֶשׂוֹב אחרי ששארית היהודים אולצה לנוע מערבה, ועדיין היא ממלאת שליחות של שיגור תמיכה למגורשים בפולין, עד שגם היא תגורש למחנה רבנסבריק (Ravensbrück).

ב־1922 סיימה במוסד זה את לימודיה מרגיטה ריינר, בת למשפחת ריינר הענפה, אף היא בהצטיינות. היום היא גולדה קנאי וחיה בישראל. ב־1929 מסיימת לימודיה שוב בהצטיינות, אירנה אמסטר, בתם הבכירה של אתל ואדולף אמסטר. אותם נפגוש כאשר בית־הכנסת שנבנה על־ידם, יוצת וייהרס ב״ליל הבדולח״ של פְּרֶשׂוֹב, ובתם הצעירה, מגדה, תילקח על־ידי אנשי משמר הלינקה לטרנספורט הבנות לאושוויץ ולא תשוב. אירנה אמסטר שסיימה בהצטיינות את הקולגיום, המשיכה בלימודיה – מעשה מהפכני של ממש בפְּרֶשׂוֹב דאז – בסורבון (Sorbonne) בפריז, ועם סיום לימודיה שם, לימדה גיאוגרפיה ולטינית בגימנסיה העברית במונקץ׳ (Mukačevo), שהייתה בית גידול מצוין לציונות ברוסיה הזקרפטית, אז חלק מצ׳כוסלובקיה. עוד שמות של משפחות יהודיות מפְּרֶשׂוֹב והסביבה מופיעים בספר הזיכרון של הקולגיום: אטלס, קולבר, וייסלוביץ׳, גוטסדינר, מנדל, קורץ וגלטשטיין.

כל מי שלמד במוסד זה, מלא שבחיו. האווירה שבין התלמידים היהודים והנוצרים הייתה של חברות וסובלנות, ואלה ביקרו בבתיהם של אלה. אדית סולר לבית אטלס הייתה

מגיעה אל הקולגיום מביתה ברסלביצה, כפר הממוקם בין ברדיוב לפְּרֶשׁוֹב, מידי יום ברכבת, ואילו ביום ו׳ הייתה נשארת ללון בפְּרֶשׁוֹב, אצל דודתה. היא נבחרה לספרנית של החוג להשכלה עצמית Samovzdelávajúci krúžok - SKAS, חוג בעל יוקרה רבה, שמטרותיו היו להגביר את ההשכלה הספרותית־היסטורית הסלובקית. בכינוסיו השבועיים התקיימו הרצאות וקונצרטים, וחבריו הרבו לתרום מפרי יצירותיהם. גם יהודים היו בין הפעילים בו, ואלכסנדר מנדל שימש כיושב־ראש החוג במשך שנים מספר.

אדית זוכרת את פְּרֶשׁוֹב כמקום נפלא לגדול בו; חיי החברה של הנוער לא הצטמצמו בחוגים יהודיים, כי אם התנהלו בחברות מלאה עם בני דתות אחרות, והמפגשים בעת טיולים והחלקה על קרח, התקיימו ללא כל אפליה. התפקידים בהצגות התיאטרון שהכין החוג - חולקו ללא כל הבדל, לפי ההתאמה לתפקיד בלבד.

ארתור הניג סיים את לימודיו בקולגיום האוונגלי בשנת הלימודים 39-1938. בידיו לוח הצילומים של המסיימים Abiturienti. מבין 45 המסיימים, 16 הם יהודים ובין הפרופסורים מופיעים שני מורי דת: Ľudovít Ganz האורתודוקסי ו־Izidor Schwartz הניאולוגי. עד כמה שארתור זוכר, בני שתי הקהילות פטורים היו מלכתוב בשבת. היחסים בין היהודים לנוצרים היו ללא דופי; חמישה מבני משפחת הניג למדו בבתי־ספר תיכוניים ובביתם היו תמיד גם חברים נוצרים.

שניים מבני כיתתו ראויים לציון: Vladimír Klein שסיכן את חייו להצלת יהודים, וזכה לציון כ״חסיד אומות העולם״ ו־Arpád Katuščák אשר מסר את תעודותיו האישיות לחבר יהודי על מנת שישתמש בהם במאמציו להציל את נפשו; דבר זה אכן עלה בידיו ואחרי השחרור הוא לא זנח את שמו החדש וכך נולדה בצ׳כוסלובקיה משפחת קטושצ׳אק נוספת.

שיעור התלמידים היהודים באוכלוסיית הלומדים הלך ועלה. בשנה שבה סיים ארתור הוניג את לימודיו בקולגיום כשבכיתתו 16 יהודים מבין 45 התלמידים, למד צבי בורנשטיין, בכיתה השלישית של אותו מוסד. בכיתה שלו היו 29 תלמידים ובהם 14 יהודים.

נזכור שוב, ולשבח כי בשונה מפרסומים של מוסדות העיר, שנמנעים מלהזכיר את השתתפות היהודים בחיי העיר, פורסם ב־Pamätnica[29], בהתאם למסורתו ההומנית והליברלית של הקולגיום, שלא התכחש לה גם בעת השלטון הטוטליטרי, מדור In Memoriam, המוקדש לזכרם של הקורבנות אשר נספו במלחמת העולם השנייה בעינויי המשטר הפשיסטי, במשרפות ובתאי הגז של מחנות הריכוז. במדור זה מופיעים 184 שמות - רובם ככולם שמות של יהודים. בחוברת, הסוקרת את תולדות המוסד, מוזכרת העובדה כי החל משנת הלימודים 41-1940 נאסר על יהודים ללמוד בו, ושאזרחים בני הדת היהודית נצטוו לשאת טלאי צהוב ובאופן הדרגתי שולחו למחנות המוות. עורכי החוברת מציינים כי ייסוד ״נוער הלינקה״ בכל בתי־הספר התיכוניים מטרתו הייתה להנהיג חינוך פשיסטי,

אולם - ממשיכה וקובעת החוברת - את האדם הסלובקי לא ניתן היה להטעות. מורים ותלמידים רבים האמינו במפלת הנאצים, ובאווירה זו התנהלו הלימודים עד סיומה של מלחמת העולם השנייה.

8

נשוב אל הרצף ההיסטורי. קורות מלחמת העולם הראשונה שוב קטעו את התפתחות הקהילות ושיתקו את החיים החברתיים בהן. בשנות המלחמה זכתה להכרה כללית של כל תושבי העיר פעולת הסעד של האגודות היהודיות. פעילותן לא הגבילה עצמה לשטח העיר ולאוכלוסייה היהודית בלבד, ועזרה רבה הוגשה גם לאזרחים הנוצרים, במיוחד בכפרי שאריש הצפון־מזרחית, אשר נהרסו על־ידי הצבא הרוסי. לצד נזקים כלכליים, חומריים וכספיים כאחד, סבלו הקהילות גם אובדן בחיי אדם. ידוע כי מבני הקהילה הניאולוגית נפלו בשדות הקרב השונים עשרה קצינים וחיילים. בשנת 1926 הוקם בבית הקברות של הקהילה מונומנט מרשים להנצחת זכרם.

התפוררות הונגריה והכללתה של פְּרֶשׁוֹב בצ'כוסלובקיה - כמו התנאים החברתיים והכלכליים החדשים אשר נוצרו אחרי המלחמה - השפיעו באופן מכריע על התפתחותן של שתי הקהילות. אחרי הקשיים הראשונים של ההסתגלות, שנבעו בשל שהות הצבא האדום ההונגרי, הכרזתה של רפובליקה סובייטית בפְּרֶשׁוֹב, מצב חירום שהוטל על מזרח סלובקיה, חיפוש הזהות של האינטליגנציה אשר עד אז ראתה עצמה כהונגרית - נקטה האינטליגנציה היהודית יחס חיובי אל המציאות החדשה, וחיי הקהילות החברתיים, התרבותיים והדתיים המשיכו להתפתח. על גידול נוסף במספר היהודים בעיר ניתן ללמוד ממפקד העם הראשון לאחר המלחמה, אשר נערך בשנת 1921.

בפְּרֶשׁוֹב נרשמו 3,477 נפשות שהזדהו כבני הדת היהודית, ואלה היו כמעט 20% מכלל האוכלוסייה. בשנות השלושים עלה מספרם על 4,300, וזה היה כמעט רבע מכלל תושבי העיר. היחס בין שתי הקהילות היהודיות היה 3,200 לעומת 1,100 - פער משמעותי לטובת האורתודוקסים שנוצר כתוצאה מהגירה מואצת מכפרי הסביבה אל העיר. כך הגיעו אל העיר ב־1924 גם הוריי, יצחק זאב (איגנץ) ואטל שפירא, שבאו אליה מהכפר Bardejovská Nová Ves.

אמי, שנולדה וגדלה בכפר Strážske, ציפתה עם נישואיה לאבי, לשינוי גדול. לא מַעֲבר מכפר אחד למשנהו היא ביקשה, ולא לחיי כפר היא שאפה. עם לידת אחותי לא

הסכימה אמי לשוב לכפר, ועמדה על מעבר לעיר. כך הגיעו הוריי לפְּרֶשׁוֹב ואני משער, כי בדרך זו הגיעו אליה גם זוגות רבים אחרים. ההסבר "חפש את האישה" הוכיח את עצמו במקרה של הוריי, שהרי לא מצוקה כלכלית אילצה את אבי לחפש לו פרנסה בעיר, כי אם עמידה איתנה של זוגתו על דעתה. אבי היה בנו של ר' אברהם שפירא, וחתנו של ר' יצחק מילר, אשר שניהם היו תלמידים מצוינים בישיבת Hunsdorf המפורסמת. גם אבי היה תלמיד שלה וכמובן מאליו, עם בואו לפְּרֶשׁוֹב, הצטרף אל הקהילה האורתודוקסית.

הקהילה הניאולוגית איבדה, עם התפוררות הונגריה, את קשריה המסורתיים עם בודפשט ושאר ערי הונגריה הגדולות, וזה, יחד עם עובדות נוספות, הביא להחלשתה בהשוואה לקהילה האורתודוקסית. כתוצאה מהגידול המהיר של הקהל האורתודוקסי, צר היה המקום בבית־הכנסת הגדול, והנהגת הקהילה נאלצה להקים בשנת 1930 בית־כנסת חדש ברחוב קוּשִׁיצקה לפי תכנונו של הארכיטקט יוליוס גרוסמן, בעלות של רבע מיליון קרונות. היו בו 100 מושבים לגברים ומספר דומה לנשים, והוא נקרא "היכל אברהם" כי אברהם אדולף אמסטר, בעל מנסרה וסוחר עצים אמיד, היה היוזם והממן העיקרי את הקמתו.

גם הקהילה "הספרדית" גדלה. כבר הזכרנו כי כינויה בא לה לא בשל מוצא חבריה, כי אם בשל נוסח תפילתם. אנחנו התפללנו בנוסח "אשכנז", ואילו החסידים, תלמידיו של הבעל שם־טוב, קבעו לעצמם נוסח שאם כי היה מבוסס על נוסח אשכנז, שונה היה ממנו בסדר, בתוספות ובהשמטות. הם הקימו בשנת 1935 בית־כנסת משלהם "הקלויז" שלבניינו תרם אחד מבני הקהילה, פיליפ דיאמנט, 40,000 קרונות במתחם היהודי – שבו עמדו בית־כנסת גדול, בית־כנסת קטן, בנין משרדי הקהילה האורתודוקסית, בית־הספר העממי, בית "תלמוד תורה" ובנייני שירות.

ילדים יהודים ביקרו בשני בתי־הספר: האורתודוקסי והניאולוגי. בעיר פעלו גם תלמוד תורה "עץ חיים" וישיבה "תורת חיים" מייסודו של הרב לאו. ללימוד וחינוך השוליות היהודים דאגה אגודת התעשייה והמלאכה, ולפעוטות היה גן הילדים האורתודוקסי. בגן ילדים זה, ובו שתי מטפלות הזכורות לטוב, אלוירה ורבקה, ביקרנו גם אנו, ואבי היה ממייסדיו. נמצא בידי התקנון של "האגודה לקיום גן ילדים יהודי אורתודוקסי" שנשלח לאישורו של המשרד הארצי בברטיסלבה, כשחתימת מייסדה, יושב ראש האגודה, אבי איגנץ שפירא, מתנוססת עליו.

9

כמו בשנות טרום מלחמת העולם הראשונה, נמשכה וגדלה פעילותן של אגודות הסעד. ליד האגודות הקיימות, נוסדו חדשות או חידשו את פעילותן אגודות אשר במשך השנים נזנחו ואף התפזרו. כך למשל חידשה את פעילותה "תלמוד־תורה" הניאולוגית אשר נוסדה עוד בשנת 1925. בשנת 1926 נוסדה אגודת התרבות ובריתּ נערות "דבורה". אגודות הסעד והמטבח העממי אשר פעלו בשנות המלחמה, הרבו לפעול בשנות המשבר הכלכלי. בפעילות סעד הצטיין ראש הקהילה הניאולוגית ד"ר יוסף פרופר, עורך דין אשר נפטר בשנת 1924 וציווה את כל רכושו - ובו שני בתים ברחוב הראשי - לקרן שמטרתה הקמת בית זקנים, לכל זקני העיר חסרי האמצעים, ללא הבדל דת. פרויקט זה לא הגיע לידי ביצוע בשל התפתחות פוליטית שלילית בסוף שנות השלושים.

המבנה הסוציאלי של שתי הקהילות היה שונה. במסגרת הקהילה האורתודוקסית שבה רבו בעלי מלאכה ודלי העם, פעלו אגודות סעד רבות יותר, ובהן "פועל צדק", אגודה לעזרה במצוקה (Nothilfsverein), קופת גמל הדדית "צדקה" וסניף מקומי של האגודה הסוציאלית לסיוע של היהודים בסלובקיה.

אגודת הנשים היהודיות Jüdisches Frauenverein הייתה משותפת לנשות הקהילה הניאולוגית והאורתודוקסית - דבר מיוחד בהתחשב בחוסר האהדה ההדדית ששררה בתחומים אחרים בין שתי הקהילות. אגודת נשים זו הקימה מנזה (בית אוכל) לילדים נצרכים, ועשרות ילדים קיבלו שם ארוחת צהריים חמה. אגודת "ביקור חולים" סיפקה מזון כשר לחולים יהודים בבית חולים ותרופות למי שידו לא השיגה את רכישתן. שמעונקה אמסטרדם, איש קיבוץ העוגן, נזכר כי כאשר היה זקוק לתרופות לאמו, המרשם של הרופא נחתם על־ידי איש אגודת "ביקור חולים" וסופק על־ידי בית המרקחת ללא תשלום. אמו, שנזקקה לטיפול מיוחד, הועברה לבית החולים בקושיצה על חשבון האגודה. שמעונקה אומר כי היו יהודים דלי אמצעים בעיר, אבל שתי הקהילות באמצעות המוסדות הסוציאליים שלהן דאגו כי לא יהיה בה יהודי רעב.

הנוער של שתי הקהילות היה פעיל בשדה הספורט, ולכך דאגו סניפי אגודת "מכבי" והצופים היהודים "השומר". אגודת הספורט "מכבי" הייתה הפעילה ביותר, והמועדון שלה klubovňa היה הומה מנוער יהודי שעסק בהתעמלות, שחייה, פינג־פונג וכדורגל. ענף השחייה היה פעיל במיוחד, והיו בו ספורטאים מצטיינים, בהנהגתו של אינג' קובץ'. במועדון הייתה עיתונות מכל אירופה, והנוער היהודי שהתכנס שם, מכל הזרמים הציוניים, היה מעורה בנעשה בפוליטיקה הציונית והעולמית כאחד.

בין שתי המלחמות התחזקה התנועה הציונית בסניף המקומי בראשותו של ד"ר קרול פרבשטיין. זה היה סניף של ההסתדרות הציונית בצ'כוסלובקיה, אחד משלושת הארגונים הציוניים המרכזיים בסלובקיה. במסגרתו פעלה תנועת הנוער הדתי, הפועל המזרחי, ותנועת הצופים, השומר הצעיר. זו, האחרונה, הכינה את הנוער, במיוחד בעזרת עבודת כפיים, לשליחותה - הקמת התיישבות יהודית בארץ־ישראל. המפלגה היהודית, אף היא בראשותו של ד"ר קרול פרבשטיין, הייתה פעילה ביותר בפוליטיקה וד"ר פרבשטיין היה במשך שנים סגן לראש העיר (Podstarosta).

יהודי העיר והסביבה קראו שני עיתונים אשר הופיעו בפְּרֶשׁוֹב: Jüdische Nachrichten בשפה הגרמנית (בעריכתו של סמואל ריינר) ו־Új Világ בשפה ההונגרית, בעריכתו של ארתור שפאני. כעורך אחראי בעיתון הגרמני מופיע הרמן קליין, שהיה בעל בית הדפוס בו נדפס העיתון.

אם בבתי דפוס אנו מדברים, ראוי לציין כי בעיר כמה בתי דפוס היו בבעלותם של יהודים. הגדול שבהם, בית הדפוס של "מיקולש הקדוש" היה בידי אחים דנציגר, "פלאס" שייך היה לאחים גרוסמן ובית הדפוס "קליין" להרמן קליין ובנו. ב"יד ושם" מצויה פנייה של הסניף המקומי של מפלגת העם הסלובקית ע"ש הלינקה, למנוע מהיהודי דנציגר לקרוא לבית הדפוס שלו בשם קדוש נוצרי - Svätý Mikuláš (מיקולש הקדוש).

ענף הדפוס בכלל היה מאוכלס יהודים, ולעובדי דפוס היה איגוד מקצועי בעל כוח ובראשו יהודי, Ignác Schulz שהיה חבר הפרלמנט של צ'כוסלובקיה כנציג המפלגה הסוציאל־דמוקרטית. בצִדו היה גם ארגון בעלי בתי דפוס בשם Zemské grémium kníhtlačiarov, שבראשו עמד Jan Silvayi אשר בעת התחלת הגירושים של היהודים השיג לכל עובדי הדפוס היהודים "תעודות חסות" בטענה שיש מחסור גדול בעובדי דפוס.

בבית־הספרים הלאומי, באוניברסיטה העברית בגבעת רם, בירושלים נמצאים צילומי מיקרופיש של כמה גיליונות Jüdische Nachrichten של פְּרֶשׁוֹב מהשנים 1933, 1934 ו־1935, בעת שהעיתון הופיע כשבועון. בכותרת משנה מצהיר על עצמו הפרסום כ־Organ für die traditionelen und Allg. Interessen des Orthodoxen Judentums הביטאון למען האינטרסים המסורתיים והכלליים של היהדות האורתודוקסית. ניתן למצוא בו לא מעט דברים מעניינים.

ב־28 ביוני 1934 מפרסם העיתון ידיעה על קיום המנזה:

"ללא פרסום, בשקט גמור, הוקמה לשני בתי־הספר היהודים בפְּרֶשׁוֹב, מנזה, אשר בה כל תלמיד רעב מקבל ארוחת צהריים. לא שואלים מי אתה ומנין באת, מספיקות המילים: "אני רעב". בשנת לימודים זו מקבלים 34–40 ילדים אוכל, ועד כה חולקו 5,548 ארוחות צהריים וכ־500 ק"ג לחם."

באותו גיליון מתפרסמת ידיעה על ייסוד סניף של צעירי אגודת ישראל בפְּרֶשׂוֹב, בנוכחות רבנים מכל הסביבה, וכן פרסומות מארץ־ישראל: מלון הרצליה בצפת ופנסיון לוי בזיכרון משה, ירושלים.

בגליון מ־28 בפברואר 1935 ידיעה על חידוש: אריזות מקרטון לתפוזים, בשפת המקור:
Orangenfasser aus Pappe, eine umwälzende Neuerung in Erez Jisroel

10

ר׳ אברהם יהודה ליכט הוא נכדו של יו״ר חברה קדישא האורתודוקסית הראשון, עזריאל יעקב אלטמן, ובנו של ר׳ רפאל ליכט, אחד המלמדים הבולטים בישיבת ״עץ חיים״.

בפְּרֶשׂוֹב היה אברהם יהודה ליכט מראשוני אגודת ישראל. הוא יסד ב־1928 את הסניף של ״צעירי אגודת ישראל״, את בית־הספר לבנות ״בית יעקב״, מוסד להכשרת בנות ״מתנת העולות״ וגם את ארגון ״פרחי אגודת ישראל״ לילדי התלמוד תורה. בישראל פִּרסם בתשמ״ב את ה״גלעד לקהילה הקדושה בפְּרֶשׂוֹב״[5] ודברים, הרוויים באהבת ישראל ראויים בהחלט לציטוט כלשונם.

״בחצר הגדולה מרוכזים היו רוב מוסדותיה (של הקהילה האורתודוקסית) כמעגל, כאשר בפנים המעגל מגרש רחב ידיים. כאן היה מגרש המשחקים של ילדי בית־הספר העממי ושל תלמידי תלמוד התורה, והוא שימש גם מקום מפגש לכל בני הקהילה שמילאו את המגרש לפני התפילות ואחריהן.

בחול המועד פסח ובחול המועד סוכות נתקיים כאן שוק למלמדים. יהודים מן הכפרים שבסביבת פְּרֶשׂוֹב שהיו מעונינים לשכור לילדיהם מורה לזמן אחד או ליותר, פנו לשם, וכן בחורי ישיבה שנאלצו לזמן אחד או ליותר להפסיק לימודיהם, שכדי להרוויח קיומם השכירו עצמם לכפריים. התפקיד הזה לא היה קל, אבל יחס הכבוד והמזון הטוב שזכו לרוב בבתי היהודים בכפר היה פיצוי מתאים.

דרומו של המגרש תפוס היה על־ידי בית־הכנסת הגדול – בנין לתפארת בנוי בסגנון אוריינטלי נהדר. בפנים בית־הכנסת התקרה מצוירת בדמוית רקיע הזרוע כוכבים וממנה תלויות נברשות העשויות מנחושת מרובות נורות בדמות נרות, והן מבהיקות באור עשיר. על קירותיו של בית־הכנסת מצוירים אורנמנטים אומנותיים. בארבע פינותיה של הבימה, באמצע בית־הכנסת,וכן לפני המדרגות שהובילו לארון הקודש ישנן נברשות. ומעל ארון הקודש בנויה אמלתרה, מעין מגדל מרשים שמתרומם

כמעט עד התקרה הגבוהה של בית־הכנסת. מעל שתי שורותיהן הקיצוניות של ספסלי בית־הכנסת בנויה עזרת הנשים. כאן התקרה נמוכה יחסית, ואילו באגף האמצעי מתרוממת התקרה דמויית הרקיע זרוע כוכבים לגובה מרשים.

פנים בית הכנסת האורתודוקסי הגדול (המראה מעזרת נשים)

בערבי שבתות ובערבי ימים טובים לאור מאות נורות כאשר בקעה תפילה זכה ממאות פיות המתפללים ובראשם החזנים מטיבי שיר ר׳ חיים לאואר ור׳ חיים יונאפ הי״ד הייתה הרגשה שאין זה כי אם בית אלקים וזה שער השמים.

במערבו של המגרש, ממול לכניסה לבית־הכנסת הגדול, השתרע בכיוון דרומה בניין, שבו מצאו מקום בית־הספר העממי על חמש כיתותיו, בית המדרש של הספרדים (כלומר חסידים שמתפללים נוסח ספרד) ועזרת הנשים וכן התלמוד תורה על שלוש מחלקותיו.

בין הבניין הזה לבין השער המערבי, רחב ידיים לכלי רכב, עמד בית המדרש שהיה מכונה ״בית־הכנסת הקטן״, ובו הִנעים בניגונים של חסידי ויז׳ניץ השו״ב, ר׳ אליעזר פוקס נעים ההליכות, את תפילת השבת.

לא הרחק משם המה בית המרחץ בערבי שבתות מן המִטהרים לקבל את 'שבת מלכתא'. בדבר הזה התבלטו דווקא 'האשכנזים' בזריזותם מעל הספרדים־החסידים. הראשונים הקדימו טבילתם, ומבעוד יום צעדו בחשיבות, לבושים בגדי שבת בכיוון חצר בית־הכנסת ושם נפרדו, מהם לבית־הכנסת הגדול, מהם לבית המדרש, מהם לת"ת עץ חיים שם התפללו בני התורה או לסניף צעירי אגו"י. באותה העת מיהרו נחפזו החסידים מבית טבילתם לביתם כדי להתלבש כראוי לכבוד השבת. שתי הכיתות אשכנזים וספרדים (כלומר חסידים) נפגשו סמוך לחצר בית־הכנסת. אלה מיהרו מבית טבילתם ואלה צעדו לבית תפילתם. אבי זצ"ל, היה מתלוצץ באומרו: 'טוב ויפה שיהודים נפגשים, אמנם כיוון הליכתם שונה, אבל מטרתם אחת – לכבד את השבת.'

פנים בית הכנסת האורתודוקסי הגדול (מראה כללי)

שתי ישיבות התקיימו בפְּרֶשׁוֹב, זאת של הרב משה חיים לאו בשם 'תורת חיים', שקדמה לה הישיבה של הרב מרסלביצה רבי אליהו כ"ץ, כאשר לימינו עמד חתנו הרה"ג רבי יצחק רסנר. תלמידי הישיבות וכן תלמידי התלמוד תורה שלא היו תושבי העיר התקיימו כנהוג על "אכילת ימים" ועל קיבוץ תרומות שבועיות Wochengeld בלע"ז. באחרונה הוקמה על־ידי מוקירי תורה רודפי צדק וחסד מסעדה לתלמידים – מנזה, שבה הוגשה ארוחה טובה לתלמידים בתנאים נוחים או במחיר סמלי.

מספרם של העוסקים בתורה בפְּרֶשׁוֹב גדל, והיה צורך להקים בקצה הדרומי של העיר – במרחק של קילומטר בערך מן המרכז – בית־כנסת. היו בו 100 מקומות עבור גברים ואותו מספר לנשים. שם בית־הכנסת החדש היה 'בית אברהם', ע"ש הא' אברהם אמסטר, היוזם של הקמת הבניין.

במסגרת הקהילה נוסדו ופעלו כל מיני חברות של צדקה וחסד. לפי תקנות בית־הכנסת הגדול חייב היה העולה לתורה לתרום ב'מי שבירך' הראשון עבור בית־הכנסת ובהמשך רשאי היה לפקוד את כל אותם המוסדות ששלטיהם מסודרים היו על הבימה, נגד עיניו של העולה לתורה, בצורה של קשת, צמודים ומשתלבים בעיטורים שעל הבימה.

יש לציין הֶסדר של מעשה צדקה שהיה בתוקף תקופה מסוימת בקהילתנו בשם 'פדיון צדקה' כדי לחסוך מן הקבצנים הרבים שפקדו את עירנו את הצורך לחזר על הפתחים, מה שהיה גם מטרד לבני הקהילה. וזאת גם משום שהאוכלוסייה הנוצרית לא ראתה בעין יפה את הקבצנים היהודים הסובבים בעיר. על כן הוסכם שכל בני הקהילה יתרמו מכסת צדקה חודשית לקופת הצדקה, והגבאי שאליו באו הקבצנים העניק לכל פושט יד את ה'מענק' לפי הבנתו ולפי הערכתו את מצבו. מר צבי קראוס, בעל מסעדה ובית מלון – ומאוחר יותר גם יו"ר חברה קדישא וחבר בהנהלת הקהילה – טיפל במשך יום אחד בעשרות קבצנים, וזאת כמובן בהתנדבות, תוך כדי עבודתו בעסק שלו. ההסדר הנ"ל של 'פדיון צדקה' לא האריך ימים, הואיל והקבצנים לא עמדו בהתחייבותם ולאחר שקיבלו את המענק מידי הגבאי, המשיכו לחזר על הפתחים שמעוטרים היו במזוזות."

11

הרב ליכט, אשר מתאר בכבוד וירֵאה את רבני פְּרֶשׁוֹב – ובמיוחד אלה של הקהילה האורתודוקסית – אינו פוסח גם על המלמדים, דהיינו המורים ללימודי קודש. כילד, בשנים 1934–1939, הייתי תלמיד בית־הספר האורתודוקסי העממי, ועל כן יכול אני לתאר אותם מהיכרות אישית. בבית־הספר העממי האורתודוקסי התקיימו לימודי חולין שכונו Profan בשעות שלפני הצהריים; ואילו לאחר ששבנו לבית־הספר לאחר הפסקת הצהריים, היינו לומדים במשך ארבע שעות לימודי קודש ב"חדר". כמה מן המלמדים זכורים לי היטב, ואם כי כל אחד מהם היה ודאי תלמיד חכם ואיש יקר, ניתן לומר כי הם לא היו פדגוגים גדולים, וכל אחד בשיטתו הרביץ תרתי משמע תורה בתלמידיו. למושג "הרביץ" אפשר, אפוא, להתייחס במשמעות כפולה – ולכל אחד היו שיטות העניש הגופנית משלו.

בכיתה א' לימד אותנו לימודי קודש המורה אדלר. הוא היה דובר גרמנית רהוטה ולימד אותנו את התורה מבראשית, שוב במשמעות כפולה: מספר בראשית, בניגון שאזכור אותו עד סוף ימיי. הלימוד התנהל בשיטת התרגום המיידי, לאמור: בראשית Am Anfange ברא hat אלוהים Gott את השמים den Himmel ואת הארץ und die Erde.

בכיתה ב' לימדנו המלמד (שפנינו אליו בתואר "רעבע") ר' גוטמן. שיטתו הייתה כואבת; נהג להעניש במכות סרגל על קצות אצבעות, אותן ציווה להצמיד. השיטה החינוכית של "רעבע" שפירא, מלמד כיתה ה', זכורה לי במיוחד. ומעשה שהיה, כך היה: אחד מחברי פיתה אותי לטעום, באחרון של פסח ווּפל "פישינגר", שהיה כמובן חמץ ומישהו הלשין עלינו. לחברי, שלא למד בחדר, לא נשקפה כל סכנה, אבל אותי השכיב "רעבע" שפירא על ספסל, הפשיל את מכנסיי והלקה אותי מכות נאמנות בקנה־סוף (Trstenica), שהיה ציודו הקבוע. אחוריי התנפחו, והכאב היה גדול. אבי, שנדהם מחומרת העונש, לקח אותי אל ה"רעבע", לברר את פשר העניין. כשהלכנו אל ביתו של הרב שפירא מצאנו בו עוני משווע, הרבה ילדים סביב שולחן שעליו מחצית כיכר לחם בלבד. ה"רעבע" סיפק את ההסבר: "חששתי כי בשמים עלולים לטעות בגלל קרבת השם, (בלשונו: wegen der Namens-verwandschaft); פחדתי שיחשבו בבית דין של מעלה כי החוטא הוא בן משפחתי ולכן חייב הייתי להפגין שאין הדבר כך."

המלמדים – שהיו בתחתית סולם השכר של עובדי הקהילה – עסקו במלאכת קודש לא קלה; בשעות אחר־הצהריים כבר היינו חסרי סבלנות, אך לפנינו עוד היו שיעורי בית של לימודי הבוקר, ובימי החורף הייתה החשכה יורדת מוקדם, והיה עלינו לשוב הביתה ברחובות לא מוארים ביותר, על כל הסכנות הכרוכות בכך מצד ילדי הרחוב הגויים.

12

את תיאורו הלבבי של הרב ליכט, המתייחס גם אל "עמך ישראל", אשר העניק חיים למערכת הבניינים של הקהילה האורתודוקסית, ניתן למצוא בספר "המדריך לפְּרֶשׁוֹב ההיסטורית".[33] זהו הפרסום היחיד שלא ממקורות הקהילה היהודית, המתייחס בכלל אל העובדה כי אי־פעם היו בפְּרֶשׁוֹב קהילות יהודיות. משום שהוא סוקר את העיר על־פי סדר רחובותיה, לא ניתן להתעלם מקומפלקס הבניינים המכונה בספר "הסובאורביום היהודי־האורתודוקסי" Ortodoxné Židovské suburbium כמבקש לרמז על מֵעֵין רובע יהודי־אורתודוקסי בעל קיום עצמאי. ואם כי יש בכך חזרה על דברי תיאור שכבר נאמרו כאן, נחזור על ציטוט מספר זה, שבו נאמר:

"קומפלקס אובייקטים דתיים וחינוכיים של הקהילה הדתית היהודית האורתודוקסית התפתח באופן הדרגתי משנות ה־80 של המאה ה־19 ועד מחצית שנות ה־30 של המאה ה־20. כך נוצר רובע עצמאי, המוקף וסגור בחומה בנויה (suburbium) אשר כָּלַל את הבניינים הבאים: הסינגוגה האורתודוקסית הגדולה, בית המדרש (כך במקור) בית התפילה האורתודוקסי הישן, רבנות, בית־הספר האורתודוקסי העממי, ישיבה (כך במקור) בית־ספר אורתודוקסי לרבנים, בניין המנהלה וסינגוגה ספרדית."

בפרק המוקדש לבית־הכנסת הגדול, מסופר:

"בית־הכנסת הגדול נבנה בשנת 1898 כבניין קודש ייצוגי בסגנון מאורי, עם מרכיבים אוריינטליים אחדים. הריהוט הפנימי – בעל ערך, מלבד האלממור, ארון הקודש (כך במקור) מאת הפסל Bacsó, איש קושיצה. כל האינטרייר מקושט בציורי אורנמנטים נהדרים, מעשה ידיו של Andrej Grazl אשר על אף הנזקים ולפני שחזור יסודי עדיין שומרים על מלוא הביטוי והצורה. הסינגוגה הייתה פעילה עד שנת 1942. באביב וקיץ שנה זו היא הפכה, יחד עם המרחב הצמוד לה, למקום איסוף יהודי פְּרֶשׁוֹב סמוך לדפורטציות. מכאן גרזו אנשי הגרדה (משמר הלינקה) כמה אלפים מאזרחי העיר לטרנספורטים, שייעודם מחנות הריכוז.

בתקופת כיבוש פְּרֶשׁוֹב הפך הצבא הגרמני את הסינגוגה לאורוות ולמוסכים. אחרי השחרור הוקם בה מטבח לפליטים השבים ואחרי תיקונים הכרחיים והשלמת הציוד הפנימי נתקדשה הסינגוגה חגיגית באוקטובר 1948, ומאז היא משמשת כבית־כנסת פעיל יחיד של הקהילה היהודית היחידה בעיר. כסינגוגה פעילה, היפה ביותר בסלובקיה, עשו יהודי לוס־אנג'לס ניסיון בשנים 90–1989 לרוכשה ולהעבירה לארצות הברית. ניסיון זה לא עלה יפה. באוגוסט 1991 נחנכה, בנוכחות נציגי מוסדות השלטון,

מצבת זיכרון לקורבנות השואה מפְּרֶשׂוֹב והסביבה, שמספרם עולה על ששת אלפים. בנובמבר 1993 הקים המוזיאון הלאומי הסלובקי בקומת הסינגוגה (יציע הנשים) תצוגה של חלק מהאוסף של המוזיאון היהודי הטרום־מלחמתי של פְּרֶשׂוֹב. כך נוצרה תצוגה קבועה של אוסף ברקאני, מייסד המוזיאון משנת 1928, תוך התאמת המוצגים אל האינטרייר הנהדר של הסינגוגה, אחת היפות ביותר אצלנו.
במסגרת הקהילה האורתודוקסית פעלה קבוצה חסידית, המכונה "ספרדית" וזו הקימה בשנת 1935 מזרחה מבית־הכנסת הגדול, בית תפילה משלה, שכונה "קלויז־סינגוגה". אחרי השחרור כבר לא חזר לשמש למטרתו המקורית, ובעת זו הוא משמש כמחסן ובית מסחר."

הספר איננו מתעלם גם מהקהילה הניאולוגית, ובבואו לסקור את בנייני רחוב קונסטנטין, מתוארים בית־הכנסת הניאולוגי ובית־הספר העממי היהודי הניאולוגי. וכך נאמר:

"ברחוב קונסטנטין גם בהווה עומד בניין הסינגוגה הניאולוגית, שלא מזמן עבר שינויים מפליגים. ביוזמתו של ראש הקהילה, ליאו הולנדר, ובתמיכתו הכספית המשמעותית הוקמה במקום זה בשנים 49–1847 הסינגוגה הראשונה בעיר. אחרי פרישתה של הקהילה האורתודוקסית (1871) הפך הבניין לרכושה של הקהילה הניאולוגית. בזמן השׂרפה הגדולה ב־1887 נחרבה כליל ונבנתה מחדש בשנה לאחר מכן בהוצאה כספית ניכרת, שבחלקה נתרמה על־ידי ליאו הולנדר ובחלקה נאספה על־ידי רבה לשעבר של הקהילה, פרופסור בקיימברידג' ד"ר שילר־סינשי. היא נבנתה בסגנון אוריינטלי, חזיתה מפולגת בחלונות שלושה ושער, באמצעו מגדל ובקצות הגג מגדלונים. פנים הבית קושט בציורים אוריינטליים עשירים. הסינגוגה שימשה את הקהילה עד שנת 1942. אחרי השחרור לא חודשה פעילותה של הקהילה הניאולוגית, ומאז משמשת הסינגוגה לאחסון. מרביתו של הציוד הפנימי שלה עבר לבית־הכנסת הגדול שניזוק, והמשתמשים החדשים הרסו את המגדל והמגדלונים, הרסו את הקישוט הפנימי ושינו את שער הכניסה.
בדרומה של הסינגוגה עומד בית־הספר העממי המקורי. בית־הספר היהודי הראשון קם בעיר בשנת 1834, והפך בשנת 1857 לבית־ספר תקני בן ארבע כיתות, במעמד בית־ספר ציבורי. את הבניין בן הקומותיים החדש הקימה הקהילה הניאולוגית בשנת 1886, ועם המעבר היה בית־הספר לבעל הציוד המתקדם ביותר בכל העיר. בזמן המדינה הסלובקית היה בית־הספר סגור, ואחרי המלחמה לא חידש את פעילותו. היום משמש הבניין כבית משרדים."

13

מקום מיוחד בין האגודות השונות תפסה אגודת המוזיאון היהודי, אשר ניהלה את המוזיאון היהודי היחידי בכל סלובקיה שחשיבותו חרגה הרבה מעבר לגבולות העיר ולשתי הקהילות היהודיות שבה.

המוזיאון היהודי בפְּרֶשׂוֹב נוסד ב־1928. לייסודו סייע המקרה. סוחר אחד בשם קלר החל בשיפוץ ביתו ברחוב Jarková. כאשר הצַבָּע החל להסיר את הטיח והצבע, נתגלה טטראגרם בשפה העברית שבו שם הבורא. גילוי זה התפרש תחילה כמעשה נסים, ויהודים רבים מכל הסביבה החלו לעלות לרגל על מנת לצפות בו. אולם כעבור זמן הסבירו אינג׳ אויגן ברקאני וד״ר תיאודור אוסטרליץ, את הממצא ה״מרעיש״ בכך, שאחרי שהוסר הטיח של החדר כולו גילו כי שכן כאן בשעתו, בסוף המאה ה־18 וראשית המאה ה־19, בית המדרש הזמני שאותו יסדו הסוחרים היהודים מהסביבה שבאו לעיר לַשׂוק. אחרי שנתגלו ושופצו הציורים הישנים, התעוררה שאלת גורלו של המבנה, שאחרי הגילוי שימוש למגורים כבר לא היה לפי כבודו, אבל גם לא היה מתאים לתפילה. בשל כך נולדה המחשבה להקים בו מוזיאון יהודי, ושני האישים – אינג׳ ברקאני וד״ר אוסטרליץ – החלו בהגשמתה, בביקורים בכל רחבי סלובקיה. הם ביקרו בקהילות יהודיות רבות, ובכל מקום שהגיעו פרסמו את רעיון המוזיאון והשתדלו להשיג חפצים לאוסף שלו. תוצאות המסע עלו על כל הציפיות. השניים מילאו את מכוניתם בחפצי יודאיקה, ואילו ארגזים שלמים ובהם מתנות למוזיאון הם נאלצו להוביל ברכבת. במרבית הקהילות נתקבל רעיון המוזיאון באהדה, ואפילו מוזיאונים מעבר לגבול החלו במהרה להחליף עמו מוצגים; היו רק קהילות אורתודוקסיות אחדות שנקטו עמדה שלילית והתנגדו לכל מגע עם המוזיאון.

בתוך שנתיים התרבו המוצגים כל כך, עד כי לא רק בית המדרש המקורי כי אם גם חדרים נוספים באותו בית – לא הספיקו. הנהלת המוזיאון החלה לחשוב על מעבר והנהלותיהן של שתי הקהילות דרשו מהעירייה בניין למשכנו של המוזיאון. הנהלת העיר העריכה כנראה כראוי את משקלו הציבורי של קיום מוזיאון, ומסרה לאגודת המוזיאון את בניין המגדל ששימש לפני שנים רבות בית למתקן להעלאת המים ועל כן כונה Kumšt. המגדל היה הרוס למחצה, והיווה חלק מהחומה שהקיפה בעבר הרחוק את העיר. במגבית מיוחדת למען המוזיאון נאספו 120,000 קרונות שהספיקו לשיפוץ המבנה ולהרחבתו לשני אולמות נוספים במבנה סמוך, שאליהם עבר המוזיאון בשנת 1931. באולמות הנוספים הותקנו חלונות מבית־הכנסת הישן, ואילו הבניין הישן שממנו החל המוזיאון את דרכו, הוחזר (אחרי חידוש הציורים המקוריים) לבעליו.

המוזיאון היהודי בפְּרֶשׂוֹב לא היה רב מידות. היו בו שלושה אולמות ומשרד. מלבד

שמירת אוסף ובדיקת מוצגים מתולדות יהודי סלובקיה והצגתם בצורה מסודרת, עסק המוזיאון גם בפעילויות חינוכיות ובעריכת פרסומים. האוסף חולק לשני חלקים: בראשון - חפצים ומסמכים, שהתייחסו לאירועים מיוחדים, תקופות או דמויות בולטות; בשני - חפצי אמנות, בעלי ערך להתפתחותה של התרבות היהודית, יצירות אמנות ומלאכה. בין המסמכים, שהעידו על התפתחות הקהילות היהודיות, נמצאו תעודות מהמאות שעברו, שהייתה בהן עדות לאפליה ולרדיפות. מקום מיוחד הוקדש לאישיותם של מרק וליאו הולנדר ולדמותו של הרב המפורסם, ד"ר מאיר אוסטרליץ. בקבוצה זו נמצאו גם דברי דפוס עתיקים ותמונותיהם של אנשי שם.

מבחינה היסטורית היה ערך מיוחד למוצגים שבהם השתקפו חיי היום־יום של הקהילות בכל רחבי סלובקיה, והמיוחד שבהן מבחינת האזור שבו שכנו ומבחינת הרכבן החברתי.

המוזיאון היה עשיר בכלי דת, יצירות אמנות, כלי אוכל, פמוטים וכלים אחרים שהיו במשקי הבית היהודים. באוסף היו גם מוצגים שבהם השתקפה התפתחות הייצור של כלים אלה, על סגנונם המשתנה, וכן הטעם האמנותי ורמת עושרם של בעליהם. כמו כן היו כאן אוספים שלמים שכללו: פרוכות, שמלות תורה, חנוכיות ותיבות בשמים. המוזיאון גם אסף חתימותיהם של אנשי שֵם, וצילומים של כל בתי הכנסת בסלובקיה ויישובים חדשים בארץ־ישראל.

בייסוד מוזיאון יהודי וקיומו הקדימה פְּרֶשׂוֹב קהילות עשירות, מרכזיות וגדולות ממנה, והתייצבה בראש הקהילות המטפחות את התרבות היהודית ומייחסות ערך נכון וראוי לשימורה. בתקופת ייסוד המוזיאון היהודי בפְּרֶשׂוֹב, היה מעשה זה חריג ביותר בציבוריות היהודית בצ'כוסלובקיה כולה; רק בפראג היה מוזיאון יהודי. אין ספק כי את המעשה הזה יש לזקוף לזכות האינטלקטואלים שבקהילה.

אני זוכר את מנהלו של המוזיאון, יוסף בלום (בן־פורת), איש צנום וצנוע, שטיפל במוצגים באהבה של בעל־בית. מעולם לא גילה קוצר רוח לספר ולהסביר על כל פרוכת, שמלת תורה או מנורה, וְזָכַר את ייחוסו של כל פריט, ואת סמליותו ומשקלו במסורת הקהילה.

קיומו של המוזיאון הציל באותה עת מִכְלָיָה כלי קודש של קהילות, שבתי הכנסיות שלהם נעזבו עם התקדמות האורבניזציה. זכור לי כי גם מנורת־העץ הגדולה של בית־הכנסת ב־Bardejovská Nová Ves, הכפר שממנו באו הוריי, מצאה את מקומה במוזיאון היהודי בפְּרֶשׂוֹב.

אוסף המוזיאון בן 3,200 פריטים עבר את המלחמה בשלום ועם השחרור ארז מייסדו, אינג' אויגן ברקני, את האוסף בארגזים והעבירו למשמרת למוזיאון היהודי בפראג. רק אחרי שנים הרבה, חזר האוסף, ובחלקו המזערי בלבד, לפְּרֶשׂוֹב, כאשר עזרת הנשים של בית־הכנסת הגדול שהוחזר לתפארתו, הפכה למוזיאון.

14

לשני המייסדים של המוזיאון היהודי בפְּרֶשׂוֹב, **ד"ר מאיר אוסטרליץ ואינג' אויגן ברקני**, מגיע בהחלט מקום כבוד בשורת האינטלקטואלים. ניתן לומר בלא הפרזה, כי הם היו נושאי דגל התרבות, שומרי המסורת היהודית הגדולה של חשיבה יוצרת וביקורתית. בכוח האינטלקט סייעו לציבור היהודי להתגבר על רתיעתו, ולראות בכלי קודש יצירות אמנות, שניתן להוציאן ממקום שימושן המקורי הקדוש, ולהציגן - מנהג ערלים - במוזיאון. בפועלם הם התייחסו למשמעותה של האנושות - בכלל, והיהדות - בפרט, ובהיקף תפיסתם וחשיבתם הקדימו את מרבית בני דורם בקהילותיהם.

ד"ר תיאודור אוסטרליץ נולד בפְּרֶשׂוֹב כבנו של ד"ר מאיר אוסטרליץ. האב היה בוגר האוניברסיטאות פראג ו־Giessen. בשנת 1866 קיבל את הזמנתה של קהילת פְּרֶשׂוֹב ושימש בכהונת רבה של העיר. לאחר פרישתה של הקהילה האורתודוקסית היה לרבה של הקהילה הניאולוגית עד יום מותו ב־1913. הוא היה הראשון, לאחר לכתו של הרב ד"ר שילר־סינשי אשר פעל להעלאת חיי הרוח בעיר והנהגת רפורמות ברוח השינויים בקהילות של מערב אירופה. הוא הנהיג תפילות ציבור יומיות, שיעורי דת סדירים בבתי־ספר ויסד בית־ספר ידוע "תלמוד תורה".

בתוקף אישיותו זכה להערכה רבה לא רק בין היהודים; גם הכמורה ורשויות השלטון התייחסו אליו בכבוד רב. כמה מדרשותיו הופיעו בדפוס ובהם גם מחקר "על ההתאבדות" המצטיין בהבנה עמוקה של סודות החיים.

בנו, ד"ר תיאודור אוסטרליץ היה עורך־דין אשר לא הצטמצם בדלת אמות של המקצוע. כאינטלקטואל התעניין בעבר היהודי ובהתאם - היה בשנת 1928 אחד משני המייסדים של המוזיאון היהודי בפְּרֶשׂוֹב, יחד עם אינג' ברקני. זה היה מעשה ראשוני, שהרי עוד לא היה מוזיאון יהודי בסלובקיה באותה עת. בתנאים של יהדות סלובקיה דאז, ובהתחשב בפרובינציאליות של העיר, נחוץ היה לכך שאר רוח ובזה ניחן ד"ר אוסטרליץ.

כבר הזכרנו את מחקרו על הליך העיניים בחקירת עלילת הדם של Orkuciany אשר הופיע בשנת 1931; עוד לפני כן השתתף בכתיבת הלקסיקון היהודי אשר פורסם בבודפשט בשנת 1929 ואילו בספר על תולדות הקהילות היהודיות בסלובקיה אשר פורסם ב־1933 בקושיצה, כתב את הפרק על קהילות מחוז שאריש.

על מנת שלא לחרוג מרצף המשפחה, נזכיר כאן גם את אחיו, **ד"ר וילהלם אוסטרליץ**, שהיה רופא־כירורג ואספן עתיקות. כד זכוכית משנת 1740 בעל ערך היסטורי ואמנותי,

מהפריטים היקרים של האוסף, נתרם והועבר למוזיאון ישראל באמצעות ד"ר משה אטלס, ונמצא בין כלי הזכוכית בעלי הערך שבאוסף המוזיאון.

מייסדו השני של המוזיאון היהודי, **אינג' אויגן ברקני** (Eugen Bárkányi) היה מהנדס בניין שלא התעניין במיוחד בשאלות דת ולא השתייך לקהילה היהודית, אבל היה אספן עתיקות ובעל קשת התעניינות רחבה. כאשר בעת שיפוץ בית נתגלה כתב עברי, הזעיק הצבע יען קוך, כדבר מובן מאליו, את אינג' ברקני, משום שהיה ידוע כאיש תרבות ומומחה לעתיקות. בפְּרֶשׁוֹב נחשב ברקני כבעל השכלה רחבה ביותר, איש הספר, בר־סמכא בכל שטחי התרבות.

כאילוסטרציה נציין את אשר מְסַפֵּר Gömöry János, מי שהיה מנהלו ההונגרי האחרון של הקולגיום האוונגלי בפְּרֶשׁוֹב, בספרו "זיכרונות על עולם שנעלם"[18]:

"ב־1930, כאשר עמדו לבצע שיפוצים יסודיים בכנסייה הגדולה בעיר, הוחלט להציל מאבדן את עצמותיהם של ראשי העיר בתקופת המרד של קושוט, שהוצאו להורג לאחר דיכוי המרד, במה שידוע כ"בית המטבחיים של קאראפה" ולהביאם לקבורה מכובדת. או אז, הוזמן אינג' ברקני לטפל בעצמות, ולהכין על־פיהן רישומים, ואילו ד"ר אוסטרליץ, הכירורג, התבקש לזהותן ולקבוע את מינו של המת ואת התקופה שבה נקבר. שני המלומדים קבעו כי אלה עצמות גברים בוגרים שהובאו לקבורה לפני כ־200 שנה, ממצאיהם נרשמו בפרטיכל רשמי שאושר ונחתם על־ידי הרשויות."

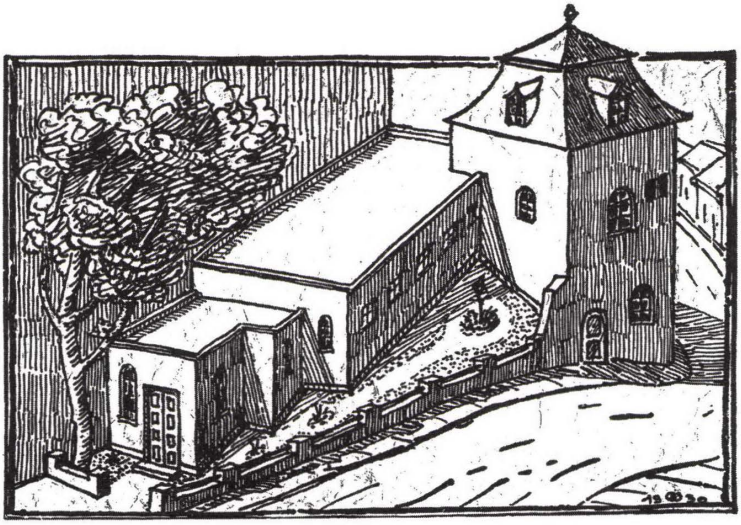
במסע קבורה מפואר, המתואר בספרו של Gömöry בפרטים מדויקים, לרבות צבע ששת הסוסים שגררו את השרידים, יצאו העצמות לדרכן האחרונה.

נשוב אל המוזיאון. ברקני מעיד על עצמו, במאמר שכתב, כי היה באותה עת מרוחק מענייני דת, אבל קיבל על עצמו את תפקיד ארגון המוזיאון, כי ראה בכך חשיבות לאומית תרבותית אשר ראויה הייתה לשרת את רעיון הריעות והאחווה שבין הבריות. תוך שלושה חודשים עלה בידו לאסוף למעלה מ־300 פריטים, וביולי 1928 לפתוח את המוזיאון.

ברקני מתאר את דרכו באיסוף במאמר שפרסם ב־1955 בשפה הסלובקית[15]:

"כמהנדס בנין הייתה לי מכונית, והבניינים שלי נבנו באתרים שונים מרוחקים. בכל דרכי אל האתר עצרתי בקהילות יהודיות, בבתי מדרש ובתי כנסת. בדקתי בתשומת לב את גרם המדרגות אשר הוביל לעזרת הנשים, את הפינות מתחת למדרגות־עץ, את הבסיס לארונות הקודש, את שולחנות האלממור – לרוב בתוצאות מפתיעות. כמעט תמיד מצאתי פמוטים מגולפים, ידות לתורה מגולפות עצם או עץ, קישוטים, פרוכת או שמלת תורה, שחדלו להשתמש בהן ואם כי, למען האמת, אנשי האורתודוקסיה הקיצונית ליוו את פעילותי בגילויים של אי־רצון, לרוב עלה בידי

לשכנע את אנשי הקהילה לתרום את הפריטים שמצאתי – למוזיאון.
עליי לציין כי יהדות סלובקיה אינה מצאצאי הכוזרים, אשר חיו כאן עוד בעת הקיסרות הרומית. אלה התמזגו מזמן עם האוכלוסייה המקומית. יהודי סלובקיה באו לכאן בתקופתו של Béla ה־IV ומאוחר יותר מצ׳כיה, מורביה ומשפלת הדרום. יהודים מגליציה החלו להגיע בעיקר אחרי 1867. יהודי סלובקיה היו ברובם עניים, ולא צברו רכוש גדול. בשונה מאוספים במוזיאונים יהודים אחרים באירופה, אלה בווינה, ברסלאו, פרנקפורט, ברלין, בודפשט, לונדון, פריז ועוד, שם נאספו כלי קודש מכסף וזהב של היהודים העשירים – המוזיאון בפְּרֶשׁוֹב אסף את הפריטים שנוצרו בעמל כפיהם של יהודים עניים. העוני הטביע את חותמו על הציוד בבתיהם ובבתי הכנסת שלהם. זה אופיים וזה היופי שבהם. באופן מרשים מציגים פריטים אלה את האצילות והחוש ליופי של היהודים, דבר שמוצא את ביטויו בגילופי עץ, ברקמה, בקישוטי נייר וכדומה. אי־אפשר שלא להתרגש כאשר מְעיינים בספרי הקהילה המקושטים, ומתבוננים בשמלות התורה הרקומות, לוחות ׳מזרח׳ או ׳קימפט׳ (Kindbett) הגזורים מנייר. זהו חומר אתנוגרפי שאין כמוהו. הוא מציג את יופי נפשותיהם של 70,000 יהודים שנרצחו על לא עוול בכפם.

בית המוזיאון היהודי בפרשוב (תחריט משנת 1930)

הקשרים עם הקהילות התפתחו ומספר המבקרים – גדל. ב־1931 מצאנו כי צר לנו המקום, ותמורת תשלום סמלי העמידה העירייה לרשותנו את אחד המגדלים בחומות העיר, הקרוי Kunst, והמגבית שערכנו אספה 120,000 קרונות לשיפוץ המקום. ערכתי תכניות לשיפוץ המגדל, פינינו אשפה בגובה של שני מטר, וגילינו את שרידי המנגנון אשר במאה ה־18 העלה את המים אל מכלים של אבן, וקיים את הספקת המים לתושבי העיר במשך 180 שנה. למגדל בן הקומתיים, הוספנו אולם גדול, משרד ודירה קטנה לשומר. בסתיו 1931 נפתח המוזיאון החדש ברוב עם.

ב־1938 ריכזנו את כל האוסף במגדל, קבענו לו דלת ברזל כבדה והסכמנו כי הארכיון המחוזי אשר הועבר מקושיצה שצורפה להונגריה, ישוכן אף הוא במגדל. הודות לכל אלה ניצל האוסף, ועם שחרור העיר מהשלטון הפשיסטי נמצא שלם. אולם, הקהילה הושמדה...

העירייה ביקשה ממני לְפַנות את אולמי המוזיאון, ושמה קץ להסכם לחכירת נצח שנחתם עם המוזיאון בשעתו. לכן ארזתי את האוסף ב־11 ארגזים, העברתי למשרד הקהילה ומשם, ב־1952 לפראג."

15

אינג' זיגמונד שטרק לא ניתן לשילוב בתולדות קהילת פְּרֶשׂוֹב, לא מבחינה כרונולוגית – שהרי חי ופעל בפְּרֶשׂוֹב משנת 1908 – וגם לא מבחינה אישית. אינג' שטרק הוא אישיות חריגה, במיוחד על הרקע האנושי של יהדות פְּרֶשׂוֹב, בעת שהגיע אל העיר.

שטרק נולד בהונגריה בשנת 1875, ובהשכלתו היה מהנדס מכונות, בוגר הטכניון המלכותי בבודפשט. אשתו, אף היא ילידת הונגריה, שימשה עד נישואיה מורה בבית־הספר העממי בבודפשט. הזוג נישא ב־1908, ושטרק החל לעבוד כמעריך נזקים בחברת ביטוח. במסגרת תפקידו זה הגיע לפְּרֶשׂוֹב ביום שבו בעיתון המקומי הופיעה מודעה מטעם יזמים, אשר ביקשו להקים בעיר תחנת חשמל, וחיפשו באמצעות המודעה מועמד שינהל את הקמתה ואת הפעלתה. בו במקום החליט שטרק להציע את מועמדותו. היזמים, כולם בני האצולה המקומית התכנסו עוד באותו יום – ושטרק זכה במשרה. הוא נשאר בפְּרֶשׂוֹב עד לגירושו לפולין ב־1942.

הקמת התחנה החלה עוד ב־1908; ושטרק ניהל את הקמתה מן היסוד. על נחל טחנת הקמח Mlynský potok הוקמו סכר וטורבינה – אליה נוספה מאוחר יותר שנייה – שהפכו

את כוחו של זרם המים לחשמל.

בנופה האנושי של יהדות העיר, נשאר שטרק אישיות חריגה. הוא היה פטריוט הונגרי, התמיד בכך וסירב לשנות את השתייכותו הלאומית גם עם הקמתה של הרפובליקה הצ'כוסלובקית. הוא לא אהב במיוחד את בני דתו ולא התחבר אל אנשי הקהילה.

כאשר ב־1914 פרצו הצבאות הרוסיים את החזית, והגיעו עד לפְּרֶשׁוֹב, נדרשו כל בעלי התפקידים החשובים לעזוב את העיר. שטרק סירב, המשיך לדאוג להספקת חשמל והפך לגורם מכריע בשיקומם של העיר ושל כפרי הסביבה שנהרסו בקרבות.

מתקן החשמל שהיה שייך ל"חברת מניות של פְּרֶשׁוֹב למאור והעברת כוח" מיסודה של האצולה המקומית, הפך עם הקמת צ'כוסלובקיה ל־Východoslovenské elektrárne מפעל החשמל של סלובקיה המזרחית. שטרק עמד בראשו במשך שנים גם בארגונו החדש, אולם נשאר פטריוט הונגרי. הוא לא למד סלובקית והמשיך לדבר הונגרית וגרמנית. באֵי ביתו היו אנשי האינטליגנציה ההונגרית, ובעת מפקד העם ב־1930, הצהיר שטרק על עצמו כבעל לאומיות הונגרית. דבר זה היה לו לרועץ, והביא להוצאתו לפרישה מוקדמת ב־1932. בינתיים הוקם בקושיצה מתקן חשמל גדול אשר זה, שבפְּרֶשׁוֹב, הפך לסניף שלו, ותחנת החשמל ששטרק הקים ירדה מגדולתה.

אולם הוא לא הגביל את פעילותו לייצור חשמל בלבד. כבר הזכרנו כי פרסם זמן קצר אחר בואו לעיר סדרת מאמרים על הסיבות לפיגורה הכלכלי ועל הדרכים לפיתוחה. אולם התעניינותו חרגה גם מגבולות העיר. למרות שישב בפרובינציה הרחוקה, היה חבר בתנועה הפאן־אירופית שדגלה באיחודה של אירופה. ב־1931 פרסם מחקר בנושא שיקומה הכלכלי של אירופה, בשפה ההונגרית ובשפה הגרמנית.[34] במחקרו זה שרטט תכנית לפיתוח מקורות האנרגיה הטבעיים של היבשת, לניצול אוצרות המים והפחם ולהקמת רשת חשמל כלל אירופית. כן הציע הקמת שוק משותף אירופי, ייסודו של בנק מרכזי לאירופה, והנהגת מטבע אחיד בשם ERG (שם של יחידת אנרגיה) - כי לדעתו האנרגיה היא תנאי לכל התפתחות כלכלית. מחקרו כולל נתונים מדויקים על מקורות האנרגיה של היבשת, הצעת דרכים לניצולה וטיעון יסודי לזניחת הזהב כמדד העושר העולמי.

במחקריו והצעותיו הקדים שטרק את Jean Monnet ואת Robert Schuman, אבותיה־מולידיה של הקהילייה האירופית הכלכלית בכ־40 שנה. בהכרזה מיום 9 במאי 1950 אישרו האחרונים את הכספתו של ייצור הפחם והפלדה של צרפת וגרמניה לשליטתה של רשות עליונה משותפת והצהירו, כי מיזוג של אינטרסים כלכליים אלה יעזור להעלאת רמת החיים ולייסוד קהיליה אירופית. את זה בדיוק הציע שטרק, ביושבו בפְּרֶשׁוֹב, ארבעה עשורים קודם לכן.

כאשר אולץ ב־1932 לפרוש מניהולה של תחנת החשמל, התגבר על חוסר אהדתו לבני

דתו, וניצל את מרצו הטבעי למען ייסוד בית־ספר מקצועי למסגרות. הוא מיקם את בית־הספר באולמותיו של בית יציקה לפעמונים שחוסל לפני שנים, ובעזרת מורה מקצועי יהודי, בשם שוגר, קלט נערים יהודים מדלת העם ברוסיה הזקרפטית (Podkarpatská Rus) - (כעבור שנים רבות יכונה חבל ארץ זה על־ידי רוברט מקסוול (Robert Maxwell), שגם מוצאו משם כ"אפריקה של צ'כוסלובקיה") ולימד אותם מקצוע. התלמידים אכלו אצל משפחות יהודיות בסדר המכונה "טייג" (ימים) - משמע שמידי שבוע בכל יום קבוע, סועדים אצל משפחה אחרת, כפי שנהגו בחורי הישיבות.

בתקופת שלטון סלובקיה "העצמאית" נעצר פעמים מספר. לפי תעודה שאותה מפרסמת ד"ר ליויה רוטקירכן,[9] נלקח שטרק, ב־23 במרץ 1942, יחד עם עוד חמישה מיהודי פְּרֶשׁוֹב: יוראי דוידוביץ, הוגו הרטשטיין, פאול נוימן, ארמין כהן, וד"ר קרול באלו - למחנה Žilina, תוך שנטען נגדם כי פעלו נגד המדינה - ושם צורפו לאחד הטרנספורטים הראשונים שיצאו לפולין. איש מהם לא שב.

באיזה "חטאים" של פעילות נגד המדינה חטאו שטרק ושותפיו לגירוש - לא אדע; גם אינני מכיר את המעורבים, מלבד הוגו הרטשטיין הקשור באחד הסיפורים שהתהלכו בין יהודי פְּרֶשׁוֹב. כל מי שזוכר את חנויות הנעליים של Baťa (ובפְּרֶשׁוֹב הייתה אחת גדולה מאוד ברחוב הראשי), יזכור כי את החנויות קישטו שתי סיסמאות: "הלקוח שלנו - האדון שלנו" (Náš zákazník, náš pán) ו"יש לנו נעל לכל רגל" (Máme botu pre každú nohu).

הרטשטיין היה איש גבוה ובעל רגל גדולה במיוחד והוא תבע מ־Baťa את הגשמת הסיסמה. Baťa שהיה יצרן נעליים ענק בקנה מידה עולמי, עמד בכלל של אמת בפרסום. בשביל הרטשטיין הוא ייצר במרכז הייצור ב־Zlín אימום מיוחד לנעל שמספרה 52, ועל הרטשטיין אמרו בפְּרֶשׁוֹב באירוניה: "חי על רגל גדולה", אמירה שבהונגרית יש לה משמעות של חיים בפזרנות. אבל כולם ידעו כי באמירה במקרה זה - יש אמת רק ביחס למידת נעליו.

רעייתו של המהנדס שטרק, דורותיאה לבית לנדייל, הייתה מעורה בחיי הקהילה הרבה יותר מבעלה. היא ארגנה את נשות פְּרֶשׁוֹב בארגון ויצ"ו ועמדה בראשו בכל שנות קיומו. בתם, ד"ר ולריה שטרק, סיימה לימודי רפואה בפראג וכבעלת כישורים רבים ומגוונים - סיימה בו בזמן גם את האקדמיה למוזיקה. היא עבדה כרופאה בקושיצה, ועם צירופה של העיר להונגריה, עברה לבית חולים בבודפשט. בשנת 1944 הצליחה להימלט ולמלט גם את אמה ברכבת המפורסמת של קסטנר והגיעה לברגן בלזן, שם פעלה כרופאה תוך גילויי גבורה רבים. על חוויותיה שם פרסמה, לאחר עלייתה ארצה, ספר בשם "אחד מיני אלף" ובעודה רופאה־גינקולוגית בבית חולים בילינסון, פרסמה שני ספרים בשפה

ההונגרית: "A gyepre lépni tilos" (אסור לדרוך על הדשא) ב־1961 "Ellenség" (אויב) ב־1966, ושניים בעברית: "והעת כנר נגרעת" (עם הספר, 1962) ו"אביב מוקדם בעיר" (טרקלין 1972).

אחיה, בנם של זיגמונד ודורותיאה שטרק, נמלט ב־1939 לבריטניה, נלחם בנאצים בשורות חיל האוויר הבריטי ה־RAF כטייס קרב, ועוד נדבר בו.

16

בעוד אינג' שטרק בא ממרחקים, ועל אף שנות פעילותו הארוכות בפְּרֶשׁוֹב לא הפך - הן בגלל עקשנותו כפטריוט הונגרי והן בשל התבדלותו מהציבור היהודי - לחלק אינטגרלי של אוכלוסיית העיר, היה ד"ר **אלכסנדר שוואלב** ההפך הגמור, מבחינת שילובו המלא במרקם חייה של העיר.

ד"ר שוואלב נולד בפְּרֶשׁוֹב בינואר 1887, ועזב אותה רק לצורכי לימוד הרפואה בבודפשט, שם סיים את לימודיו בשנת 1910 כדוקטור לרפואה ואז - שב לפְּרֶשׁוֹב כרופא משפחה. במלחמת העולם הראשונה שימש רופא צבאי בחזית. ב־1915 נפל בשבי הצבא הרוסי, ברח משביו כעבור שנתיים וחזר לפְּרֶשׁוֹב, שם שימש כרופא צבאי עד סיום המלחמה, כאשר פתח פרקטיקה פרטית כרופא משפחה.

עבור משפחתנו היה ד"ר שוואלב המפלט האחרון של אמנו בעת צרה. שנינו - אחי ואני - היינו לקוחותיו הקבועים כי נזקקנו לשירותיו לא פעם. הוא עקר את השקדים שלי, וכאשר הכנסתי לאוזני אבן קטנה והזעיקו מבית־הספר את אמי, דרכנו הראשונה הייתה כמובן לד"ר שוואלב, שתחילה הרגיע את אמא, ואחר כך חימם מעט שמן, הזליפו לאוזני והאבן - שבעיני אמי עמדה להופכני חירש לעולמים - הפליגה לה החוצה...

ד"ר שוואלב היה מקובל מאוד על בני הכפרים שבסביבה, והרחוב שלפני ביתו היה מאוכלס מידי יום בעגלות האיכרים, המרופדות בכסתות ושמיכות, שעל גבן הובאו אליו החולים מהכפר.

גם אותו עקרו ממקצועו, ההוראות אשר שללו מהיהודים את העיסוק ברפואה. יחד עם משפחתו נשלח למחנה ב־Žilina. בעודו ממתין למילוי מכסת הטרנספורט, נתקבל כתב חסות לרופאים, וד"ר שוואלב הועבר לשמש רופא באזור Zvolen. עם פרוץ מרד העם הסלובקי ברחה המשפחה ליערות, ועם סיום המלחמה חזר ד"ר שוואלב למכורתו - פְּרֶשׁוֹב - שם שימש רופא עד יום מותו ב־1958.

פרק חמישי

פְּרֶשׁוֹב הציונית

1

בשנים שבהן פרחו בפְּרֶשׁוֹב תנועה ציונית ותנועות נוער ציוניות, הייתה פְּרֶשׁוֹב עיר יפה ונעימה. מיקומה במפגש הנהרות טוריסה (Torysa) וסקצ׳וב (Sekčov), והיותה מוקפת בגבעות מיוערות ובמעיינות מינרליים לרוב - העניקו לעיר יופי טבעי. אחרי השרפה הגדולה ב־1887 נוספו לה בנייני מגורים של בעלי מעמד וגם מִבני ציבור. ברחובה הראשי מצויים היו באותה עת בנייני מידות שלא ניזוקו: ארמונו של הבישוף הגרקו־קתולי, ובשכנותו הכנסייה על־שם יוחנן המטביל (סיום בנייתה - 1848), ארמון משפחת הברון קלובושיצקי (Klobušický), (סיום בנייתו - 1756); בניין ״הנשר השחור״ (Čierny Orol) ששימש למטרות תרבות של העיר וארמונו של הנסיך זיגמונד ראקוצי (Zsigmund Rákoci) שהוקם על־ידו בתחילת המאה ה־17, ונחשב לארמון הרנסנס היפה ביותר באותה עת בהונגריה כולה. על הרחוב הראשי שלט בניינה של הכנסייה הרומית־קתולית על־שם מיקולש הקדוש, פטרון הסוחרים, אשר נבנה בסגנון הגוטי, כפי שהיה מקובל באותה עת בערי גרמניה, שהרי סוחרי פְּרֶשׁוֹב היו רובם ככולם בני סכסוניה. כנסייה זו הייתה השלישית בגודלה בסלובקיה.

מעמדה יחד עם זה של הבניין הישן של הקולגיום האוונגלי, הודגש על־ידי מיקומה: הרחוב הראשי מתפצל משני צִדיה, וכך נוצר מין אי שבו ממוקם גן ציבורי ובו פסלו של נפטון, מתנתו של מרק הולנדר לעיר, הכנסייה ע״ש מיקולש הקדוש והבניין הישן של הקולגיום האוונגלי. בפינת בניין זה ממוקמת מצבת זיכרון לקורבנות בית־דין שדה של Caraffa (1687). העיר הייתה זרועה שדרות, וברחובותיה היו נטועים עצים. רובע הווילות במעלה ״הר

טבור" (Táborisko) העיד כי בעיר מתגוררים גם בעלי יכולת. זה לא שלא הייתה בעיר דלת העם; אין זה מקרה שהמפלגה הקומוניסטית הכתה כאן שורשים עוד בתקופת המונרכיה, וזה לא שבקהילות היהודיות - ובמיוחד בזו האורתודוקסית - לא היו יהודים קשי יום ובעלי הכנסות צנועות. אולם המראה הכללי של העיר וסביבותיה השרה על יושביה - כך היה נדמה לפחות- מין רוגע ונינוחות.

זאת הייתה פְּרֶשׁוֹב, שנדמה היה כי היא גם שלנו. על הדימוי הזה צריכים היו להתגבר אנשי התנועה הציונית ותנועות הנוער הציוניות.

2

בספר "שומרים תמיד" על תולדות תנועת השומר הצעיר בצ'כוסלובקיה,[11] ברשימת חברי קיבוץ א' של השומר הצעיר בצ'כוסלובקיה, שהיה לימים לקיבוץ שער הגולן, מופיעות שתי חברות מפְּרֶשׁוֹב: אסתר שטרן - סטודנטית ועדה קליין - עוזרת בית. אלה, כנראה, הן שתי החלוצות הראשונות שעלו ארצה, חניכות תנועות הנוער החלוציות, שההגשמה העצמית הייתה מטרתן המוצהרת.

לא ניתן לתאר את תנועות הנוער בלי להזכיר - ואפילו בקצרה - את התנועה הציונית על פלגיה וארגוניה. כבר הזכרנו כי בני פְּרֶשׁוֹב היו בין הציונים הראשונים שהצטרפו אל התנועה של הציונות המדינית והשתתפו בקונגרסים הראשונים של התנועה הציונית מיסודו של הרצל. בשני הקונגרסים הראשונים השתתף ר' עזריאל יעקוב אלטמן; בקונגרס הראשון והשישי - הרב משה אריה רוט אשר עוד ב־1903 יסד בעיר סניף של תנועת "אהבת ציון" והיה תלמיד נלהב של תורת הרצל בגוונים דתיים. נכדו, אגון רוט, יעמוד כעבור ארבעים שנה בראש תנועת השומר הצעיר בעיר, ויקריב את חייו כלוחם במרד הסלובקי נגד הגרמנים.

כבר הזכרנו, כי ב־1909 ייסד ד"ר קרול פרבשטיין, עורך־דין מקומי, את סניף ההסתדרות הציונית של הונגריה בפְּרֶשׁוֹב, ונבחר מאוחר יותר - בצ'כוסלובקיה - להנהלת התנועה במדינה וכראש המפלגה היהודית בפְּרֶשׁוֹב, אשר זכתה בבחירות לייצוג מכובד, העולה על זה של מפלגת העם הסלובקית. בשל כוחה, ד"ר קרול פרבשטיין שימש כמה שנים כסגנו של ראש העיר.

מיד עם הקמת צ'כוסלובקיה התפתחו בעיר כל הפלגים של התנועה הציונית: ציונים כלליים, ארץ־ישראל העובדת, המזרחי והתנועה הרוויזיוניסטית. שליחים מהארץ, כאביגדור המאירי ומנהיגים ציוניים, כד"ר יוסף פטאי מבודפשט, ד"ר יעקוב מרץ מפראג וד"ר אוסקר

נוימן מברטיסלבה - שביקרו בעיר, הוצגו על־ידי ד"ר קרול פרבשטיין שבעצמו היה נואם בעל כישרון. זקני הקהילה זכרו את ביקורו של זאב ז'בוטינסקי בעיר, וסיפרו כי מאות יהודים באו מכפרי הסביבה, מרכז העיר נסתם בעגלות - כולם ביקשו לשמוע את הנואם המפורסם.

אולם אחרי ראיונות עם רבים התברר לי כי ביקורו של ז'בוטינסקי בפְּרֶשׁוֹב לא היה ולא נברא, וכי האגדה על אודותיו היא עוד אחד הסימנים של תעתועי הזיכרון. היה זה מנחם בגין ולא ז'בוטינסקי, אשר ביקר ונאם בעיר, ועוד נדבר בכך.

בעקבות המפלגות הציוניות קמו תנועות הנוער: השומר הצעיר, בני עקיבא ובית"ר. מאוחר יותר, במחצית שנות השלושים, התארגן גם סניף של מכבי הצעיר בחסותם של הציונים הכלליים. הכלליות של מועדון הספורט, מכבי, נשמרה, ובמשך כל השנים היה ארגון זה מסגרת משותפת ומקום מפגש לנוער יהודי שוחר ספורט ופעילות גופנית מכל הסוגים ובכל הרמות, מעבר להשתייכות תנועתית והשקפת עולם.

העיר - או למעשה, הקהילות היהודיות שבה - שימשה מקום קליטה לפלוגות הכשרה של בני עקיבא, וכן לקיבוצים "מעפילים" ו"העוגן" של השומר הצעיר. כמרכז יהודי תוסס שימשה פְּרֶשׁוֹב לעתים קרובות מקום התכנסות לכינוסים ארציים של תנועות הנוער.

מריקה שמלץ, בתו של ד"ר קרול חיים פרבשטיין, מספרת כיצד אביה, הפך לציוני בעקבות פגישה עם הרצל. כאשר יסד בפְּרֶשׁוֹב סניף של התנועה הציונית, הטיל עליו רבה הראשי של מונקץ' (Munkács, Mukaćevo) חרם. פרבשטיין היה נצר למשפחה שגרה בפְּרֶשׁוֹב שנים רבות. כבר אביו, ד"ר מרכוס פרבשטיין, למד בקולגיום האוונגלי, שימש רופא של בני האצולה בסביבה, ואף מילא תפקיד של רופא המחוז. הוא היה קורבן למקצועו, כאשר נדבק בטיפוס־בהרות ונפטר בשנת 1918. קרול חיים פרבשטיין סיים אף הוא - ובתו אחריו - את הקולגיום בהצטיינות, ואחרי פעילות מקצועית כעורך־דין עלה ארצה ב־1933. בתו מאמינה כי הוא עלה ארצה משום שחזה, עם עלייתו של היטלר, את גורל אירופה.

בידי בתו תמונה מהמכביה ב־1936 בתל־אביב; כשאביה, ד"ר קרול פרבשטיין, צועד בראש משלחת הסייפים בטכס הפתיחה. בדין עמד בראש ענף ספורט זה, שהרי בהיותו סטודנט באוניברסיטה בבודפשט, היה אלוף סַיִף.

אחותו של ד"ר פרבשטיין הייתה נשואה לרופא, ד"ר הרץ, שהיה הרופא הראשי של הצבא האוסטרו־הונגרי. בנם, אוטו הרץ, יליד פְּרֶשׁוֹב, היה פסנתרן מפורסם, ועם תחילת הרדיפות - התנצר. זה כמובן לא עזר לו ביום צרה והוא ניצל רק בזכות יהודי מנוחין, שפעל רבות למען בריחתו לניו־יורק, שם הופיע כמלווהו בפסנתר וכמלווה של כנרים מפורסמים רבים אחרים.

כל מי שזוכר את האוירה ששררה בפְּרֶשׁוֹב בין שתי מלחמות העולם, מציין כי הקהילה הניאולוגית והקהילה האורתודוקסית - להבדיל מזו "הספרדית" - היו קהילות ליברליות.

הציונים באו ברובם משורות הקהילה האורתודוקסית; בקהילה הניאולוגית רבו המתבוללים. ד"ר קרול פרבשטיין היה הציוני הבולט מבין הניאולוגים וראוי לציין כי גם רב הקהילה, ד"ר דזידר קליין, שכיהן בתפקידו בין השנים 1926 ועד מותו ב־1932 היה ציוני, מאוהדי השומר הצעיר, שחניכיו ראו בו את אבי התנועה בפְּרֶשׁוֹב.

רבה של הקהילה האורתודוקסית, הרב משה אריה רוט – תלמיד חכם ואיש בעל השכלה רחבה – היה ציוני, ואם כי הופעל עליו לחץ גדול מצד רבני אגודת ישראל, לא נכנע ולא זז מציוניותו. כתוצאה מהשפעתו כבר ב־1922 התנהל לימוד השפה העברית גם ב"תלמוד תורה" על־ידי אייזיק שפרינגר, ציוני מוצהר.

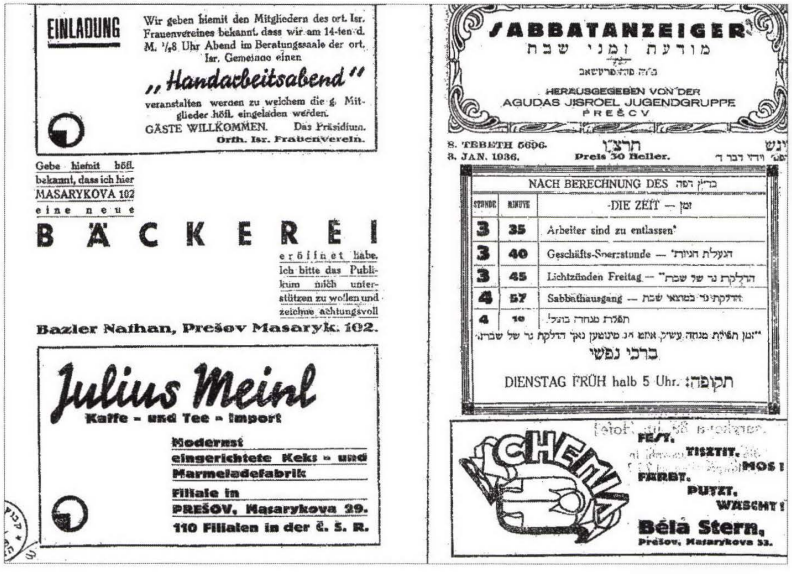
ב־1923 החליטה הקהילה האורתודוקסית – שהתנהלו בה חיים ציוניים תוססים – להגיב למלעיזים על הנעשה בארץ־ישראל ולשלוח שליח לשם, על מנת שיבדוק האם נכונות טענות חוגי אגודת ישראל בדבר התפקרות החלוצים ובדבר השמועות, כי אלה מחללים את השבת. ואכן, היינריך שטיינלאוף, מבני הקהילה, נשלח לתור את הארץ. הוא ביקר בארץ־ישראל, ראה כמובן בעיקר את הישיבות, וחזר עם דיווח שהיה כולו חיובי: אין חילול שבת, ודאי לא חילול הימים הנוראים. נחה, אפוא, דעתם של פרנסי הקהילה, ומידי שנה הוכרזה בבית־הכנסת האורתודוקסי שבת אחת כ"שבת הקרן־הקיימת", וכל הנדרים היו קודש למטרות קק"ל. גם הקופסה הכחולה של הקרן הקיימת הייתה בכל בית יהודי ובכל חנות יהודית.

יהושע ביכלר מציין כי בתקופת הרפובליקה הצ'כוסלובקית גברה הפעילות הציונית בפְּרֶשׁוֹב, והתנועה הציונית לשלוחותיה השונות, הכתה שורשים בעיר. הסניף המקומי היה השלישי בגודלו מבין סניפי התנועה בסלובקיה. ב־1929 נתרמו בפְּרֶשׁוֹב 6,000 קרונות לנטיעת יער בארץ־ישראל על שם נשיא צ'כוסלובקיה, ת.ג. מסריק. כאשר ההשתייכות להסתדרות הציונית הייתה חייבת למצוא את ביטויה ברכישת "שקל", הרי לקראת הקונגרס הציוני הי"ז ב־1931, נרכשו בפְּרֶשׁוֹב 276 שקלים; לקראת הקונגרס הכ"ב ב־1937 – 421 שקלים ואילו לקראת הקונגרס הכ"ג ב־1939 – 701 שקלים.

תוצאות הבחירות לקונגרס הציוני הי"ח ב־1933 מציגות את יחסי הכוחות בתנועה הציונית בפְּרֶשׁוֹב בשנה זו: רשימת ארץ־ישראל העובדת קיבלה 58%; הרוויזיוניסטים – 15%; מפלגת המזרחי – 12%; הציונים הכלליים – 8% ומפלגות אחרות – 3% מכלל הקולות.

הקהילות היהודיות היו ליברליות, כי המשפחות היהודיות היו כאלה. כדי לצאת להכשרה, לא היה כמעט צורך ב"מרד הבן" אשר קרא לנוער, בלשון שירו של שמעוני, "אל תשמע בן לתורת אב ולמוסר אֵם, אל אוזן תת", כי הציונות הכתה שורשים עמוקים בציבוריות היהודית בפְּרֶשׁוֹב, גם בחלק הדתי שלה.

כבר ב־1919 נוסד בעיר סניף אגודת ישראל, ותוך זמן קצר היה לאחד הארגונים היהודים החזקים בעיר. בן הקהילה, ר׳ אליעזר פונפדר, נבחר ב־1921 לנשיאות אגודת ישראל בצ׳כוסלובקיה, וב־1935 ערכה תנועה זו את ועידתה הארצית בפְּרֶשׁוֹב, בהשתתפות רבים ממנהיגיה, ביניהם אורחים מחוץ־לארץ. מאות מבני הנוער הדתי השתייכו לסניף המקומי של צעירי אגודת ישראל וזה דאג לפרסם, מידי שבוע, דף לקראת שבת (Sabbatanzeiger). הבנות החרדיות עסקו בפעילות חינוכית חשובה במסגרת תנועת בית יעקוב.

EINLADUNG

Wir geben hiemit den Mitgliedern des ort. Isr. Frauenvereines bekannt, dass wir am 14-ten d. M. ½8 Uhr Abend im Beratungssaale der ort. Isr. Gemeinde einen

„Handarbeitsabend"

veranstalten werden zu welchem die g. Mitglieder höfl. eingeladen werden.

GÄSTE WILLKOMMEN. Das Präsidium.

Orth. Isr. Frauenverein.

Gebe hiemit höfl. bekannt, dass ich hier MASARYKOVA 102 eine neue

BÄCKEREI

eröffnet habe. Ich bitte das Publikum mich unterstützen zu wollen und zeichne achtungsvoll

Bazler Naihan, Prešov Masaryk. 102.

Julius Meinl

Kaffe - und Tee - Import

Modernst eingerichtete Keks - und Marmeladefabrik

Filiale in PREŠOV, Masarykova 29.

110 Filialen in der č. š. R.

SABBATANZEIGER

מודעת זמני שבת

HERAUSGEGEBEN VON DER AGUDAS JISROEL JUGENDGRUPPE PREŠOV

S. TEBETH 5696. תרצ"ו Preis 30 Heller.

8. JAN. 1936.

NACH BERECHNUNG DES ברק"ש

STUNDE	MINUTE	DIE ZEIT — זמן
3	35	Arbeiter sind zu entlassen'
3	40	Geschäfts-Sperrstunde — הנעלת חנויות'
3	45	Lichtzünden Freitag — הדלקת נר של שבת"
4	57	Sabbathausgang — הוצאת מוצאי שבת
4	10	תפלת מנחה בזמנה

"זמן תפלת מנחה עשרה אחת היו מקושטין נאין הדלקת נר של שבת"

ברכי נפשי

DIENSTAG FRÜH halb 5 Uhr: תקיפה

CHEMA

FEST. TISZTIT. MOS! FÄRBT. PUTZT. WÄSCHT!

Béla Stern, Prešov, Masarykova 32.

התנועה הציונית זכתה לתמיכה נרחבת בקרב הדור הצעיר, ורוב בני הנוער השתייכו לאחת מתנועות הנוער שפעלו במקום. לא הייתה זו השתייכות לשם חברות בלבד; גם ההגשמה הייתה על סדר היום הקבוע.

הנה לדוגמה משפחתו של ר׳ רפאל ליכט, מורה ב"תלמוד תורה" ובתור כזה, איש דתי מאוד. ר׳ רפאל ליכט לא השתייך לשום זרם של היהדות הדתית, הוא פשוט קיים בית דתי כהלכתו, לא פַּנַטִי כי אם ליברלי, שכללי הכשרות וכל יתר מצוות "השולחן הערוך" קוימו

בו כהלכתם. במשפחה גדלו שני בנים וארבע בנות. האם, אשת חיל, קיימה בית קפדן בכשרותו ובשמירת השבת, אבל קראה ספרות עולמית ודנה בה עם בעלה. ר' רפאל ליכט היה חבר באגודת משכילים, אשר התכנסה מידי חודש ונשמעו בה הרצאות בעלות רמה, ולא בעניינים דתיים בלבד. אחד הבנים, יהודה, השתייך לאגודת ישראל ואילו השני, שמעון - להפועל המזרחי. שניהם עלו ארצה בסוף 1935 כחלוצים דתיים ועשו כן בהסכמת ההורים, שהיו ציונים. שמעון נשא לאישה, סמוך לעלייתו, את אדל לבית ליכטיג. שני בני הזוג ביקשו להיות חלוצים בארץ־ישראל, וחתונתם הייתה הפגנה של הנוער הציוני למען עלייה.

דוגמה אחרת היא משפחתו של ר' ארמין קראוס, יו"ר חברה קדישא ואיש דתי מובהק. שני בניו עלו ארצה כחברי השומר הצעיר, אנשי קיבוץ כפר מסריק, ואחיהם הצעיר, חיים, הלך בעקבותיהם.

גם הרב משה חיים לאו היה ציוני בלבו, והתנגד בוועידת אגודת ישראל להחלטות אנטי־ציוניות. עזריאל אלטמן, חבר קיבוץ מענית, זוכר שכאשר חגג בר־מצווה וירד מן הבימה, עבר ליד הרב לאו, וזה עיכב אותו ושאלו האם נכון כי הוא חבר השומר הצעיר ושואף לעלות לארץ־ישראל. כאשר קיבל תשובה חיובית, בירך את הנער ואמר כי עלייה לארץ־ישראל היא מצווה גדולה.

שמואל פסט, איש קיבוץ העוגן, כותב בספטמבר 1938 מפְּרִשׁוֹב למדריכו - אותו עזריאל אלטמן שעלה בינתיים ארצה - ומספר על תכניותיהם של חניכיו לשעבר. בכל התכניות ניכר הרצון לעלות ארצה: אוטי מנדל עוסק בשקידה בכוורנות, כי במקצוע זה הוא רוצה לעסוק בארץ; שלמה רודיק עוסק בגננות, שמואל פסט עצמו הולך ללמוד חשמלאות - הכל כהכנה לעלייה ארצה. המכתב מסתיים בברכה: "להתראות בארץ!"

כדי שלא לחטוא באידיאליזציה מוגזמת, אביא דוגמה מקורות משפחתי. אחותי, היום ד"ר אילנה צור, חניכת השומר הצעיר, החלה להילחם בהתמדה ובעקשנות על הגשמת רצונה לעלות לארץ־ישראל במסגרת עליית הנוער. הוריי התנגדו לשלוח את בתם הבכירה - נערה צעירה, תלמידה מוכשרת ביותר ב"קוארטה" (כיתה ד') של הגימנסיה הריאלית, משוררת מבטיחה, בבת עינם - לארץ־ישראל. כאשר לבסוף ניצחה אחותי ועלתה ארצה ב־1940, כתב לה אבי, במכתב מסוף יוני 1940, בין היתר, בהתייחסו לכניעתו לרצונה, את הדברים הבאים:

> "שלשום סיימו שני הבנים את לימודי השנה. הביאו תעודות טובות [...] אמך מאז לא חוזרת אלא על כך: 'איזו תעודה הייתה מביאה בתנו היקרה אילו החלטתנו אז לא הייתה נמהרת. היינו יכולים לשמוח לתעודה השלישית, כמו בכל שנה עד עכשיו, ולא להיות מודאגים בשל גורלה של ילדתנו היקרה'..."

ראוי לציין, כי באותה עת, מאז 1939, כבר היו בתוקף הצווים וההוראות המגבילים

באופן ניכר את מעמדם המשפטי, ואת זכויותיהם האזרחיות של היהודים, והנה, עוד אז ראה אבי - ציוני ותיק - את הסכמתו לעליית אחותי כ"החלטה נמהרת". אבל מי שיער אז, בהערכות הרעות ביותר, אפשרות של הקמת תעשייה של רצח יהודים - אשר הסלובקים יתרמו לה אפילו תרומה כספית בגין כל נפש שתישלח לאבדון.

3

נשוב אל תנועות הנוער. הגדולה שבהן הייתה תנועת השומר הצעיר.

חיים קראוס, איש כפר מסריק, יליד 1918, הוא נכדו של ר' עזריאל אלטמן, מראשוני חובבי ציון בעיר, וציר בקונגרס הציוני הראשון והשני. חיים מספר על תנועת השומר הצעיר:

"אני בא מבית ציוני, שהיה ציוני עוד בימי סבי ושימש מרכז לפעילות ציונית בעיר. שני אחיי, איזי ושמואל, הצטרפו להשומר־קדימה, אשר הפך מאוחר יותר להשומר הצעיר. אני, כילד בן 9 קיבלתי אישור רשמי מאבי להצטרף. בקיץ 1928 ברח אחי איזי להכשרה; הוא נאלץ לברוח כי הבית היה אמנם בית ציוני, אבל עזיבת לימודים על מנת ללכת להכשרה – היה מעשה מהפכני מידי, אפילו לציוני כמו אבי, אשר בעקבות מעשהו זה של איזי אסר עליי פעילות בתנועה. המשכתי להשתתף בפעולות "במחתרת", בעיקר בשבת, אבל נאלצתי תמיד לעזוב מוקדם, כדי להגיע לבית־הכנסת לתפילת מנחה, שלא להרגיז את אבא.

ב־1934 כל הקבוצה שלי – היינו כ־15 – החליטה לפי צו התנועה, להפסיק את הלימודים וללכת ללמוד מקצוע, לעבוד עבודה פיזית. אני הלכתי לעבוד בגננות ומשם – מתוך תכנית עלייה לארץ – לבית־ספר חקלאי שליד סבינוב. כל יום נסעתי לשם באוטובוס, ובשבת נשארתי בפנימייה, במקום. סיימתי את בית־הספר ב־1938, וחזרתי לעיר. חברי תנועות הנוער היו נפגשים בחצר בית־הכנסת, בעת התפילות ואחריהן, מפגשים נהדרים, שזכורים לי כשיא של חיי החברה בעיר.

באותה שנה גויסתי. בינתיים הוכרז על גיוס כללי בסמיכות להסכם מינכן, וצו הקריאה שהיה בידי – נדחה. בתנועה הוחלט כי לא אתגייס, ואצא להכשרה באנגליה. היה ברור כי צפויות צרות, ולי לא היה דרכון. ניגשתי לאחד ממפקדי לשכת הגיוס, קפיטן יאבוצה (Jaboca), הוא אהב משקה, ואחרי מילים מעטות הבין את המצב והסכים לדחות את גיוסי לשלוש שנים, דבר שאפשר לי לקבל

דרכון. בסופו של דבר לא יצא מזה כלום, והתנועה שלחה אותי לרכז את ההכשרה בטופולצ'אני (Topoľčany), בהמשך גויסתי ל'גדוד השישי' ומשם נמלטתי, הגעתי להנזי וייס בברטיסלבה, ועוד באותו ערב התנועה העבירה אותי להונגריה."

התנועה השנייה בגודלה בעיר הייתה תנועת בית"ר. לשבחה ייאמר כי הייתה זו תנועת נוער מגשימה. חברי קן בית"ר בפְּרֶשׁוֹב עלו ארצה כבר בשנות ה־30 והצטרפו לפלוגת בית"ר בראש־פינה. התנועה גם ארגנה את הניסיון הראשון של עלייה ב'. הבית"רים היו מוכנים לצרף גם מי שלא היה חבר התנועה, ובלבד שישלם עבור צירופו. העלייה הבית"רית הזאת לא הצליחה להגיע ארצה, כי אם לאי מאוריציוס ול־Ferramonte שבאיטליה. לארץ הם הגיעו רק אחרי מלחמת השחרור.

לא שררה אהבה גדולה בין בית"ר לַשומר הצעיר, היו ניסיונות הדדיים "לפוצץ" את אספותיהם של חברי תנועות הנוער והאוהדים. הכל שיקף את יחסי התנועות הפוליטיות בהסתדרות הציונית.

אשר ברזילי - Andrej Feuereisen כשמו בפְּרֶשׁוֹב, בא ממשפחה אורתודוקסית. אבי המשפחה לא היה ציוני כלל, והאם שבאה מבית דתי מאוד, חבשה פיאה, אולם כל הילדים השתייכו לקן בית"ר.

בית"ר הייתה תנועה טרום־צבאית של ממש. ראש הקן נקרא מפקד, המדריכים כונו קצינים וסמלים. התנועה קיימה קורס קצינים בהומנה (Humenné) ומחנות קיץ בברהובו (Berehovo) ואשר זוכר כי שם לימדו פירוק והרכבה של רובה. אשר ברזילי מעלה עובדה מעניינת: החניכים בקן באו, רובם ככולם, מהמשפחות העניות של יהדות פְּרֶשׁוֹב. אשר זוכר את ביקורו של מנחם בגין בפְּרֶשׁוֹב, בשנת 1938, ומספר:

"הציפייה לבואו של הנציב העליון של בית"ר בפולין הייתה עצומה. לא היה ברור לאיזו משתי תחנות הרכבת של העיר יגיע. כל החברים הלכו כמובן לתחנת הרכבת הראשית, ואילו אני נשלחתי לתחנת הרכבת 'הקטנה' רק לשם ביטחון. הרכבת מכיוון פולין הגיעה ולנגד עיניי ירד ממנה איש לבוש כפתן, ולראשו מצנפת של חסידי בעלז. זה היה הנציב העליון של בית"ר בפולין, מנחם בגין. לקחתי אותו לביתנו, אחי היה אז מפקד הקן. בגין נאם באולם של 'הנשר השחור' (Čierny Orol), כמובן לבוש מדי בית"ר; הוא היה נואם מלהיב, ויהודים מכל הסביבה באו להאזין לו. הרחוב הראשי היה סתום. בגין שהה בעיר יומיים והותיר רושם אדיר.

הוויכוחים בין חניכי תנועות הנוער, ובמיוחד השומר הצעיר ובית"ר, היו בלתי פוסקים, והושקע בהם מרץ רב. הם שיקפו את המחלוקת בין המפלגות בתנועה הציונית. רק עם תחילת הרדיפות הוברר כי אין יותר מקום לוויכוח אידיאולוגי, ויש להציל את מי שאפשר."

אשר פוירא־ייזן למד בבית־הספר התיכון הריאלי, ועם סילוק היהודים משם נאלץ לפנות ללימוד מקצוע אצל אבא, שהיה בעל בית מלאכה לייצור נעליים. המקצוע ותנועת הנוער הצילו את חייו של אשר. בהתאם להדרכת ראש התנועה שהגיע מברטיסלבה, הוא רכש מאחד המתלמדים הנוצריים בבית המלאכה את תעודותיו, ולפני הגירושים הסתלק מהעיר, הגיע לעיר ניטרה (Nitra) ושם מצא את ולדו קשפר (Vlado Kašpar), איש בית"ר שהיה מוגן יחסית, כי אביו היה גוי. תוך שיתוף פעולה בין־תנועתי פעל בדירתו איש השומר הצעיר, פוצו גולדשטיין, שהיה רב־אמן בזיוף תעודות. התעודות שרכש אשר השתכללו על־ידי פוצו, ובזכותן הצליח לקבל עבודה כגוזר עור עליון לנעליים. כאשר נתפס, הועבר למחנה העבודה Nováky, משם נמלט בעזרת אותו ולדו קשפר. הואיל וזהותו הגויית כבר לא הייתה תקפה, יצר עבורו פוצו גולדשטיין, היום איש קיבוץ העוגן, זהות חדשה, בזכותה המשיך להתפרנס מייצור נעליים עד המרד באוגוסט 1944 ולאחר מכן עד השחרור. ההורים נלקחו בטרנספורט המשפחות במאי 1942 - ולא שבו.

4

גם תנועת בני עקיבא פעלה בעיר, ובינה לבין השומר הצעיר שררה "אחוות המקופחים" כי מרכז מכבי, שהיה איגוד לפעילות גופנית וספורט והשתתפו בו חניכי כל תנועות הנוער, תמך בכל זאת בתנועת מכבי הצעיר - דבר שעורר מחאות מצד "המקופחים": השומר הצעיר ובני עקיבא.

בידי נח ברוך קורן, שבו עוד ידובר, גלויה שנשלחה אליו ב־9 ביוני 1940 מפְּרֶשׁוֹב, שעה שקורן נמצא בהכשרה של תנועת בני עקיבא בברטיסלבה. הגלויה כתובה בשפה הסלובקית והנה הנוסח שלה בעברית:

> "כפי שאתה יודע, יוצאת עכשיו 'עלייה', וגם בפְּרֶשׁוֹב שוררת התרגשות. ביום א' בערב נסעו מפְּרֶשׁוֹב החברים והחברות שעולים ארצה. לתחנת הרכבת ליוו אותם אנשים רבים. זה היה נפלא. שרנו 'כל עוד בלבב' ובכל התחנה שרר כזה שקט, שגם הנוסעים הנוצרים נעמדו דום."

כל בני הנוער השתתפו במאמץ המשותף לשמור על אופיו הספורטיבי והבלתי מזדהה של מועדון ספורט, מכבי. חבריו מספרים על משה (מורגו) גוטדינר, אשר הצטיין כרץ למרחקים ארוכים, שלעולם לא ערבב עבודה תנועתית כמרכז גדוד מכבי הצעיר בפְּרֶשׁוֹב - בעודו עוסק בפעילות ספורטיבית. טוביה רייס, שליח מכבי הצעיר ביקר בפְּרֶשׁוֹב ב־1935

ומורגו הזהיר אותו כי תנועת בית"ר החליטה להפריע למפגש הנוער אשר אורגן על־ידי מכבי הצעיר. טוביה רייס מסר במפגש דו"ח על הנעשה בארץ, לדבריו "כאיש שדה שרק אתמול הניח את הטורייה". ההקשבה הייתה דרוכה והכל עבר בשלום, לאושרו הרב של מרכז הגדוד, מורגו גוטדינר, שהיה גם אחראי על עבודת קק"ל במזרח סלובקיה.

במרץ רב עסקו תנועות הנוער בהפצת השקל ויום ראשון אחד מידי שנה הוכרז ל"יום כחול לבן" כאשר ברחוב הראשי, "הקורזו", התרימו בני תנועות הנוער את העוברים ושווים לקופסה של קק"ל בסיסמה: Kto peniaze má nech do kufsy dá מי שבכיסו כסף, יתרום לקופסה.

5

כבר הזכרנו כי בפְּרֶשׁוֹב פעלו כמה בתי־דפוס וכי עובדיהם זכו בעת הגירושים ל"תעודות חסות", כי המזכיר הכללי של ארגון בעלי בתי דפוס, יאן סילבאי (Jan Szilvayi) הצליח לשכנע את השלטונות, כי עם סילוק העובדים הצ'כים נוצר מחסור גדול בעובדי דפוס, שאכן עבדו בו יהודים רבים.

שמעונקה אמסטרדם, איש קיבוץ העוגן, לאחר שהשתחרר מהגדוד השישי, חזר לעבוד בבית הדפוס, ותעודת החסות הגנה עליו בין השנים 1941–1944.

שמעונקה עבד בבית הדפוס ע"ש מיקולש הקדוש, שהיה שייך לאחים דנציגר ובענייני טענו אנשי מפלגת העם הסלובקית, כי לא ייתכן שעסק של יהודים ישא את שמו של קדוש. הם השיגו את מבוקשם בתקופת האריזציה, כאשר בעליו היהודים של בית הדפוס סולקו, והוא הועבר לידי מפלגת השלטון במסגרת הדפוס על־שם Svätý Andrej (אנדריי הקדוש) שהדפיס גם את ביטאונה של המפלגה, ה־Slovák. ברם, הם לא ידעו כי עבודת קודש של ממש מבוצעת במקום. בבית הדפוס הזה היה מחסן טפסים רשמיים (sklad tlačív) ובו נמצאו כל הטפסים הרשמיים - מתעודת לידה דרך תעודת זהות ועד תעודת פטירה. הממונה על מחסן הטפסים הייתה גב' בוז'נה מוחה (Božena Mucha), שאותה שמעונקה הכיר עוד קודם כי למד עם אחיה בגימנסיה. שמה ראוי לציון, כי לפי פנייתו של שמעונקה היא סיפקה לו את כל הטפסים שהיו נחוצים למחתרת הנוער הציוני, לשם ייצור מסמכים מזויפים.

כאשר נצטוו יהודי פְּרֶשׁוֹב במאי 1944 לנוע מערבה, הועבר שמעונקה לבית הדפוס המרכזי בברטיסלבה, ולמרבה האירוניה עסק בהדפסתו של העיתון של מפלגת העם הסלובקית ע"ש הלינקה, עד שמרד העם הסלובקי באוגוסט 1944 הביא קץ על כל תעודות החסות. עתה גם החיים "המוגנים" נעשו הפקר, ושמעונקה נאלץ להסתתר.

אולם המחבוא נתגלה, וכל יושביו הועברו למחנה סרד (Sered) שהפך לנקודת מוצא של טרנספורטים, ושלט בו קצין אס־אס, רוצח ידוע, אלויס ברונר (Alois Brunner). הוא היה נוכח כאשר רשמו את שמעונקה, וכאשר שמע את שמו, אמסטרדם, העיר בציניות: Hien fahren sie bestimmt nicht (לשם אתה לבטח לא נוסע). הוא כמובן ידע לאן מועדים פניהם של הטרנספורטים מסרד.

6

בתנועת הנוער השומר הצעיר בפְּרֶשוב צמח וגדל נער שהתפתח למנהיג, וסימל באישיותו מזיגה מיוחדת של המסורת היהודית והתאמתה לשינויי הזמן. **אגון רוט** הוא אישיות מובהקת של תנועת נוער ציונית, אדם שסיפור מעשיו ראוי בהחלט לפרק נפרד; יעקוב רונן (בניטו) פרסם עליו דברים ב"שומרים תמיד - ספר השומר הצעיר בצ'כוסלובקיה"[11] ודבריו מובאים כאן בקיצורים ההכרחיים.

"באישיותו גילם אגון מזיגה נדירה בין היהדות האורתודוקסית המסורתית לבין זו, המתקדמת, שהגיעה לציונות פוליטית ומגשימה. סבו של אגון, הרב משה אריה רוט, רבה של פְּרֶשוֹב בשנים 1893–1899, בעל השקפה ציונית אשר היה ציר בקונגרסים ציוניים ועמד בקשרי מכתבים עם בנימין זאב הרצל, היה הרב אשר אמר 'קדיש' על קברו ונרדף על־ידי חוגי הרבנים של אגודת ישראל. גם אביו – מלבד פרק קצר כנער, כשביקש ללמוד לימודי חול בגימנסיה – היה איש חרֵד עד כי לא העז לשלוח את ילדיו לבית־ספר של גויים, ואגון למד בבית, בעזרת מורים פרטיים, ורק מכיתה ה' החל ללכת לבית־ספר. בעת משחק כדור־רגל פרוע חלה בדלקת ריאות קשה, וכל ימיו סבל ממחלת ריאות, אשר בימי המרד הסלובקי החמירה עד גילויה כשחפת פתוחה.

הנער נשלח ללמוד בישיבת מישקולץ (Miskolcz) ההונגרית, אולם בשנות השלושים, עקב פגישות עם נוער שומרי, התעוררו בו ספקות שהגיעו עד כדי העמדת הרעיון של ציונות מגשימה כנגד אמונת אביו בבואו של המשיח הגואל. אגון עובר לפְּרֶשוֹב, לבית סבו, שם נמצאת כבר אחותו הרטה, הלומדת בגימנסיה הריאלית, ומצטרף לקן השומר הצעיר. בין בוגריו, שרובם ככולם היו בני משפחות אורתודוקסיות כמותו, הוא מצא מיד בית. על לימודים סדירים ויתר ונעשה אוטודידקט מחונן, אשר רוכש בכוחות עצמו השכלה רחבה. בין מחוללי הציונות,

התלהב במיוחד מרעיונותיו של בר בורוכוב, ולמד את משנתו באדיקות רבה. בפגישות סדירות עם תלמידי הגימנסיות בעיר, נשא אגון הרצאת פתיחה בעלת רמה גבוהה, אשר בעקבותיה התפתח דיון שאותו ריכז וניווט בכישרון, וכך רכש ידידים אישיים ואוהדים לרעיונות התנועה.

בשנים 1937–1938 מרכז אגון את קן השומר הצעיר בעיר וחודר בהתמדה, הן לחוגי הקהילה האורתודוקסית אשר ביסודה עדיין מתנגדת לרעיון הציוני והן לחוגי הקהילה הניאולוגית, הבורגנית אשר בה מוצאת מגמת ההתבוללות כר נרחב. באותו זמן חוזרת לעיר שכבת הצעירים אשר סולקו מהאוניברסיטאות השונות עם ההגבלות על לימודי יהודים של המדינה הסלובקית, שכבה אשר נושאת אתה את רעיון ההתבוללות 'האדומה' ברוח המפלגה הקומוניסטית. אגון מתמודד בחמת זעם עם רעיון זה בו הוא רואה סכנה לנוער היהודי.

עם הגשמת הסכם מינכן עוזבת ההנהגה הראשית של השומר הצעיר את מורבסקה אוסטרבה (Moravská Ostrava) ועוברת לברטיסלבה. אגון עומד בראש הקן בפְּרֶשׁוֹב אשר נעשה המרכז החשוב של התנועה אחרי ברטיסלבה.

כל הגליל המזרחי נתון עתה לטיפולו, ואגון מבקר בכל קהילה. כאשר הוא מזדמן לביקור כזה בשבת, אין הוא מהסס להוביל את חניכי הקן לבית־הכנסת, נועד עם פרנסי הקהילה ולא שוכח לבקר את הרב המקומי. הוא פותח את הלבבות גם בשירת זמירות בעת ארוחת שבת – קירוב לבבות נראה לו המעשה הנכון באותה עת צרות.

במושבת הקיץ האחרונה של התנועה בלבוצ'סקה קופלה (Levoćské Kúpele) עומד אגון בראש ארגון לימודי השפה העברית.

זהו קיץ 1939, שאחריו יבואו רק ימים קשים."

פרק שישי

הדרך אל השואה (1939-1941)

כִּי־הִנֵּה אוֹיְבֶיךָ יְהוָה כִּי הִנֵּה אוֹיְבֶיךָ יֹאבֵדוּ יִתְפָּרְדוּ כָּל־פֹּעֲלֵי אָוֶן׃
עַל עַמְּךָ יַעֲרִימוּ סוֹד וְיִתְיָעֲצוּ עַל־צְפוּנֶיךָ׃
אָמְרוּ לְכוּ וְנַכְחִידֵם מִגּוֹי וְלֹא יִזָּכֵר שֵׁם־יִשְׂרָאֵל עוֹד׃
(תהילים פ"ג, 2-4)

1

הסכם מינכן נחתם ב־29 בספטמבר 1938. הוא היה, כמוסכם על ציבור ההיסטוריונים, פרולוג לטרגדיה של אירופה, של העולם ובעיקר - של העם היהודי.

השינוי הפוליטי המשמעותי שחל מיד עם חתימתו של הסכם מינכן הביא להתפרקותה של צ'כוסלובקיה, תחילה לשני חלקים בעלי אוטונומיה שלטונית, ולאחר חודשים מספר, ב־14 במרץ 1939, לכינונה של סלובקיה כמדינה בעלת שלטון עצמאי, הקשור אל גרמניה הנאצית קשר רעיוני־אידיאולוגי הדוק, ונמצא בהסכמה ותיאום עמה בטיפול "בשאלה היהודית", שהייתה יצור של האידיאולוגיה הנאצית וזכתה לאימוץ נלהב על־ידי מפלגת העם הסלובקית על שם הלינקה, אשר תפסה את השלטון בסלובקיה, ונציגיה הכריזו עליה כעל נציגתה החוקית היחידה של האומה הסלובקית.

בחיי היהודים בסלובקיה החל פרק חדש. אם היה ספק למישהו מה עתיד פרק זה לכלול, ניתנה לו טעימה ראשונה עוד טרם כינונה של המדינה הסלובקית, בתקופת

האוטונומיה, אשר החלה ב־6 באוקטובר 1938, כשהתקיימה "בוררות וינה" אשר הכתיבה את סיפוח שטחיה הדרומיים של סלובקיה להונגריה. גם העיר השנייה בגודלה בסלובקיה, קושיצה, השכנה לפֶּרֶשׁוֹב, הפכה ל־Kassa ההונגרית, ושליטה של הונגריה, "אדמירל" Horthy נכנס אליה, רוכב על סוס לבן, במסע ניצחון.

הסלובקים זעמו וכילו את זעמם ביהודים. כל משפחה שהעומד בראשה נולד בשטחים שנגזלו מסלובקיה, נעקרה מביתה, והובהלה חסרת כל לגבולה החדש של הונגריה. אך בה בעת שהסלובקים גירשו, ההונגרים סירבו לקבל. וכך, בימיו ובלילותיו הקרים של חודש נובמבר הושלכו משפחות יהודיות לשטח ההפקר שעל גבול שתי המדינות.

כאן נתגלתה תושייתן של תנועות הנוער. בעוד העסקנים מתרוצצים בין הרשויות, במאמץ לבטל את רוע הגזירה, התגייסו אנשי השומר הצעיר משני צדי הגבול, כשחניכי קן קושיצה וקן פֶּרֶשׁוֹב מביאים את האוהלים אשר שימשו אותם במושבות הקיץ, אל המקום שאליו הוטלו המשפחות, ואגון רוט - כך מעיד עליו יעקוב רונן - מתייצב בראש הפעולה. הוא מתרים את שתי הקהילות לרכישת שמיכות, תנורי שדה ומזרונים ומתגלה כבעל תושייה ויוזמה. הוא מצליח לשבור - אות לבאות - את המחיצות אשר היו קיימות בין שתי הקהילות, ונעשה כתובת לנצרכים רבים. כמעט כל יהודי בעיר נזקק לעזרתו, בין לעצמו ובין לבן משפחה הנתון בצרה או לסתם שכן, ואגון רוכש את אהדת היהודים מכל גוֹנֵי הקשת.

על מבצע זה ותפקידו של אגון מספר חיים קראוס:

"ראוי להזכיר את פעילות התנועה, כאשר לאחר מסירת שטחים להונגריה ופולין, החליטו הסלובקים לגרש אותם יהודים של פֶּרֶשׁוֹב, שהיו חסרי אזרחות צ'כוסלובקית, לגבול. זה היה בנובמבר 1938, גשמי חורף קרבו, היהודים היו בשטח הפקר, ב־Niemandsland בין הגבולות, הסלובקים גירשו וההונגרים סירבו לקבל. כאן התגייסה התנועה, קני השומר הצעיר משני עברי הגבול, קושיצה ופֶּרֶשׁוֹב, גייסו את האוהלים של מחנות הקיץ והקימו אותם בשטח ההפקר. הוקם גם מטבח, אבל לשהות במקום בתנאי החורף היה בלתי אפשרי ונחוץ היה למצוא פתרון מהיר. בערב אחד קירבנו בחשאי ובחושך מכוניות למקום, בקרבת הכפר רוסנובצה (Rusnovce). אגון רוט, באלתור של הרגע, הכריז בקול רם: 'כל השומרים – לחדר משמר!' השומרים ירדו לחדר המשמר והיהודים החלו לרוץ אל המכוניות שהביאו אותם לבית־הכנסת בפֶּרֶשׁוֹב. משם נשלחו לבתיהם, וכמובן – העניין הושתק על־ידי הקהילה בעזרת שוחד."

למרות הסוף הטוב הזמני, היה כאן אות מבשר רעות והמשכו - לא איחר לבוא.

2

על מנת לנסות ולהסביר את גודל השינוי, נזכיר כי בצ'כוסלובקיה הדמוקרטית נחסכה מהאוכלוסייה היהודית החקיקה האנטישמית שהייתה מנת חלקם של יהודי הונגריה ופולין, ומאז 1933 גם של יהודי גרמניה. היהודים בצ'כוסלובקיה היו יכולים - וכך אכן עשו - להשתלב בכל שטחי החיים של החברה. אחרי ה־Anschluss (מילה גרמנית שמשמעותה צירוף והוא מתייחס לכיבושה של אוסטריה על־ידי היטלר) - הפכה צ'כוסלובקיה למקום מקלט שאליו היגרו המוני יהודים אשר נשקפה להם סכנה של טרור נאצי.

קצב האירועים היה מהיר ודרמטי. בסתיו 1937 הלך לעולמו תומס גריק מסריק (Tomáš Garyk Masaryk), נשיאה הראשון של צ'כוסלובקיה ואיש אהוב על היהודים מאז עמדתו האמיצה בפרשת עלילת הדם. אישיות זו - בנו של עגלון שידע בקושי לקרוא ולכתוב, יליד מורביה הסלובקית הידועה כ־Slovácky kraj - אשר בכוח האינטלקט הגיעה לדרגת פרופסור באוניברסיטה, העיד על עצמו, בשיחותיו עם קרל צ'אפק, כי מעולם לא התגבר על האנטישמיות העממית באופן אמוציונלי, אלא "רק בזכות השכל, הרי אמי שלי חיזקה בי את האמונות התפלות בקשר לתורשה."

כילדים היינו שרים, ביום הולדתו שחל ב־7 במרץ שיר קטן: "אבינו הזקן, ראשך שיבה, כל עוד אתה אתנו, טוב גורלנו." ולא ידענו כי בשיר מסתתרת נבואה.

כאשר שרנו זאת, היה מעמדם ומצבם של היהודים בצ'כוסלובקיה טוב למדי. תמונת המצב בפֶּרֶשׁוֹב, כפי שמביא אותה ההיסטוריון יהושע ביכלר[1], תעיד על כך:

> "ד"ר אגר ואחריו ד"ר פרבשטיין שימשו סגני ראש העיר; ד"ר אלדר ביהם כיהן במועצת העיר כמבקר התקציב ועמו ישבו במועצה עוד שמונה חברים יהודים. משרות בכירות במִנהל הציבורי הוחזקו בידי יהודים, ביניהם פרקליט המחוז, פרקליט בית המשפט העירוני וראש לשכת עורכי־הדין. בראש ארגון הסוחרים של העיר והסביבה עמד בן הקהילה וויטך פוגל. במוסדות הבריאות העירוניים מילאו יהודים תפקידי מפתח כדוגמת רופא מחוזי ראשי, רופא נפתי ורופא עירוני ראשי. גם מנהל בית החולים הצבאי, המנהל הרפואי של קופת החולים המחוזית והרופא הראשי של בית החולים המחוזי היו יהודים. ד"ר יוליוס הורוביץ שימש יושב־ראש של אגודת הספורט הידועה ETVE."

עם הסכם מינכן חל השינוי ותחילתה של דרך שאת סופה עוד לא ניתן היה לשער. הפרלמנט הסלובקי, כבר בתקופה הקצרה של האוטונומיה (6 באוקטובר 1938 עד 14 במרץ

1939) היה לבמה אנטישמית. סייעו בכך העיתונות של מפלגת השלטון אשר ליבתה את האנטישמיות המסורתית, שהייתה מושרשת בין פשוטי העם, והחוגים המיליטנטיים של משמר הלינקה (Hlinková Garda) על שם מייסד מפלגת העם הסלובקית, הכומר אנדריי הלינקה, אשר נפטר לפני שזכה לראות את התגשמות חלומו. עוד ב־1937 העלה קרול סידור (Karol Sidor) נציג המפלגה בפרלמנט של צ'כוסלובקיה את אפשרות הגירתם של היהודים אל בירובידז'אן הסובייטית. הממשל הסלובקי האוטונומי, בדרישתו המפורשת של ד"ר יוזף טיסו, אז ראש הממשלה, כבר עשה ניסיון חלקי להיפטר מהיהודים כאשר גירש כמה אלפים מהם אל שטח ההפקר שבין הונגריה לסלובקיה, מבצע זה - שאת מהלכו ופתרונו כבר הזכרנו - נסתיים בכישלון הודות לתושייה של תנועות הנוער, אולם שימש אות ואזהרה כי יהודים יהיו נרדפים ללא אפשרות להיעזר ברשויות השלטון, אשר קם עליהם לכלותם.

ואמנם, בשנים 1939-1940 הצליחו עוד כ־3,000 יהודים, בעיקר אלה חסרי הנתינות, אשר ברחו לכאן מהארצות השכנות, למצוא מקלט ולהגר משטחה של סלובקיה, בעזרת ארגוני עזרה יהודים בינלאומיים. מבין התושבים היגרו צעירים חברי תנועות נוער חלוציות וכן בעלי יכולת, אשר יכלו לשאת בהוצאות הניכרות של ההגירה שהייתה מותנית גם באשרת כניסה לארץ היעד שלא קל היה להשיגה. נראה אבל, כך סבור איוון קמינץ (Ivan Kamenec), היסטוריון סלובקי,[22] כי יהודים רבים זלזלו בסכנה המתקרבת ולא רצו להגר. את הגל המתגבר של האנטישמיות ראו כתופעה חולפת, וסברו כי כלכלת סלובקיה לא תוכל להסתדר ללא היהודים שהיו משולבים בכל שדרותיה. על אחד המעטים, שראה את הסכנה ולא היסס להסיק את המסקנה המתבקשת, נספר עתה.

3

יאן שטרק היה בנו הבכור של אינג' זיגמונד שטרק, הפטריוט ההונגרי וחסיד התנועה הפן־אירופית, ואחד האינטלקטואלים היהודים הבולטים בפְּרֶשׁוֹב. על אישיותו וחזונו של זה כבר סיפרנו, כעת מגיע תור בנו. זה היה ב־1939, והוא כבר מהנדס מכונות. בהכירו את הסכנה, נמלט דרך יוגוסלביה וצרפת לאנגליה, שם הצטרף ב־1 באוקטובר 1939 ל־RAF, חיל האוויר המלכותי, הוכשר כטייס קרב ונלחם בשורותיו, כטייס בלהק הפצצה מס' 311 של חיל האוויר הצ'כי, עד סיום המלחמה. בקרב הראשון ב־22 בפברואר 1942 השתתף בהפצצת Wilhelmshafen, ובהמשך בגיחות קרב רבות על פריז, המבורג, Köln, Essen ו־Lübeck. כאשר הועבר ללהק אחר של מטוסים מסוג Liberator השתתף בקרבות אויר בהגנה

על חופי אנגליה וזכה לציון מיוחד על הטבעת צוללת גרמנית, מעשה בעל חשיבות וייחוד. הוענקו לו גם אותות הצטיינות רבים: שני צלבי מלחמה צ'כיים, שני אותות הצטיינות בשל אומץ, וכן מדליה בריטית Military Valour together with the Aircrew Europe and the Atlantic Stars.

עם תום הקרבות וכניעת גרמניה חזר יאן שטרק לצ'כוסלובקיה. בעת שינוי השלטון ב־1948, חזר לאנגליה כמו רבים מלוחמי צבאות הברית שזכו ליחס עוין מצד השלטון החדש. הוא נפטר באנגליה ב־1966 וב־13 בספטמבר 1991 העניק לו מפקד חיל האוויר הצ'כי ציון של הכרת כבוד Čestné uznání שניתן, לפי לשון התעודה, "בעת הרהביליטציה המוסרית והפוליטית של טייסי צ'כוסלובקיה בנֵכר, שהשתייכו בעבר ל־RAF, משתתפי הקרבות למען שחרור צ'כוסלובקיה בשדות הקרב של העולם בשנים 1939–1945."

4

בינתיים, הלכה וגדלה בציבור ההסתה האנטישמית, כשהשנאה נגד היהודים מתבססת על נימוקים הקשורים באמונה נוצרית כביכול של "משפט צדק היסטורי המגיע ליהודים". פרופסור לתיאולוגיה שטפן זלטוש (Štefan Zlatoš) מפרסם ביומון Slovák, ביטאונה הרשמי של מפלגת השלטון, מאמר על "הצדק הנוצרי והחוק היהודי" ובו הוא מציג את העמדה הבאה: "היהדות בת זמננו עשתה שימוש בשני מרכיבים של הכלכלה הלאומית כאמצעים לזכות בקלות בכוח בעל היקף עולמי:

ה א ח ד - הליברליזם, שהעניק ליהודים את האמנציפציה. ליהודים לא היו מעצורים מוסריים, נחלת עמים אחרים. בליברליזם הולך לאיבוד רעיון הדת והעם, וזה היה נחוץ ביותר ליהודים, כמובן - מלבד הכסף.

ה ש נ י - גם תנועת הבונים החופשיים עם סיסמאותיה על שוויון, חופש ואחווה הועילה ביותר ליהודים. מלחמת העולם הראשונה הביאה ליהדות רווחים עצומים. היהדות היא אלמנט זר בגופנו, וחייהם בינינו הוכיחו עד כמה זרים הם לנו. הם השפיעו על דעת הקהל באמצעות הרפוס, הספרות והחינוך הציבורי שמטרתם לעקור מלבבות הילדים את כל שהיה צריך להיות משענתם המוסרית."

"ואת מי עלינו להעמיד לדין כאחראים?" שואל המחבר, "האם לא היהודים אשמים או אולי רק היהודים?" התשובה בידו: "על ממשלתנו מוטל לתקן את מה שהיה בעבר בלתי צודק ומעוות, זה חייב לשמש קו מדריך בפתרון השאלה היהודית."

בחורף 39-1938 – מעיד ראול הילברג (Raul Hilberg)[19], כאשר המדינה הסלובקית הייתה עדיין בהליכי התהוות תחת אפוטרופסות גרמנית, קיים הרמן גרינג (Herman Göring) פגישה עם סגן ראש הממשלה האוטונומית, ד"ר דורצ'נסקי (Dr. Ďurčanský) בנוכחות ראש המיעוט הגרמני, פרנץ קארמאזין (Franz Karmasin), ושר הפנים לעתיד, אלכסנדר מאך (Mach).

הובטח לגרינג, כי הטיפול ביהודי סלובקיה יהיה דומה לזה שבגרמניה. ב־11 במרץ 1939, מודיע שליח גרמניה וזנמאייר (Veesenmayer) מברטיסלבה, כי היהודים בידו (alle Juden in der Hand).

ב־1940 יוצא ד"ר יוזף טיסו, שעתה הוא כבר הנשיא, בהכרזה, כי סדר ציבורי וכלכלי חדש ניתן להגשים רק "כאשר היהדות תוצא כליל ובאופן סופי מחיינו הלאומיים, כי היהדות הייתה תמיד אלמנט מחבל, מפיץ הרעיונות של המרקסיזם והליברליזם. אין מקום לחשש שמה שאנו בסלובקיה עושים נגד היהודים, אינו ברוח נוצרית. אני אומר: זה יהיה נוצרי ביותר, כאשר נעשה אתם סדר מוחלט, שהרי אנו לוקחים מהם רק מה שהם לקחו מהעם במשך דורות. אנו חייבים גם למנוע שבעתיד היהודים יהיו מסוגלים – מצוידים בכל הידע של בתי־ספר – להתנפל על האדם הסלובקי. רובצת עליהם הקללה, שהם בעצמם ביטאו כאשר דרשו מפונטיוס פילטוס את מותו של כריסטוס."

מחקרה של הלן פין (Helen Fein)[17] מראה כי "מדינות שהיו בהן קורבנות יהודים רבים הן אותן המדינות, שבהן הכנסייה הדומיננטית הייתה בעלת עמדה אנטי־יהודית ולא לקחה חלק במחאה נגד שלילת זכויותיהם של היהודים וחירותם, לפני שרובם הוכנסו למחנות הריכוז של המדינה." סלובקיה של ד"ר יוזף טיסו מתייצבת בגאון בין המדינות השייכות לקטגוריה הזו.

מספר הקולות הקיצוניים אשר תבעו את פתרון "השאלה היהודית" בנוסח חוקי נירנברג הלך וגדל. הם קראו להקנות ליהודים מעמד של Atimia כמו ביוון העתיקה, שפירושו שלילת זכויות אזרחיות של עבריין, אשר כעונש נשללה ממנו גם הזכות לפנות לערכאות. ואכן, לפי דרישת הקיצונים הוצאו כבר בתקופת האוטונומיה צווים אשר מטרתם סילוק היהודים מהחיים הפוליטיים והכלכליים, ובמיוחד מעמדות חשובות בצבא ובמִנהל הציבורי.

וזאת הייתה רק תחילת הדרך. עם ייסודה, הפכה המדינה הסלובקית את הדוקטרינה האנטי־יהודית לחלק אורגני מהמדיניות הממשלתית הרשמית. עשרות חוקים וצווים ממלכתיים ותקנות מקומיות כוונו נגד זכויות היסוד של האזרחים היהודים, והיוו את רוב רובה של החקיקה. נראה היה כי אין למחוקק הסלובקי עניין חשוב ודחוף יותר מחקיקה אנטי־יהודית.

5

באפריל 1939 פרסמה הממשלה, שהייתה אז בקושי בת חודש, את ההוראות האנטי־יהודיות הראשונות בדבר סילוק היהודים משירות המדינה, הגבלת מספרם של רופאים ועורכי דין יהודים, וביוני 1939 פרסמה את ההוראה בדבר שינוי השירות הצבאי של היהודים ל"שירות עבודה", שמכוחו הועברו קצינים וחיילים יהודים ליחידות עבודה מיוחדות. עם זאת, נשארו אלה כפופות למיניסטריון ההגנה (Ministerstvo národnej (MNO) obrany).

חוק השירות הצבאי מינואר 1940 אסר על יהודים וצוענים להימנות על כוחות הצבא. חייבי גיוס מבין יצורים נחותים אלה חייבים היו להיות מועסקים בעבודות פיזיות במסגרת יחידות עבודה מיוחדות. הפעלתו של החוק השתהתה במשך שנה, ובינתיים היו רשויות מקומיות שונות מגייסות את היהודים לביצוע עבודות כניקוי רחובות, פינוי שלג וכדומה, אולם גיוס זה עיקרו היה השפלת יהודים ראוותנית, והפגנת כוח של משמר הלינקה.

מימושו של חוק השירות הצבאי כלפי יהודים וצוענים החל בינואר 1941, וכאשר הופעל החוק הוחל בהקמתו של גדוד העבודה השישי (Šiesty prápor), שאת יום הולדתו קובעים חייליו ל־3 במרץ 1941. זה היום שבו רוכזו החיילים במחנה צ'מרנה (Čemerné) והחלו בחיים של השפלה מצד כל הפיקוד: קצינים, מפקדי פלוגות, מפקדי כיתה - ברובם בני איכרים חסרי השכלה שעתה ניתנה להם הזדמנות, מכוח השׂררה והמשמעת, לפקד על ציבור אנשים, משכילים ברובם. השנתון שהתגייס היה של ילידי 1920, ובוגרים יותר שלא גויסו מסיבות שונות.

הגדוד היה מורכב משלוש פלוגות של יהודים, פלוגה של צוענים וגם פלוגה של אסירים לא־יהודים. ההשפלה הייתה כבר במדים, אלה נצבעו בצבע כחול כהה; מאידך, היה כאן מצבור כוח אדם בעל איכות גבוהה אשר יכול למלא דרישות של יחידות צבאיות גם לביצוע עבודות מסובכות. לפי הדרישה לביצוע העבודות פוזרו הפלוגות היהודיות בכל חלקי המדינה ובנו את האיצטדיון בז'ילינה (Žilina) סכרים באילבה וזוהור (Ilava, Zohor) סללו כבישים וחפרו תעלות ניקוז במקומות אחרים.

עיקר סגולתו של הגדוד השישי היה בהיותו כפוף למיניסטריון ההגנה, שבראשו עמד שר ההגנה, פרדיננד צ'טלוש (Ferdinand Čatloš) איש המיעוט האונגלי שנחשב בעיני היהודים לנוח ומתון לאין־ערוך לעומת שר הפנים הקיצוני אלכסנדר מאך (Alexander Mach). הכפפה זאת הייתה גורלית בתקופת הגירושים הראשונה בין מרץ לאוקטובר

1942 ולמעשה, אנשי הגדוד השישי ניצלו מסכנת הגירושים הודות לכך. הטיפול העניני בגדוד השישי היה בין היתר בידי שני קצינים, ידידי יהודים מובהקים, מאיור שבצ'יק (Major Ševčík) האיש האחראי במיניסטריון לענייני הספקה לצבא וד"ר אנטון רשלה (Dr. Anton Rašla), משפטן אשר בעת צרה היה מוכן גם להושיב יהודי בבית הסוהר, על מנת להצילו מידי אנשי משמר הלינקה ומסכנת גירוש מיידית. שני קצינים אלה, בעלי השכלה, בקיאים בספרות ובתרומת היהודים לתרבות העולם, עמדו בכל עת לעזרת אנשי הגדוד השישי.

ד"ר רשלה יהיה ברבות הימים, לאחר מפלת הפשיזם, לתובע הראשי במשפט נגד ד"ר יוזף טיסו ויביא לתלייתו.

שוב אנו פוגשים את אגון רוט, אשר יחד עם חברו לקן השומר הצעיר, שמעונקה אמסטרדם, מגויסים לגדוד השישי. גם פה - מספר יעקוב רונן - נעשה אגון במהרה לסניגורו של הציבור. בנועם ובחכמה הוא קושר קשרים עם מפקד הפלוגה, רוכש את אהדתו, ומעתה מסתדר הכל למעשה מעל ראשו של המפקד, ואם כי מלבד אגון ושמעונקה כל הבחורים של הפלוגה הם ממיכלובצה, ורבים מהם שומרי מצוות - מארגן אגון את כולם להחלוץ, ועומד בראש הציבור, לא במשרד כי עם כולם - בחוץ.

כל זה לא תרם לבריאותו, ובראשית 1942 התחדשה אצל אגון מחלת הריאות, והוא אולץ להתאשפז. עם החלמתו, התברר כי ממשלת סלובקיה החליטה סופית על גירוש היהודים לפולין. אגון לא חוזר לגדוד השישי ובהיעדר תעודת חסות (Výnimka) המגינה מפני הגירוש, מחליטים החברים להסתירו. אולם אגון נעלם וחוזר כעבור ימים אחדים כשבידו תעודות שמד מקוריות, חתומות בידי כומר של כפר נידח בגבול הפולני. שבע התעודות הפכו חיש מהר אב־טיפוס לתעשיית ייצור של תעודות שמד לעשרות נזקקים מבין המועמדים לגירוש.

כאשר הגדוד השישי פורק ב־1 ביוני 1943, נצטוו אנשיו לעבור למחנות העבודה סרד ונובקי (Nováky, Sered), אולם בשל מצוקת מקום לא כולם נקלטו שם. שמעונקה אמסטרדם שב לפְּרֶשׁוֹב וכפועל מקצועי בענף הדפוס חזר ונקלט בבית הדפוס, מקום שעוד מעט תתברר חשיבותו בפעולות ההצלה. בינתיים ניצלו רבים מאנשי הגדוד את עובדת פיזורו כדי למלט את נפשם, חלקם הובהרו להונגריה וחלקם ירדו למחתרת או הצטרפו ליחידות פרטיזניים, שבאותה תקופה כבר התארגנו ביערות סלובקיה. באזור פְּרֶשׁוֹב פעלה יחידת פרטיזנים מאז שנת 1940 בפיקודו של בחור יהודי מפְּרֶשׁוֹב, אלכסנדר מרכוס, אשר כדי ליתן לשמו צליל סלובקי, התקרא "מרכוש" (Markuš).

ארתור שטרק (סדלק) - שלא היה קרוב משפחה של אינג' שטרק איש החשמל ומרוחק ממנו גם מבחינת שיוכו למשפחה דתית אורתודוקסית - חזר, עם פירוקו של הגדוד השישי

- לפֶרְשׁוֹב, ללא השהיות הצטרף ליחידת פרטיזנים ביערות ההר צ'רטובקה (Čertovka) ולחם אתם עד השחרור ב־1945. הוא לא היה יחידי. באזור סלובקיה המזרחית פעלה יחידת הפרטיזנים גדולה "בריגדת צ'פאייב", ובה מספר ניכר של פרטיזנים יהודים, שהבולט בהם, ברנט פרידמן, איש פֶרְשׁוֹב, היה מקורב למפקד היחידה, מאיור של הצבא הסלובקי, קוקורלי. ימים אחדים לפני פרוץ המרד הלאומי באוגוסט 1944, עצרו קוקורלי ופרידמן רכבת שנסעו בה עשרים ושבעה קצינים וחיילים גרמנים, פרקו את נשקם, עצרו אותם והביאום למטה הפרטיזנים. כפי שמסר ד"ר לדיסלב ליפשר - היסטוריון בולט של תולדות יהודי סלובקיה - בהרצאתו בכנס מדעי על יהדות סלובקיה שנערך בגבעת חביבה ב־1988,[6] אלמנתו של מאיור קוקורלי נזכרת במעשה נוסף של ברנט פרידמן: הוא, יחד עם שני פרטיזנים רוסיים, עצר רכבת גרמנית טעונה נשק ותחמושת, שהייתה בדרכה אל החזית הרוסית.

אנשי הגדוד השישי שנקלטו במחנות העבודה בסרד ובנובקי, הצטרפו לקבוצות מחתרת שעסקו שם באגירת נשק ובאימון חבריהן. קבוצות הנוער לא המתינו באפס מעשה ליום שבו יחוסלו מחנות העבודה על־ידי שיגור העצורים בהם אל מחנות ההשמדה בפולין. חבריהן התנגדו לדעה כי הכוחות הפשיסטים חזקים מידי, כהצדקה לחוסר מעש, ואנשי הגדוד השישי היוו עבורם תוספת כוח משמעותית.

6

על מנת שלא לקטוע את סיפורו של הגדוד השישי, נאלצנו להקדים מעט את המאוחר, ועתה נשוב אל קורות השלטון הסלובקי, שעה שהוא מכין ליהודי סלובקיה את הדרך אל השואה.

השלטון הסלובקי אסר את פעילותם של כל הארגונים היהודיים והקים את "המרכז היהודי" (ÚŽ - Ústredňa Židov). תנועות הנוער ירדו למחתרת, אם כי באופן רשמי היו תחת חסותה של המחלקה להסבה מקצועית של ה־ÚŽ. פעילותן צריכה הייתה להתנהל במחתרת, כי מה שנעשה בהן לא תאם בשום צורה "הסבה מקצועית", אשר הוצגה כפעולה של ÚŽ באופן רשמי. עוד נראה כי הייתה כאן "הסבה מקצועית" במובן אחר לחלוטין, כאשר בהמשך רדיפות היהודים בסלובקיה ובפולין השכנה פיתחו תנועות הנוער, בתושייה ובאומץ, דרכים להצלת נפשות בהברחת גבולות, בייצור תעודות ומסמכים מזויפים, ואף בהכנת מקומות מסתור. אולם כל זה היה לעת עתה עתיד מעורפל, רוחש סכנות בלתי צפויות ולא ידועות.

רשמית, רוכזו תנועות הנוער: החלוץ, השומר הצעיר, מכבי הצעיר ובני עקיבא במחלקה להסבה מקצועית של ÚŽ, בראשותו של ד"ר אוסקר נוימן, שמטרתה המוצהרת הייתה הקניית מקצוע יצרני לנוער והעברתו לעבודות פיזיות פרודוקטיביות. הנוער היהודי סולק ב־1940 מבתי־הספר, בהוראת השלטון, שהנהיג תחילה "נומרוס קלאוזוס" (Numerus clausus) - הגבלה על מספר התלמידים היהודים בבתי־ספר תיכוניים וגבוהים בשיעור של 4% מכלל ציבור התלמידים ומאוחר יותר "נומרוס נולוס" (Numerus nullus) סילוקם המוחלט של היהודים מכל בתי־ספר, וריכוזם בבתי־ספר של הקהילות היהודיות. נוער זה לא השלים עם חוסר המעש שנכפה עליו, ותנועות הנוער היו מקום קליטה טבעי שבמשך הזמן גויס גם לפעולות הצלה שנדרשו מאוחר יותר.

כבר באוקטובר 1939 - מעיד ההיסטוריון איוון קמניץ (Ivan Kamenec) [22] - הורה משרד הפנים של סלובקיה למוסדות הכפופים לו, כי בחיים הציבוריים יש לראות את היהודים לא רק כאלמנט זר כי אם גם כאויב קבוע של המדינה. את העיקרון הזה הפיצה התעמולה הרשמית בחלופות אין־סוף, והחדירה לתושבים את ההכרה, כי ליהודים וילדיהם לא צפוי עתיד כלשהו בסלובקיה. מפלגת העם הסלובקית אשר שלטה שלטון יחיד, פיתחה לחץ מוסרי, כלכלי ופוליטי על מנת לאלץ את היהודים לעזוב את סלובקיה מרצונם, תוך השארת רכושם או חלק ניכר ממנו. באותה עת ההתקפות הישירות על היהודים ורכושם הלכו והתרבו. "הצטיינו" בכך במיוחד אנשי משמר הלינקה (HG Hlinkova Garda) וכן הארגון המיליטנטי של המיעוט הגרמני (FS Freiwilige Schutzstaffel). מנהיגו של המיעוט הגרמני, קרמזין (Karmasin), אשר הצטרף לממשלת סלובקיה, היה קיצוני מאוד, ושני הארגונים ביצעו פגיעות ראשונות ביהודים בשלהי 1938, כאשר מסירת השטחים להונגריה ופולין כתוצאה מבוררות וינה שימשה עילה לכך. היהודים הוצגו אז כנושאי תרבות הונגרית.

בשנת קיומה הראשונה של המדינה הסלובקית החלה ההגבלה ההדרגתית של זכויותיהם הפוליטיות והאזרחיות של היהודים. בניגוד להערכתם ותקוותם, נפגעו היהודים בשטח הכלכלה, שם נשללו מהם - בין בתהליך אריזציה, מסירת עסקי היהודים לבעלות נוצרית, ובין בתהליך החרמה - מפעלים, חנויות, בתים וקרקעות. עוד קודם לכן נשללה מהיהודים האפשרות להיות מועסקים בשירות הציבורי.

כל הצעדים הללו - אם כי השאירו פתח לחריגים - יצרו באופן אובייקטיבי מצב שבו, בזמן נתון, ניתן היה להביא ל"גירוש מתוכנן של היהודים משטחה של סלובקיה". כך כתב אוגוסטין מורבק (Augustín Morávek) שעמד בראש המשרד הכלכלי, שמטרתו ותפקידו היו נישול היהודים מרכושם. משרדו היה למעשה משרד לענייני יהודים, כי בגדר סמכותו היה נישולם הכלכלי, מתן רישיונות עבודה ושלטון באדמיניסטרציה של הקהילות היהודיות.

רק משרד הפנים עלה עליו בכוחו, כי בידיו של אלכסנדר מאך, שהיה גם מפקדו של משמר הלינקה, הייתה השליטה על מחנות העבודה, ריכוז היהודים והגירושים. שתי זרועות אלה של השלטון הכו את היהודים לסירוגין, פעם זו ופעם זו.

הכיוון התחזק בשנת 1940, כאשר גם במדיניות הפנים החלה הגשמתם של העקרונות אשר הדגישו את הפתרון הרדיקלי של השאלה היהודית. בספטמבר אותה שנה הגיע לסלובקיה יועץ לענייני יהודים, דיטר ויסליצני, (Dieter Wisliceny) אשר הצהיר כי בכוונתו לשלול מ־90,000 יהודי סלובקיה את רכושם והכנסותיהם, וליצור בכך בעיה יהודית שלא ניתן יהיה לפתור, אלא על־ידי הגירה.

באותו זמן הסמיך הפרלמנט הסלובקי את הממשלה לפרסם הוראות מיוחדות לשם פתרון השאלה היהודית תוך שנה. הממשלה ניצלה ייפוי כח זה, שהעניק למעשיה לבוש חוקי כביכול, ופרסמה עשרות הוראות שהגיעו לשיאן בחקיקתו של "הקודקס היהודי" בספטמבר 1941. זה היה אחד החוקים האנטי־יהודים המחרידים. חידושו העיקרי היה בשינוי הבסיס להגדרת המושג "יהודי". עיקרון הדת שעליו נשענה ההגדרה הקודמת, ושהיה לדעת הגרמנים משגה יסודי או בלשונם Ein grundliegender Fehler - הוחלף בעיקרון הגזע והונהג המושג של "ביזוי הגזע". ב־300 הסעיפים אשר בקודקס רוכזו הגזירות, שפורסמו עד אז, בדבר שלילת הזכויות האזרחיות והפוליטיות, ונוספו גזירות חדשות בעניין שלילת חירויות אישיות של חינוך, לימוד בבתי־ספר, חופש תנועה, חופש התאגדות והוטלה על היהודים חובה של סימון מיוחד: ענידתו של הטלאי הצהוב.

התוצאה הטרגית של כל הצעדים הייתה - כפי שאכן חזה ויסליצני - כי בסלובקיה נוצר המון יהודי חסר זכויות, מוגבל בחירותו, נטול פרנסה, אשר הפך לנטל סוציאלי כבד על המדינה. מאמציו של ÚŽ, המרכז היהודי, ליצור מקומות עבודה ושינוי הרגלי תעסוקה היווה פתרון לכמה אלפי יהודים בלבד, וגם השלטון נכשל במאמציו לרכז את היהודים בכמה ערים לתוך גטאות, ולבנות מחנות עבודה ענקיים. חסר היה המימון הנחוץ שאותו סירבו משרדי המשלה להעמיד לרשות התכנית, אם כי ברכוש שהוחרם מהיהודים - הייתה קרן מספקת. בולט היה גם חוסר רצונם של בעלי התפקידים המרכזיים לפעול למען פתרון, אפילו זמני, בשטחה של סלובקיה.

ביולי 1941 ביקרה משלחת - מורכבת מפקידי ממשלה, אנשי משמר הלינקה, ויועצים גרמניים - במחנות העבודה של היהודים בשטחי שלזיה העילית, על מנת להמליץ על סידורים דומים. כמובן, שהמשלחת לא ראתה עדיין את מחנות הריכוז שכבר היו קיימים, אבל גם כך קבעו אנשי המשלחת בשיחות פרטיות כי התנאים במחנות היו כה ירודים, עד כי לא הותירו סיכוי לאסירים לשרוד בחיים.

באותה עת לא היה ידוע ברבים - מה שידוע היום - על תכנית ה־Euthanasia, שבה

נרצחו בגרמניה יחידים "בלתי־רצויים" כמו מפגרים, רפי שכל ואחרים. הממונה על מבצע זה היה בראק (Reichsamtleiter Brack), מנהל משרד המדינה. על סמך ניסיונו במבצע זה, הגה אותו איש תהליך המתה באמצעות גז. כאשר דנו שלטונות גרמניה בעניין הפתרון הסופי, המליץ הרופא הראשי של האס־אס, (Reichsarzt SS und Polizei Dr.Grawitz), להשתמש בתאי גז לפי רעיונו של אותו Brack, אשר השתכלל על־ידי עוזרו, הכימאי Dr. Kallmayer. וכך סוכם הדבר לגבי יהודים:

Nach Sachlage, bestehen keine Bedenken wenn diejenigen Juden, die nicht arbeitfähig sind, mit den Brackschen Hilfsmitteln beseitigt werden.

משמע: לא קיימים ספקות כי ניתן לסלק יהודים שאינם כשרים לעבודה, על־ידי אמצעי העזר של בראק.

הנה, כאן הונח הבסיס לסלקציות של מנגלה ולחיסול ההמוני של "בלתי כשרים" לעבודה - בתאי הגז.

7

יהודי פְּרֶשׁוֹב, ובמיוחד אנשי תנועות הנוער, לא נזקקו לתיאורים מפי חברי המשלחת - מה גם שאלה נמסרו רק בשיחות אישיות - על מנת לדעת מה קורה במחנות הריכוז ובגטאות ברחבי פולין. ב־1941 החלו להגיע אל פְּרֶשׁוֹב פליטים מפולין. העיר הייתה ממוקמת בלשון שבין הונגריה, (שלאחר בוררות וינה) לבין פולין, והפכה משום כך למטרה נוחה לפליטים רבים. מאז סוף 1938 הגיעו אליה הפליטים מאוסטריה שעליה השתלט היטלר, אחר־כך פליטים מצ'כיה ומורביה אשר הפכו ל"פרוטקטורט צ'כיה ומורביה" (Protektorat Böhmen und Mähren) בשלטון גרמניה, ועם ריכוזם של יהודי פולין במחנות ובגטאות־זרמו אל פְּרֶשׁוֹב יהודים צעירים מפולין. אוכלוסייתה היהודית של העיר בתחילת שנות הארבעים גדלה והגיעה לכדי 5,000 נפש ויותר. לפי המספרים הרשמיים גרו בפְּרֶשׁוֹב באותה עת 4,481 יהודים. אולם מספר זה מייצג רק את אלה שהיו רשומים באופן רשמי, דבר שכמובן לא כלל את הפליטים. אלה למדו מניסיונם המר, כי אין זה רצוי להיכלל בכל רישום רשמי, וראו את שהותם בעיר כזמנית, עד לפתיחת אפשרות של המשך דרכם ברחבי אירופה אל מחוץ לקונטיננט מקולל זה. חלקם הגדול אכן המשיכו להונגריה, ומשם עשו מאמצים להגר לארץ־ישראל או לארצות אחרות מעבר לים.

צעירים יהודים מפולין ידעו לספר כי ריכוזם של היהודים בגטאות מלווה במעשי

אכזריות קשים, ולא פעם בהרג לשמו. תיאורם לא השאיר מקום לשום אשליה, וההכרה בדבר הגורל הצפוי ליהודים חדרה בראש וראשונה לחוגים של חברי תנועות הנוער. הפליטים הגיעו חסרי כל ונזקקו באופן מיידי למזון, לשיכון ולעזרה ראשונה. שתי הקהילות הקדישו אמצעים רבים למילוי המשימה הנכבדה הזאת של אספקת הדרוש לעשרות פליטים. אולם בעוד שלבעלי הבתים היהודים היה העניין בעיקר מעשה של חסד, סולידריות יהודית ועזרה דחופה בעת צרה - לחברי תנועות הנוער היה כאן כר נרחב של ארגון פעולות הברחה והגירה, כאשר מיקומה הגיאוגרפי של פְּרֶשׁוֹב משמש נקודת מוצא נוחה לתחילת דרכם של הפליטים אל מחוץ לגבולות סלובקיה.

בהמשך דרכם של הפליטים פעלה באופן מיוחד קבוצת נוער ציוני, אשר ארגנה בשנים 1939–1941 את העברתם של מאות פליטים אל מעבר לגבולות סלובקיה, ואת הגירתם של כמה עשרות צעירים מתושבי פְּרֶשׁוֹב ומשורות הפליטים לארץ־ישראל. אנשי תנועות הנוער, תוך שיתוף פעולה עם הקהילות, הגישו סיוע רב לפליטים, גם בתנאים שהוחמרו אחרי הכרזת המדינה הסלובקית. אחד האמצעים היה ניצולו של קו רכבת אשר אמנם קשר בין פְּרֶשׁוֹב למיכלובצה - שתיהן בסלובקיה - אבל עבר דרך שטח אשר נמסר ב־1938 להונגריה. רכבת זו המכונה Peážny vlak (רכבת מעבר) אִפשרה, תוך שיתוף פעולה עם עובדי מסילת הרכבת ורשות המכס המקומית, קפיצה לתוך שטחה של הונגריה. בדרך זו ניצל בין היתר גם הרבי מבעלז, אשר העניק לאות תודה לקהילה של פְּרֶשׁוֹב, לאחר המלחמה, באמצעות שר החוץ דאז, יאן מסריק, ספר תורה יקר, השמור עד היום בארון הקודש של בית־הכנסת הגדול.

את הפליטים קלטה בהונגריה קבוצה מחתרתית של אנשי תנועות הנוער, ובהם משה (מימיש) הרבסט, איש השומר הצעיר מפְּרֶשׁוֹב. הזכרת שמו בלבד יש בה כדי להעלות באפי את ריחה המיוחד של המחלבה אשר הייתה שייכת לדודו (אחי אביו) לשם הייתי נשלח להביא מין חלב חמוץ ששמו הסלובקי היה Cmar, שהיה תוספת הכרחית למאכל מתפוחי אדמה.

את סיפורה של המחתרת הציונית הסלובקית שפעלה בהונגריה בראשותם של משה אלפן (אלפנט) רפי בנשלום (פרידל) ומימיש הרבסט - שפעילותה הגיעה לשיאה בעת השתלטות גרמניה על הונגריה במרץ 1944 - עוד נספר, כמסכת גבורה בולטת של המחתרת הציונית.

גורלה של לאה מילר משמש דוגמה להצלת חיים על־ידי תנועת נוער ציונית. לאה מילר, אחותו הצעירה של ד"ר אנדרה (אשר) מילר, רופא עיניים, נאלצה לסיים את לימודיה ב־1940, עקב סילוק היהודים מבתי־הספר התיכוניים. כחברה בתנועת הנוער גורדוניה יצאה להכשרה, וכאשר החלו הטרנספורטים של הבנות, הובראה על־ידי תנועת הנוער

להונגריה, למקום מקלט מיוחד של תנועות הנוער בבודפשט. יחד עם אחיה, ד"ר זולטן מילר, צורפה לקבוצת קסטנר והגיעה ברכבת קסטנר לברגן־בלזן, משם לשווייץ ועם סיום המלחמה - לארץ־ישראל.

8

המכה הכואבת, אשר הונחתה על־ידי המשטר האנטישמי של סלובקיה העצמאית על הנוער היהודי, הייתה האיסור על היהודים לזכות בהשכלה ולקבל חינוך תיכון וגבוה. החל מ־2 בספטמבר 1940 נכנסה לתוקפה הוראה מס׳ 208, לפיה מסולקים היהודים מכל מוסדות ההשכלה, מלבד בתי־הספר העממיים. הוראה זו נכללה גם ב"קודקס היהודי" בסעיפים 30-40, הוראות שבהן נאסר על יהודים, בין כיחידים ובין כתאגידים, לייסד, לקיים או לנהל מוסדות חינוך והשכלה, מלבד בתי־ספר עממיים. במסגרת הוראה זו נאסר גם על יחידים ללמוד לימודים תיכוניים או גבוהים אפילו באמצעות הוראה פרטית. יהודים בגיל חינוך חובה הורשו למלא את חובת הלימוד רק בבתי־ספר או בכיתות מיוחדים, שאותם קבע למטרה זו מיניסטריון החינוך וההשכלה, כאשר נֶטל קיומם של מוסדות אלה מוטל על הקהילות היהודיות.

אנחנו, בני כיתתי ואני, היינו הנפגעים הראשונים. בבית־הספר העממי התחלנו לבקר בשנת הלימודים 35-1934 וסיימנו את לימודינו בו בשנת הלימודים 39-1938. בתי־ספר תיכוניים היו סגורים בפנינו עקב הוראת ה־Numerus clausus אשר הגבילה את שיעור התלמידים היהודים ל־4%, ובמקומות במסגרת זו זכו רק המומרים. אנחנו נשלחנו לבית־ספר פחות־ערך הקרוי Meštianka, שהיו בו רק ארבע כיתות, כי המוסד היה מיועד לתלמידים שרק ביקשו להשלים את שנות לימוד חובה ולא שאפו לבחינת בגרות והמשך הדרך להשכלה גבוהה, ועל כן רוב תלמידיו באו משכבות אוכלוסייה מסוימות. כאשר אנחנו, היהודים, הצטרפנו אל חבר התלמידים, היו במוסד ארבע כיתות א׳, והכיתה החמישית הורכבה מיהודים ומ־prespolní, משמע: תלמידים שבאו "מעבר לשדות". היו אלה בני איכרים, שקמו עם הנץ השחר, עזרו תחילה במשק ההורים, צעדו מספר קילומטרים לתחנת רכבת, נסעו ברכבת עד העיר ובאו לבית־הספר עייפים ורצוצים, ולעתים קרובות נרדמו מרוב עייפות באמצע השיעור. הם היו המכנה המשותף הנמוך ביותר של רמת הלימודים, ואנחנו, מלאי תאווה גדולה ללמוד ולדעת, נאלצנו להסתפק במה שניתן כאן. אולם גם הלימודים בבית־ספר זה נשללו מאתנו כתוצאה מההוראה של "הקודקס היהודי". על הקהילה

היהודית הוטל להוסיף לחמש הכיתות של בית־הספר העממי כיתה שישית, ובה למדו כל אלה שבתי־ספר תיכוניים נסגרו בפניהם.

המורים של בית־הספר העממי עשו כמיטב יכולתם לספק לנו תוכן ועניין, כאשר שלא מרצון שבנו לבית־הספר העממי. את החסר מילאה תנועת הנוער. קראנו ספרות מכל הסוגים ואף הצגנו הצגות, בקריאה, ואני זוכר את עצמי קורא תפקיד במחזהו של קרול צ'אפק: המגפה הלבנה (Bíla nemoc) על כל הצפון בעתיד השחור.

9

פרטיכל ישיבתה של ועדת הביקורת בעיריית פְּרֶשׁוֹב מיום 29.12.1941, המצוי בארכיון האזורי של העיר, מציין כי לפי מפקד העם אשר נערך ב־15.12.1940 מנתה אוכלוסיית פְּרֶשׁוֹב 24,363 תושבים ובהם: 17,479 סלובקים, 216 צ'כים, 369 רוסינים, 487 גרמנים, 626 הונגרים, 8 פולנים, 4,381 יהודים, 222 צוענים ו־1,169 בעלי לאומים בלתי מוגדרים שונים. חברי ועדת הביקורת כנראה לא שמו לב כי החשבון אינו מתאים, שהרי הוא מסתכם ב־24,957 תושבים; אולם ייתכן כי כמה מהתושבים הצהירו על לאומיות כפולה, ליתר ביטחון.

במהרה החלו יהודי פְּרֶשׁוֹב - ראשונים בכל סלובקיה - לחוש בתוצאות המדיניות האנטישמית של הממשלה. ביוזמת שלושה אישים שהיו מנהיגיה המקומיים של מפלגת העם, ננקטו בפְּרֶשׁוֹב - כראשונה בין כל הערים - חוקים אנטי־יהודיים מסוימים. ראש המחוז, Dr. Dudáš, מפקד משמר הלינקה, Anton Sabol Palko, ושליח השלטון המרכזי Dr. Andrej Germuška - שהיה גם ציר הפרלמנט הסלובקי - פעלו במרץ מיוחד להעניק לפְּרֶשׁוֹב זכות ראשונים אומללה של יישום הוראות אנטי־יהודיות. פְּרֶשׁוֹב הייתה העיר הראשונה, שבה נצטוו היהודים, כבר באביב 1941, לשאת סרט, תחילה כחול, לאחר מכן צהוב, על שרוול מעיליהם, וזאת כאשר חובה זאת לא הייתה עדיין קיימת בשום מקום אחר. חובת ענידת הטלאי הצהוב (židovská hviezda) הונהגה בהוראה כלל־ארצית רק עם פרסום "הקודקס היהודי" ב־9 בספטמבר 1941. פְּרֶשׁוֹב הייתה גם אחת הערים הראשונות, שבה המון מוסת התפרע והרס עסקים של יהודים ואף תקף יהודים פיזית. בינואר 1941 ארגן ראש המחוז הפגנה, שבה התאסף המון רב ואחרי צעדה ברחובות העיר התנפלו המפגינים על בית־הכנסת האורתודוקסי החדש, היכל אברהם, ברחוב Košická, חדרו לתוכו, הוציאו את ספרי התורה וחיללו אותם ואחר־כך העלו את בית־הכנסת באש אשר

כילתה אותו כליל. זה היה "ליל הבדולח של פְּרֶשׁוֹב".

בית הכנסת
"היכל אברהם"
בקיומו

ובחורבנו

גם הפגיעות הראשונות ברכוש היהודי אירעו בפֶּרֶשׂוב, ללא כל יסוד חוקי, אפילו בעל קיום פורמלי בלבד. נציג השלטון המרכזי Germuška (vládny komisár) - לפנים מורה בבית־ספר תיכון בעיר, שרוב המורים בו היו צ'כים - היה אנטישמי ידוע, ומצא לצוות על שתי הקהילות היהודיות בעיר לגייס סכום של מיליון קרונות במזומן ו־700,000 קרונות בשטרי חוב להקמת בית־ספר עממי קתולי לבנים. התנאים של שטרי החוב היו מפליגים: ההלוואה הייתה נטולת ריבית ועתידים היו לשלמה בתשלומים חצי שנתיים במשך 20 שנה. נציגי הקהילות הסכימו למראית עין לגייס את הסכום, אולם עיכבו את הביצוע במכוון, עד שלבסוף נמסרו רק שטרי החוב, ואילו הסכום המזומן שנאסף הגיע רק לכדי 250,000 קרונות. כנראה בגלל היעדר בסיס חוקי נסתיימה היוזמה בכישלון, והסכום נותר בידי הקהילות ושימש קרן לעזרת הפליטים.

במהלך השנים 1940–1941 הונהגו באופן הדרגתי החוקים הכלכליים האנטי־יהודים לשם סילוקם של היהודים מחיי הכלכלה. בפקודת השלטונות נסגרו בנפת פֶּרֶשׂוב 585 בתי עסק של יהודים, שמחזורם השנתי היה למעלה מ־60 מיליון קרונות. לידי ה"אריזטורים" (שהיו נוצרים נאמנים לשלטון) הועברו 110 עסקים גדולים עם מחזור שנתי של 66 מיליון קרונות. סגירת העסקים והעברתם לידי "אריזטורים" יצרו קשיים בהספקה, אשר גררו תלונות מצד התושבים. תוצאה קשה עוד יותר נוצרה במערכת הבריאות. סילוקם של רופאים יהודים, שהיו רוב רופאי העיר, גרר ירידה ברמת הטיפול הרפואי, ובמהרה הוענקו לרופאים יהודים "תעודות חסות" (Výnimky) שבזכותן הצליחו כמה מהם לשרוד במקום עד סוף המלחמה. בשנת הלימודים 41–1940 סולקו היהודים ממערכת החינוך הממלכתית, ובתי־הספר היהודים נושלו מתמיכת התקציב ונזקקו למימון של הקהילות.

פֶּרֶשׂוב הייתה אחת הערים הראשונות שבה אולצו היהודים לְפַנות את דירותיהם באזורים מסוימים של העיר; תחילה ברחוב הראשי ומאוחר יותר מרחובות מרכזיים נוספים. את בתיהם חייבים היו "להציע" לנוצרים, ובעצמם לעבור לאזורים נחותים בפרברי העיר.

כבר הזכרנו, כי ב־9 בספטמבר 1941, קיבל הפרלמנט הסלובקי את "ההוראה בדבר מעמדם המשפטי של היהודים" (Nariadenie o právnom postavení Židov) בלשון העם: "הקודקס היהודי". בניסוחו נעזר המחוקק הסלובקי בשירותיו של מנסח חוקי נירנברג, ד"ר גלובקה, ומערכת הוראותיו עלתה בחומרתה על אלה של חוקי הגזע הנאצים. מושג "היהודי" הושתת על בסיס הגזע ולא על בסיס הדת, וכל אמצעי התעמולה של השלטון התאחדו במסע הלל ושבח לחומרתן של ההוראות הכלולות בקודקס. ב־10.9.1941 התפרסם ב־Völkischer Beobachter, עיתון המיעוט הגרמני בסלובקיה, מאמר מערכת שבו נוסחה הקביעה הבאה: "בהגדרתו החדשה של המושג 'יהודי' קיבלו כל ההוראות והאמצעים שפורסמו עד כה בסלובקיה נגד היהודים, מובן עמוק יותר של חוק יהודי אמיתי." למחרת

מפרסם עיתונו הרשמי של השלטון, Slovák, את הדברים הבאים: "גם אם היו בנמצא עד עכשיו הוראות חמורות, בכל זאת נמצאו חללים שאותם חייבים היינו למלא על מנת להביא קץ לאדונות היהודית." ואילו הנשיא, יוזף טיסו, מתבטא ב־14 בספטמבר 1941: "בנוגע ליהודים, חוצפתם חייבת הייתה לקבל מענה בהליכים קפדניים יותר." עיתון משמר הלינקה, Gardista, קובע ב־21 בספטמבר, 1941: "סימון היהודים הגיע. הוא איננו כללי במאה האחוזים כפי שהיינו רוצים אנחנו, אנשי המשמר, אבל הוא גם איננו בגבולות מחצית האחוז, שהיה לרצונן של הנשמות הסנטימנטליות."

"הקודקס היהודי" היה מערכת הוראות אנטי־יהודיות כה חמורות, עד כי חקיקתו נראתה לסלובקיה הדמוקרטית כאות קלון מובהקת ויום חקיקתו הוכרז בשנת 2000, ביוזמת נשיאה של סלובקיה, ד"ר רודולף שוסטר, כ"יום השואה" הרשמי.

הנשמות הסנטימנטליות – במידה והיו קיימות – היו חסרות קול. באוקטובר 1941 נגזר על יהודי ברטיסלבה צו ה"דיסלוקציה", העברה למקום אחר, והם נצטוו לעזוב את העיר עד סוף אותה שנה למקומות אחרים. ברטיסלבה, עיר הבירה של סלובקיה, חייבת הייתה להיות כמעט Judenfrei (חופשייה מיהודים). בסלובקיה המזרחית הייתה פְּרֶשׁוֹב העיר שאליה הגיעו מרבית מפוני ברטיסלבה, למעלה מ־800 יהודים, וכך גדלה פתאום האוכלוסייה היהודית של העיר בלמעלה מ־20%, דבר אשר הטיל על הקהילות היהודיות בעיר מעמסה כבדה מנשוא של הספקת שיכון, מזון ואמצעי קיום. בעיר כבר היו עשרות פליטי אוסטריה שהגיעו אליה אחרי ה"אנשלוס" והתפרנסו בקושי רב. אני זוכר, כי אותי הכין לבר־מצווה, שבת "נחמו" ב־1941, פליט מווינה, ששכר אותו אבי והעדיפו על פני הדיין, שעסק בכך. אבי בחר לעשות זאת, כי לאותו יהודי לא היו מקורות קיום כלשהם.

10

בצעדים הכלכליים ובריכוז המוני יהודים חסרי מקורות פרנסה בעיר, נוצר בסיס נוח למסע עקירה שהיה תכניתם של מנהיגי סלובקיה. שלילת מקורות קיום, הפיכת המוני יהודים לדלת עם, הבטיחו פגיעה קשה ביכולת ההתנגדות. העם הסלובקי - שחלקו טרם זכה ביתרון הכלכלי של העצמאות ובפירות שהובטחו לו מעץ הקשרים עם גרמניה - היה זקוק לסיפוקים.

בראשית המאה ה־17 דרשו אנשי גילדת הסוחרים את סילוקם של הסוחרים היהודים משטחה של פְּרֶשׁוֹב והתנגדו להשתתפותם בשווקים, ויותר מזה - התנגדו גם לישיבתם בעיר. אולם איש מהם - ואנו בימי הביניים "החשוכים" - לא העלה בדעתו לדרוש את הכחדתם של היהודים. הגילדות הסתפקו בסילוקם, ועיקר דאגתן הייתה למנוע מהיהודים את האפשרות להתחרות בחברי הגילדה. עתה, במאה ה־20, נעלמו הגילדות, אבל הדרישות בקשר לגורלם של היהודים - התפתחו והוקצנו.

במסמך השמור ב"יד ושם" מוחה איגוד מהנדסי סלובקיה על כי עיריית פְּרֶשׁוֹב לא מנעה את השתתפותם של יהודים בתחרות על תכנית המִתְאָר של העיר, שבה זכה יהודי במקום שני. שמורה גם פנייתם של אוספי סמרטוטים לשם עיבוד מחדש על־ידי תעשיית הטכסטיל, ובה דרישה לסלק מהענף את היהודים "המתחרים בנו על סמך קשריהם".

"הקודקס היהודי" הכין את הקרקע לדרישות שעלו בהרבה על אלה של הגילדות במאה ה־17. הפעם מדובר היה על סילוקם הגמור של היהודים, גירושן בכוח של המשפחות היהודיות משטחה של סלובקיה, ללא זכות לשוב אליה חזרה. אם כי איש לא שיער עדיין את גודל הזוועה, הפתרון הסופי כבר היה קיים באופק.

המכונה הנאצית עמדה מוכנה להגיש את הפתרון הסופי לסלובקיה, וחלקו הגדול של הציבור הסלובקי מוכן היה לקבלו ברצון רב ובנפש חפֵצה.

פרק שביעי

שנות השואה

1

בראש המשרד הכלכלי עמד, כפי שכבר הוזכר, אוגוסטין מורבק (Augustín Morávek). איש זה היה חסר השכלה מקצועית בענייני כלכלה וגילה עד מהרה כי באמצעות עמדה אנטי־יהודית קיצונית הוא יוכל להיבנות בחוגי השלטון. על כן, בשיחה עם ויסליצני, שהתקיימה במאי 1941, העלה את הרעיון להעביר למחנות ב"גנרלגוברנמנט" – היינו חלק משטחי פולין הכבושה, או למחנות עבודה בגרמניה – מספר כזה של יהודים, שיהיה בו כדי להקל על המצב העדין הקיים, דהיינו להמעיט במספר היהודים "אוכלי לחם חינם". מכאן, שהרשויות הגרמניות היו מודעות לרצונו של השלטון הסלובקי להיפטר מההמון היהודי שנשדד ונותר חסר מקורות מחיה וזכויות.

באוקטובר 1941 ביקרו ראשי השלטון הסלובקי במעונו של היטלר, ושם מסר היינריך הימלר לנשיא טיסו, לראש הממשלה טוקה ולשר הפנים אלכסנדר מאך, כי היטלר קבע שטח מסוים בפולין הכבושה כמקום שאליו יועברו יהודי אירופה, דבר שיש בו כדי לסייע לממשלה הסלובקית לפתור את בעיית ההמון היהודי חסר־העבודה, המכביד על המדינה. המנהיגים הסלובקים הביעו שביעות רצון, וכך בוועידת ואנזה (Wannsee) ב־20 בינואר 1942, יכול היה היידריך (Heydrich) למסור בשביעות רצון כי "גירוש היהודים מקרואטיה ומסלובקיה לא יהווה בעיה." כעבור שנים יעיד אייכמן כי "סלובקיה מסרה את היהודים שלה כמו אדם שמשליך בירה שנחמצה."

ב־2 באוקטובר 1941 החל בפֶּרֶשוֹב רישום כל היהודים, בגילאים 20–50, לשם העסקתם בעבודות כפייה, שבעקבותיו נשלחו 400 מיהודי העיר לעבודות כפייה במקומות שונים.

באותו חודש החלו ההכנות המעשיות לסילוקם של היהודים משטחה של סלובקיה. היוזם העיקרי היה ראש הממשלה, וויטך טוקה, אשר ניהל משא ומתן בעניין זה עם הפקידים הגרמנים המתאימים. ב־2 בדצמבר 1941 נפגש טוקה עם ציר גרמניה בברטיסלבה, הנס אלרד לודין, (Hans Elard Ludin) ודן עמו על צעדים מעשיים לגירושם של היהודים מסלובקיה, לרבות יהודים בעלי אזרחות סלובקית שנמצאו בפרוטקטורט צ'כיה ומורביה, באוסטריה וגרמניה.

נוסף על כך הגיע טוקה להסכם עם לודין בדבר התחייבותה של ממשלת סלובקיה לשלם לגרמניה עבור כל יהודי שיגורש סכום של 500 RM (לפי השער דאז, 5,000 קרונות סלובקיות) לכיסוי "הוצאות ההתיישבות, תזונה, הלבשה והסבה מקצועית" או בלשון ההסכם: Für Unterbringung, Verpflegung, Bekleidung und Umschulung. טוקה כרך הסכמה זו בשני תנאים: האחד - כי שיתופו של הרייך הגרמני בגירוש היהודים לא יעניק לו שום זכות לרכושם של המגורשים, והשני - כי המגורשים לא ישובו למקום מגוריהם הקודם או יותר פשוט: כי המגורשים לא ישובו יותר לסלובקיה.

תכנית הגירושים הוכנה בסודיות, אולם התעמולה הרשמית הֶחריפה את ההסתה האנטישמית באופן וולגרי ובולט, במטרה ליצור מראש תנאים פסיכולוגיים למעשים אשר עמדו בסתירה לא רק למשפט הבינלאומי, כי אם גם לחוקה הסלובקית שהייתה בתוקף.

2

ב־3 במרץ 1942 מסרו טוקה ומאך לחברי הממשלה כי אזרחים יהודים יגורשו מסלובקיה. כשהדבר נודע הוא עורר זעזוע וסלידה. הנציגים של ארגוני הקהילות והרבנים פנו בתחינה מיואשת לאיש הדת כביכול, הכומר־הנשיא טיסו, וביקשוהו כי יבטל את תכניות הגירוש המוכנות כי אלה "איך שלא יכונו ואיך שלא ינומקו - בסופן נשארת העובדה כי בנסיבות הקיימות משמעותן השמדה פיזית של היהודים בסלובקיה."

טיסו, על אף היותו כומר, לא התרשם מפנייתם של אנשי הדת היהודים. בתקופת נשיאותו הייתה סלובקיה מדינה אשר נכנעה ללחץ הגרמני, והתעלמה מההתנגדות - במידה וזו הייתה קיימת - של חוגים מסוימים בציבוריות הסלובקית. טיסו סימל את ההסכמה כי יש להיפטר מהיהודים, כי המעשה הזה הוא תשובה הולמת ל"בעיה היהודית" אשר נוצרה על־ידי היהודים עצמם, וכי קיים יתרון סוציאלי בסילוקם מן המדינה.

ב־8 במרץ 1942 פונות שתי הקהילות של פְּרֶשׁוֹב והמשרד האזורי של ÚŽ, המרכז

היהודי, בפנייה נואשת אל שר המשפטים, ד"ר גזה פריץ (Dr. Gejza Fritz), ואל ציר הפרלמנט מטעם פְּרֶשׁוֹב ונציג השלטון המרכזי בעיר, ד"ר גרמושקה (Dr. Andrej Germuška), איש "ההלוואה של המיליון" במכתב הבא:

"על חלקה הגדול של יהדות סלובקיה, גברים, נשים, ילדים וזקנים, מאיימת דפורטציה לארץ זרה. דפורטציה כזו, בתנאי מלחמה, משמעותה השמדתם המוחלטת של יהודים אלה.

בשעה גורלית אחרונה זו אנו זועקים אל מצפונך הנוצרי והאנושי, ופונים אליך, הוד מעלתך השר, בתחינה נואשת: תפעיל את מלוא השפעתך ותסכל דרך זו של השמדת בני אנוש."

במאמץ בכיוון אחר, ניסה המרכז היהודי לשכנע את נציגי הממשלה כי היהודים מסוגלים לקיים את עצמם, ולא יהוו נטל על המדינה, למרות שזאת נטלה מהם את רכושם וזכויותיהם. בכיוון זה השתדלו גם כמה נציגים מתחום הכלכלה, אשר הצביעו על מחסור בכוח אדם מיומן שלו נצרכת תנופת הכלכלה. גם כמה מחברי הפרלמנט ומועצת המדינה התנגדו לתכנית הגירושים שבה ראו פגיעה בהומניות, ואשר להערכתם יהיו לה השלכות פוליטיות ומוסריות שאת תוצאותיהן קשה לחזות. מחאה חריפה הגיעה גם מהוותיקן, שראשיו הזדעזעו ונדהמו מהעובדה כי מדינה אשר מצהירה על נאמנותה לעקרונות הנצרות ובראשה עומד איש דת נוצרי, עומדת לנקוט מעשים של אלימות בלתי אנושית נגד אזרחיה.

אך כל המחאות נותרו ללא תוצאות. אלה של היהודים נותרו ללא מענה ואלה מצד חוגים אחרים הגיעו לתעודתן - חלקן באיחור, חלקן ללא משקל, אך בסופו של דבר - לא הייתה להן כל השפעה. יוזף טיסו, כומר ונשיא, נשאר במופגן פסיבי, לא יצא רשמית נגד תכניות הגירושים, ואילו בתעמולה אפילו תמך בהן. "תעודות חסות" של הנשיא שהועניקו לבודדים, בעיקר למומרים, הגנו עליהם זמנית, אולם לא עצרו ואף לא האטו את הגירושים. המתנגדים מיתנו את מחאתם ואילו התומכים הגבירו את נחישותם. אלכסנדר מאך, שר הפנים, הצהיר בעזות מצח כי "לא קיימת התערבות, מכל סוג שהוא, שבכוחה להפריע לשחרור סלובקיה מהיהודים." הוא ראה בגירושים הזדמנות חד־פעמית, בחסות גרמנית, לפתור סופית את השאלה היהודית בסלובקיה.

3

בראשית 1942 נדרשו על־ידי הגרמנים 20,000 עובדים נוספים למפעלים גרמניים, במסגרת ההסכם אשר על פיו התחייבה ממשלת סלובקיה לספק כוחות עבודה לגרמניה, בתור סיוע למאמץ המלחמתי שלה. או אז הציעה ממשלת סלובקיה לנציג מיניסטריון העבודה הגרמני, Sager, לספק כוחות עבודה של עובדים יהודים, חזקים וכשרים לעבודה. איגרות בעניין זה הוחלפו, כפי שמתעדת ד"ר ליוויה רוטקירכן בספרה "חורבן יהדות סלובקיה"[9], באפריל ובמאי 1942. ההסכם בין ראש הממשלה טוקה לבין ציר גרמניה בברטיסלבה הושג עוד בפברואר אותה שנה, אך בפועל, הצעירים שנשלחו בטרנספורטים במרץ ובאפריל, עברו בסלובקיה גם בדיקה רפואית, דבר שחיזק בהם את התקווה כי אכן יוצאים הם לעבודה.

ב"מרכז היהודי" ÚŽ, אשר הצו בדבר הקמתו פורסם בסוף ספטמבר 1940 - הוקם אגף מִרשם התושבים שביצע מפקָד של יהודי סלובקיה והכין כרטסת, אשר בבוא העת ודאי שימשה את השלטונות בעת הגירושים. בסיס הרישום היו 88,958 שאלונים שהוחזרו לידי אגף המרשם על־ידי היהודים. המרכז היהודי הקים, לפי הוראת השלטונות, סניפים בערי הנפה ובהן פְּרֶשׁוֹב. ראשי הסניף היו צריכים להיות ראשי הקהילות.

שמעון מילר, ראש הקהילה האורתודוקסית האחרון של פרשוב לפני חיסולה, היה מיועד לעמוד בראש הסניף הנפתי. הוא סירב לעמוד בראש מוסד שהכין את רשימות היהודים, אשר סייעו בידי השלטון, והתפטר לאות מחאה מראשות הקהילה. בנו, יעקוב מילר, הבין שבזה נחרץ גורל אביו. עוד באותו לילה הוברח שמעון מילר להונגריה; לרוע המזל הוא נתפס שם ב־1944, נשלח לאושוויץ עם יהודי הונגריה - ולא שרד.

עם סילוקם מבתי־הספר, עוברים חברי שכבת הצופים של השומר הצעיר בפְּרֶשׁוֹב, ילידי 1923 ובראשם מדריך הגדוד, לעבוד בחוות הפרחים והירקות של בוֹסָק, במסגרת הכנותיהם לקראת עלייה לארץ־ישראל. ככל הצעירים - גילאי 16 ומעלה - הם עוברים בדיקות רפואיות. הבלבול בציבור היהודי הוא רב. בעוד ראשי הקהילה פונים לאנשי השלטון בתחינה נואשת כי הגירוש משמעותו השמדה, רואים צעירים אלה את היציאה בטרנספורט ל"ערי עבודה" בפולין כהמשך הכשרתם לעלייה. צבי בורנשטיין, בן להורים שהיו חלק ממשפחת קנלר העַנָפה, מעמודי התווך של הקהילה האורתודוקסית, חבר תנועת השומר הצעיר - מספר על כך ואומר כי גם הוא, אז בן 16, התכונן ליציאה זו בחדווה, ורק עמידתם האיתנה של הוריו אשר התנגדו לחברותו בתנועה, מנעה ממנו את ההתייצבות ל"טרנספורט הבנים".

יהודי סלובקיה ויהודי פְּרֶשׁוֹב בתוכם, היו עתה מוכנים, כקורבן נרצֶה, מצפים בחוסר ישע להקרבתם על מזבח הטיהור האתני של סלובקיה מאזרחיה היהודים - בשדות המוות של פולין.

זה היה הרקע שעליו התבצעה התכנית השטנית של גירוש רבבות יהודים לגטאות פולין ולמחנות ההשמדה. תוך חודשים ספורים, בין מרץ לאוקטובר 1942, גורשו משטחה של סלובקיה כ־60,000 מאזרחיה היהודים אל האבדון ב־57 טרנספורטים, מסע המוני בלתי אנושי של סבל, גסיסה ומוות.

למרבה הצער, גם בעניין הגירושים שייכת ה"בכורה" לפְּרֶשׁוֹב. ביום 12 במרץ 1942 יוצאת הוראה ממשרד הפנים אל ראש המחוז ומפקד המשטרה בפְּרֶשׁוֹב.

מקור ההוראה שמור במוזיאון היהודי בברטיסלבה, וזו לשונה:

הנושא: ריכוז והעברה של יהודים המיועדים לעבודה לפי סעיף 22 של הצו 198/1941.

אני מצרף בזה רשימות היהודים המיועדים לעבודה. על יהודים אלה מהמחוז שלכם להתייצב למוקד הריכוז [koncentračné stredisko בשפת המקור] בפופרד ביום ה־21 במרץ 1942 עד השעה 24:00.

לשם הבטחת הריכוז והעברת היהודים למקום העבודה יש לקיים את התהליך הבא:

1. משרדי המחוז (פיקודי המשטרה) יודיעו בכתב לכל יהודי המופיע ברשימה כי הוא חייב להתייצב במועד הקבוע למקום האיסוף. את ההודעה יש למסור ליהודי בצירוף אזהרה, כי ניתנת לו שעה אחת להתכונן לדרך, ובתום אותה שעה הוא, יחד עם היהודים האחרים, יופנה למקום שאותו קבע משרד המחוז (פיקוד המשטרה) ומשם יועברו יחד ברכבת למוקד הריכוז שנקבע בהוראה זו. את מקום האיסוף יש לקבוע לפי הצורך, כך שהעברת היהודים אל מוקד הריכוז תהיה הקלה ביותר.
2. את ההוראות שבסעיף 1 יבצעו משרדי המחוז (פיקודי המשטרה) בעזרת זרועות הביטחון, וכן בעזרת HG ו־FS.
3. את הליווי בעת הריכוז יש לסדר בעזרת HG ו־FS (לכל 100 יהודים ז'נדרם אחד ו־5 אנשי HG או FS). את מפקד הליווי יקבע ראש המחוז (ראש פיקוד המשטרה). לשם הבטחת ההובלה ברכבת יש להודיע לתחנות הרכבת המתאימות, באיזו רכבת וכמה אנשים יועברו, מאיפה ולאן. משרד התחבורה הוציא בעניין זה הוראות מתאימות ומפורטות לכל תחנות הרכבת.

4. אני מורה לכל ראשי המחוזות ומפקדי המשטרה, כי יקדישו לביצוע הוראה זו את מֵרב תשומת הלב, ובמיוחד יש לקיים בדייקנות עליונה את לוח הזמנים, כי כל איחור בזמן עלול להיות כרוך בנזקים משמעותיים.

בשם שר הפנים:

ד"ר קונקה

ההוראה בוצעה כלשונה, ואנחנו מגיעים ל־20 במרץ 1942.

פרק שמיני:

הבנות - שני הטרנספורטים הראשונים

1

ביום שישי, ה־20 במרץ 1942, מתחיל המצוד אחרי הבנות במחוז שאריש־זמפלין (Šarišsko-Zemplínska župa) ובעיר המחוז, פְּרֶשׁוֹב. כמו במרבית הצעדים שננקטו נגד היהודים, פְּרֶשׁוֹב וסביבתה הם המקומות הראשונים למבצע. הכינוי "איסוף" יהיה נכון יותר מאשר הכינוי "מצוד" כי בידי המשתתפים, השוטרים והבלשים, ובעיקר אנשי משמר הלינקה, היו רשימות של הבנות מגיל שש־עשרה ומעלה. האיסוף התנהל על כן לפי כתובות, והורי הבנות אשר הצליחו להסתתר, הוכו לא אחת באכזריות כאשר טענו כי מקום הימצאותן של בנותיהם אינו ידוע להם.

כך יצאה ממחבואה מתחת גג הבית בת דודתי, **מגדה אמסטר**, ומסרה עצמה לידי אנשי משמר הלינקה כאשר שמעה כיצד מכים אלה את אביה, אדולף אמסטר. כך הופתעה הילדה **פרידמן** (Hilda Hrabovecká) אשר מתארת בספרה "היד עם המספר המקועקע"[20] כיצד סירבה להאמין, כיצד לא הייתה מוכנה לקלוט כי זה היה מעל בינתה, שכמה מחבריה ושכניה, שאתם הייתה חווה חוויות מידי יום, יהיו מוכנים לשאת בגאווה את מדי משמר הלינקה ולעקור אותה ממשפחתה האוהבת, עד להיותה אסירה מס׳ 1998 באושוויץ.

ב־30 במרץ 1942, מוציא המשרד האזורי בפְּרֶשׁוֹב הוראה מס׳ 901/1942 בנושא: איסוף היהודיות, חיפוש אחרי יהודיות שערקו ותובע מכל הרשויות לפתוח בחיפוש אחרי 275 יהודיות, ששמותיהן מפורטים ברשימה מצורפת, על מנת לתפוס אותן, ואחרי תפיסתן להמשיך לנהוג בהן בהתאם לצו מיניסטריון הפנים.

סיפורן של הבנות אשר ניצלו בעת האיסוף, הם סיפורים המורכבים ממזל, תושייה ויד המקרה. **שפרינצה גולן לבית בודנר**, בתו של סוחר נעליים מאנשי קהילת החסידים, נשלחה אל סבה בברדיוב, כדי להיות אתו בעת חוליו. למרות שלא הייתה ברשימה של בנות העיר, מצאו אותה אנשי משמר הלינקה באותו יום שישי גורלי כאשר באו לאסוף בנות אחרות שהתגוררו באותו בית. היא נלקחה עם כולן למקום האיסוף בבית־הספר היהודי. סבה הצליח להודיע על כך להוריה. על אף כניסת השבת, הגיעה אל בית־הספר אמה, הביאה לה מעט דברים ונפרדה ממנה בצו, להיות ילדה יהודייה טובה.

למחרת, בשבת, הופיע בבית־הספר ר׳ רפאל לוי, ראש הקהילה של ברדיוב, שהיה בעל אישיות מרשימה ובעל השפעה רבה בעיר. בנות העיר הופרדו מהבנות שנאספו מכפרי הסביבה. שפרינצה ניגשה אליו והזדהתה כבת פְּרֶשׁוֹב. לוי ציווה עליה לשתוק. כל הבנות, תושבות ברדיוב, הוצאו מבית־הספר והוחזרו לבתיהן, שהיו מסומנים באות אדומה כ״נגועים בטיפוס״ מחלה מדבקת - תחבולה של ר׳ רפאל לוי בשיתוף עם רופאי העיר, שמטרתה הייתה לדחות את הגירוש ולאפשר לבנות להימלט. ד״ר משה אטלס, באוטוביוגרפיה שלו ״מקורות החיים״[13] בשפה ההונגרית, מספר:

> ״לפני הטרנספורט של הבנות מברדיוב פנה אליי ואל ד״ר גרוסווירט, מנהיגה האמיץ של יהדות ברדיוב, רפאל לוי, וביקש כי נזריק לכמה מהבנות מנה כפולה של חיסון נגד טיפוס. לוי סיפק את המנות. הזרקנו ל־20 בנות, ואלה קיבלו חום גבוה. מסרנו דיווח רשמי על מקרי הטיפוס. לבדיקת המגֵפה שלחה הממשלה את פרופ׳ מוחה מברטיסלבה. בגלל המגֵפה עוכב הטרנספורט לארבעה שבועות, והמטרה הושגה, כי הבנות יכלו להימלט למדינה שכנה או להתחבא. רבות נמלטו בצורה זו אולם רבות אחרות, בעבור אותו חודש, הצטרפו אל הוריהן בטרנספורט המשפחות – ואבדו.״

על תחבולה זאת עתיד ר׳ רפאל לוי לשלם בחייו, כאשר נשלח באופן מיוחד לאושוויץ עם הוראה שחזרתו אינה רצויה (Rückkehr unerwünscht).

שפרינצה יצאה ממקום האיסוף עם הבנות המקומיות, חזרה לפְּרֶשׁוֹב והתחבאה במחסן שבו הותקנה תקרה כפולה. בחיפוש חוזר אחריה על־ידי אנשי משמר הלינקה הוכה אביה קשות, אולם לא גילה את המחבוא, ועוד באותו לילה הובהרה שפרינצה להונגריה, אל אחותה הנשואה. שם לכדו אותה הגרמנים, במרץ 1944.

סיפור דומה בפי **אדריאנה וירטהיים לבית שטרק**, בתו הצעירה של אינג׳ זיגמונד שטרק, איש התנועה הפאן־אירופית. אביה נשלח, כזכור, לפולין במשלוח מיוחד, בשל היותו בגדר פטריוט הונגרי. כאשר הופיעו בביתה, באותו יום שישי גורלי, שני בלשים כדי לאסוף אותה אל טרנספורט הבנות, התחזתה אדריאנה לחולה. הבלשים הודיעו כי ישובו

מחר, אולם אחד מהם הוסיף בלחש: "אם תלכי אתנו, לעולם לא תשובי." למחרת חזרו הבלשים ואדריאנה נלקחה לתחנת המשטרה. שם המשיכה להציג עצמה כחולה מאוד ונתונה להתקף של אפילפסיה. למקום נקרא רופא המשטרה, ד"ר אלרס (Ahlers), שהיה למזלה הגדול גם רופא המשפחה של שטרק. הוא ציווה על אשפוזה, אמה הוזעקה - ושתיהן פנו לבית החולים. במהומה הגדולה אשר שררה שם באותו יום, כאשר יהודים רבים ביקשו תעודות מחלה עבור בנותיהם, או אפילו לאשפזן לשם ניתוח לא נחוץ, הצליחו אדריאנה ואמה להסתלק מהמקום, ועוד באותו לילה, בעזרת שליח אשר נשלח על־ידי אחותה הרופאה מבודפשט, הוברחה אדריאנה להונגריה, משם עלתה בקבוצה של חמישים ילדים במסגרת עליית הנוער ונתקבלה בארץ על־ידי הנרייטה סולד.

גורל שונה לחלוטין היה גורלן של שלוש מאחיותיו של ארתור הוניג, חייל הגדוד השישי. הן התחבאו בכפר, אולם בינתיים הוריהן נלקחו עם טרנספורט המשפחות לפולין, ושלוש הבנות נותרו ללא כל אפשרות של קיום. בהיעדר מוצא התייצבו בתחנת המשטרה - וגורלן נחרץ.

אחת מהן, אנה, כותבת לאחיה ארתור אל יחידתו בגדוד השישי, ב־9 ביוני 1942 מכתב מלא ייאוש והשלמה עם הגורל:

> "הייתי מוכנה כי נחזיק מעמד לפחות עד הסתיו. אולם לדאבוני אלוהים רוצה אחרת. אבל כאשר אלפי יהודים הולכים, במה אנחנו שונות מהם? שם נהיה לפחות קרובים יותר אל אלה משלנו. ואם נחרץ גורלנו למות – אין לצערנו מה לעשות. לא נוכל לבוא אל עצמנו בטענות; עשינו כל שביכולתנו כדי להציל את עצמנו."

ארתור הוניג, אחד משמונת ילדיהם של משה ואליזבט מסכם, ברמת השרון, בנובמבר 2001:

> "מכל המשפחה ניצלנו רק אני והצעירה שבין אחיותיי. לא שבתי לפְּרֶשׁוֹב, לא היה לי מה לחפש שם."

2

בנות פְּרֶשׁוֹב והסביבה רוכזו בחצר תחנת מכבי האש, שם נהגנו להקים בחורף מגרש להחלקה על הקרח. אבל עכשיו היה ה־21 במרץ, שבת אביבית נהדרת. 1,000 בנות, ובהן 325 בנות מִפְּרֶשׁוֹב העיר, הוצעדו אל תחנת הרכבת והועמסו לקרונות. הטרנספורט הראשון יצא לפופרד (Poprad).

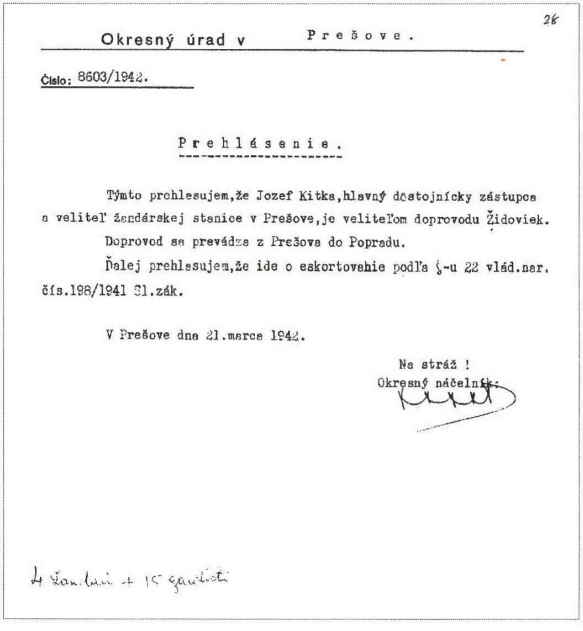
תעודה מס׳ 8603/1942 של המשרד האזורי בפְּרֶשׁוֹב מאשרת כי Jozef Kitka, קצין משנה ומפקד תחנת הז׳נדרמריה בפְּרֶשׁוֹב, הוא מפקד ליווי הטרנספורט של יהודיות. הליווי מתנהל מִפְּרֶשׁוֹב לפופרד.

כן מוצהר, כי מדובר בהעברה לפי סעיף 22 של ההוראה הממשלתית מס׳ 1941/198 בספר החוקים הסלובקי.

ניתן בפְּרֶשׁוֹב, ביום 21 למרץ 1942.

Na Stráž! ראש האזור.

בכתב יד הוסף: 4 ז׳נדרמים + 15 אנשי גרדה (משמר הלינקה).

26

Okresný úrad v Prešove.

Číslo: 8603/1942.

Prehlásenie.

Týmto prehlasujem,že Jozef Kitka,hlavný dôstojnícky zástupca a veliteľ žandárskej stanice v Prešove,je veliteľom doprovodu Židoviek.

Doprovod sa prevádza z Prešova do Popradu.

Ďalej prehlasujem,že ide o eskortovanie podľa §-u 22 vlád.nar. čís.198/1941 Sl.zák.

V Prešove dňa 21.marca 1942.

Na stráž !

Okresný náčelník:

4 žandári + 15 gardistiek

לפי ממסר מס׳ 3351 יקבל Jozef Kitka הנ״ל כרטיס נסיעה קבוצתי מס׳ 957, הכולל 325 כרטיסי נסיעה לפי רשימה שמית לנסיעה מִפְּרֶשׁוֹב לפופרד, מרחק 112 ק״מ. כך זה כתוב בממסר, בדייקנות מרבית; מרחק נסיעה קצר אל אסון גדול.

הימים הקרובים היו ימי טירוף של ניסיונות הצלה של הורים מיואשים, שביקשו להציל את בנותיהן בכל דרך, גברים צעירים שביקשו לשאת במהירות, כמעשה הצלה, את נערותיהם - אולם הכל ללא הועיל. בלילה שבין ה־25 ל־26 למרץ יצאו 1,000 נערות, בנות פְּרֶשׁוֹב והסביבה מסלובקיה לאושוויץ, ובלילה שבין 27 ל־28 במרץ - טרנספורט נוסף של בנות, לאותו היעד: לאושוויץ.

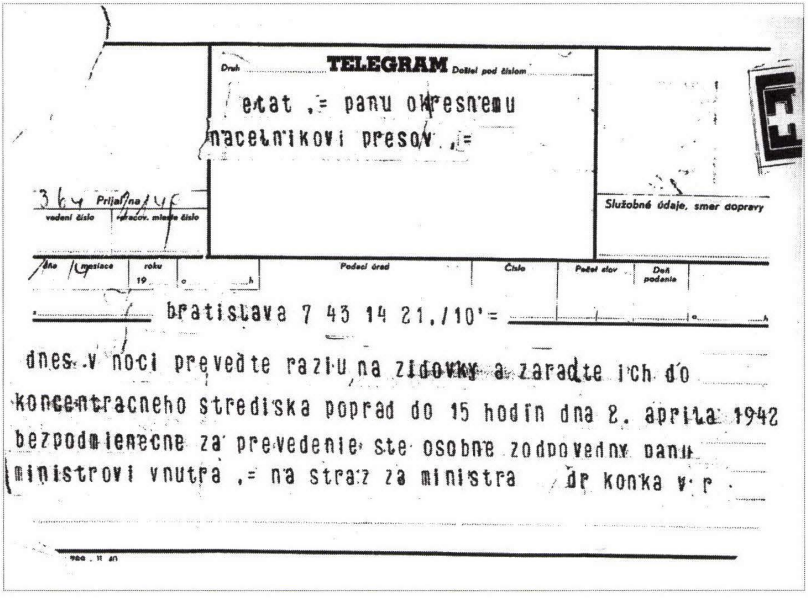
3

אחי, שמואל עמיר, זוכר כי בסמוך לגירוש הבנות בסוף מרץ נערך מצוד אחרי נשים יהודיות, וכי אפילו אמנו, אז בת ארבעים ואחת, נאלצה להסתתר. הוא זוכר את פרטי האירוע. נשים רבות נתפסו, הובאו לתחנת מכבי האש, מקום האיסוף של הטרנספורטים של הבנות. הפעם נתפסו נשים, אמהות לילדים, והצעקה שקמה הרעידה את העיר. גברים ותינוקות על זרועותיהם, הגיעו אל שערי התחנה, כאשר מנוי וגמור אתם שלא להתיר את יציאת נשותיהם אל הבלתי נודע.

אני מנסה למצוא אישור לאירוע זה, שנחרט בזיכרונו של אחי ואינני מצליח. אני מתחקר אנשים, יוצאי העיר המעטים שנותרו עדיין עמנו. הם זוכרים את גירוש הבנות, ובסמיכות לו את גירוש הבנים, וזמן לא רב לאחר מכן - את גירוש המשפחות, ובתדירות אסונות אלה - איסוף זה של נשים כאילו לא התקיים.

עד שבביקורי האחרון בפְּרֶשׁוֹב, בנובמבר 2001, אני מגלה בארכיון העיר, את המברק הבא מיום ה־1 באפריל 1942, לאחר ששני הטרנספורטים של הבנות כבר עזבו את שטחה של סלובקיה לאושוויץ. את המברק משגר לראש המחוז של פְּרֶשׁוֹב מיניסטריון הפנים, לאמור:

אל: ראש המחוז, פְּרֶשׁוב
הלילה תבצעו מצוד (״רזיה״ במקור) על יהודיות, ותציבו אותן במוקד הריכוז בפופרד עד השעה 15:00 ביום 2 באפריל 1942. ללא תנאי. באשר לביצוע אתה אחראי אישית כלפי שר הפנים,
בשמו: ד״ר קונקה.

TELEGRAM

etat .= panu okresnemu
naceľnikovi presov .=

364

bratislava 7 43 14 21./10'=

dnes v noci prevedte raziu na zidovky a zaradte ich do
koncentracneho strediska poprad do 15 hodin dna 8. aprila 1942
bezpodmienecne za prevedenie ste osobne zodpovedny panu
ministrovi vnutra .= na straz za ministra dr konka v. r.

ה"רזיה" אכן בוצעה, אולם הנשים לא עזבו את העיר ושוחררו, כתוצאה מההתקוממות הכללית של הציבור היהודי. גברים ותינוקות מיילים בזרועותיהם, ניצבו לפני שער תחנת מכבי האש וזעקו בקול. השלטונות הגיעו למסקנה, כי הדבר עלול להזיק לארגון גירוש הבנים ובעיקר – כאשר ממילא כבר היה ברור לשלטונות, כי גירוש המשפחות נמצא בשלבי הכנה אחרונים, כפי שנראה מאוחר יותר ממסמך אחר ובו לוח זמנים מפורט, אותו גיליתי בארכיון המחוזי של פְּרֶשׁוֹב.

אם כן, זיכרונו של אחי שמואל לא בגד בו, בוצעה "רזיה" על נשים יהודיות, אולם אלה לא נשלחו לפולין. השלטונות הבינו, כי הדחייה היא לשבועות מספר בלבד, ולא כדאי לעורר מהומות שעלולות "להפריע" להמשך המבצע. בינתיים הגיעו הבנות לאושוויץ.

4

להלן הרישומים הרלוונטיים לענייננו בספר: Danuta Czech: Kalendarium der Ereignisse im Konzentrazionslager Auschwitz-Birkenau [16]. הנתונים הכלולים בו נערכו על־פי מסמכים אוטנטיים ומהווים רישום כל טרנספורט המגיע לאושוויץ וגורלו. הטרנספורט הראשון והשני של הבנות, וזה של המשגיחות הגרמניות, על המספרים שניתנו לכל אלה כדי למחוק את זהותם האנושית, הכל בספר מדהים זה, מצבור של זוועה, אכזריות, חוסר אנושיות, שהתרחשו באושוויץ מידי רגע, שעה, יום, לילה. ספר זה ישמש אותנו גם בהמשך, ולכן נכנה אותו לשם הקיצור: Kalendarium Auschwitz. [16]

27.3.1942: טרנספורט ראשון של אסירות מועבר מ־Ravensbrück לאושוויץ. אלה הן האסירות הראשונות במחנה הנשים, ולפי שעה כפופות למפקד של Ravensbrück. בטרנספורט 999 נשים גרמניות, מסווגות כא־סוציאליות, פליליות וכמה מהן כפוליטיות. הן מקבלות את המספרים 1–999 (ללא קעקוע) ומתמקמות בחלק של המחנה העיקרי, המופרד בחומה לאורך הבלוקים 1–10. אסירות אלה מייסדות את מחנה הנשים ומיועדות לתפקידים של Kapo ו־Blockälteste. מפקדת המחנה היא SS Hauptaufseherin Johanna Langefeldt.

מפקד אושוויץ, Rudolf Höss, דן בזיכרונותיו את האסירות הללו באופן שלילי ביותר. הוא כותב: "האסירות 'הירוקות', הפליליות, הן סוג מיוחד. אני מאמין שנעשה ב־Ravensbrück חיפוש יסודי על מנת למצוא סוג זה של 'הטוב ביותר' בשביל אושוויץ. הן עולות בהרבה על חבריהן הזכרים, בגסות, בזוהמה, באכזריות ובהשפלה. מרביתן זונות בעלות הרשעות רבות, וכמה מהן יצורים דוחים במיוחד. אין צורך לומר כי נשים איומות אלה נתנו שחרור מלא ליצריהן השפלים ביחסן אל האסירות שהיו כפופות להן, אבל זה היה בלתי נמנע.

האס־אס Reichsführer, ראה אותן כמתאימות באופן מיוחד לתפקיד של Kapos מעל נשים יהודיות, כאשר ביקר באושוויץ ב־1942."

999 נשים יהודיות נשלחות מפופרד שבסלובקיה למחנה הנשים באושוויץ. זהו הטרנספורט הרשום הראשון שנשלח לאושוויץ על־ידי מחלקת IV-B4 של ה־RSHA*. מנהל המחלקה שעסקה בגירושים הוא אדולף אייכמן (Adolf Eichmann), איש אס־אס. הנשים היהודיות מקבלות את המדים של השבויים הרוסיים שנרצחו. עד יולי 1942, הטרנספורטים שנשלחו לאושוויץ על־ידי RSHA לא עברו כל סלקציה נוספת, כי זו

נערכה בעת איסוף הטרנספורט. אנשים צעירים ובריאים נשלחו בטרנספורטים אלה.

בגלל מקרה של טיפוס במחנה בירקנאו (Birkenau), ניתנה הוראה לבצע חיטוי. אין מים בצריפים הפרימיטיביים; הרצפה היא מחימר מהודק. בתנאים אלה, בלתי אפשרי הוא לדאוג לניקיון אישי, והכינים מתרבות. בשביל חיטוי, האסירות בבלוק הבידוד חייבות לטבול עירומות במֵכל שהוקם במיוחד למטרה זו בחצר, ובו תמיסה של ליזול.

3.4.1942: 997 יהודיות, אשר הועברו על־ידי ה־RSHA מסלובקיה, מקבלות את המספרים 3763 עד 3812 ו־3814 עד 4760.

ה־SS Reichsführer מורה למפקד המחנה כי את עונש המלקות החמור יש לבצע אצל האסירים הזכרים ואצל האסירות הנקבות כאחד - על הישבן העירום.

13.4.1942: 634 יהודים ו־443 יהודיות, אשר הועברו על־ידי ה־RSHA מסלובקיה, מקבלים את המספרים 28,903 עד 29,536 ו־4,761 עד 5,203.

17.4.1942: את המספרים 29,832 עד 30,804 מקבלים 973 יהודים אשר הועברו על־ידי ה־RSHA מסלובקיה. יצוין כי ב־14 באוגוסט 1942 נותרו בחיים ממשלוח זה רק 88. תוך 17 שבועות מתו 885 מתוכם.

8.10.1942: המפקחות הראשיות (SS Oberaufseherin) של מחנה הנשים באושוויץ ומחנה הנשים ב־Ravensbrück מתחלפות. את הפיקוד על מחנה הנשים של אושוויץ מקבלת מריה מנדל (Maria Mandel) שנולדה ב־10.1.1919 היא בעלת ניסיון רב. מאז אוקטובר 1938 הייתה ב־KL Lichtenburg ומ־15.5.1939 ב־KL Ravensbrück.

---

* RSHA הם ראשי תיבות של Reichs Sicherheits Haupt Amt (משרד הביטחון הראשי של הרייך) שבראשו עמד, עד להתנקשות בחייו, ריינהרד היידריך (Reinhard Heydrich). מכאן ואילך נציין את המנגנון שעסק בגירוש יהודי סלובקיה, רק כ־RSHA.

5

באֵלו מילים ניתן לתאר את הנסיעה של בנות צעירות לאושוויץ. הלם. דחיסות מזוויעה. מגע מוזר של גופות, נלחצות, מתרחקות ונלחצות שוב. ריח אנשים זרים. נסיעה אל הבלתי ידוע, מטרה שלאף אחת לא היה חלק בקביעתה. חוסר ישע. לוקחים. מובילים. אין בית, אין בסיס, יש רק קרון רכבת. מרכז היקום עם שני דליים לעשות את הצרכים. בגדים נדבקים אל הגוף, חום, קור, הכל מתערבב. מניין השעות נעלם. לילה, יום, ערב, בוקר. אין תחושת זמן. יש פחד איום. חוסר זהות.

זה לא טיול והחלפת חיוכים. מציאות חדשה. טוב אם יש אחות או בת משפחה אליה ניתן להיצמד. כמה רגעים של אינטימיות. אמה נהגה לאגור מי גשם כדי לרחוץ את שערות בתה האהובה במים רכים. שערות לרחוץ, איזה אושר. מיטה עם סדין לבן, איזה חלום. איפה אתה, עולם מוכר. נעלם, איננו. אור פתאומי. הדלתות נפתחות. נביחות כלבים איומות. צעקות רמות. ידיים גסות. אושוויץ.

סיפורה של קלרי הרץ:

"מעשה ראשון: גילוח השֵׂער. הסרת הבגדים. העירום שלנו משעשע את קהל אנשי האס־אס שעומדים סביבנו. אין טעם לכסות משהו. כל התנועות חייבות להיות זריזות. המהירות היא חיונית. הבגדים הם מדים מזוהמים של הצבא, כנראה רוסי. מי יודע מה היה גורלם של אלה שמהם הם הופשטו. במקום נעליים – כפכפי עץ. אין זמן להרהר, החלוקה לעבודה היא מיידית. אנחנו עוסקות בניקוי הלבֵנים של בתיו ההרוסים של הכפר השכן, ההרוס, וביישור שטח. כאן יקום מחנה עבור אסירים שעתידים להגיע. הגרמנים יביאו לכאן את כל יהודי אירופה. הניצחון הוא שלהם. הם שולטים בַּכּל. העבודה קשה אבל המכה העיקרית היא המעבר הנורא מבית המשפחה אל עבודת כפיים קשה, אכזריות המשגיחים. את זה לא ניתן לתאר במילים, השפה האנושית אין לה ביטויים חזקים מספיק לתאר.

הקצב הוא רצחני. כעבור ימים מעטים מקעקעים מספר על הזרוע, ומאותו רגע אין לנו שֵׁם, אנחנו רק מִספר. איש לא יפנה אלינו יותר בשֵׁם. האדם הוא מספר, בעצם, הוא היה אדם, ועכשיו הוא מספר. המספר הוא דבר שניתן לזרוק, לחסל, להיפטר ממנו. כך זה קורה. בהינף יד או בצעקה קצרה מועברים מקומנדו לקומנדו, מסלילת כביש לניקוי סלק, מאיסוף לבנים לחווה חקלאית. קיים חוסר במים ושותים משלוליות. התוצאה: טיפוס. העברה ל־Rewier; הודות לטיפולה של מרגיט שוואלב – הצלה.

באוגוסט, העברה מאושוויץ לבירקנאו. חברותיי מפְּרֶשׁוֹב מסדרות לי עבודה ב'קנדה', שם מפרקים וממיינים את חפציהם של האסירים. החפצים הממויינים נשלחים למולדת הגרמנית. על כל חטא קטן או חוסר תשומת לב – עונש מלקות לפי שרירות לבה של המשגיחה (Aufseherin) שאת פקודתה לא שמעתי, כי יש לי כאבים חזקים בשל פגיעה באוזן. העברה לקומנדו עונשין(Strafkomando) שמשמעותה עבודה קשה במיוחד במשך שמונה חודשים. ספק אם אחזיק מעמד. אבל הגורל בדמותה של חברה מפְּרֶשׁוֹב, אדיט פרידמן, מציל אותי ומאפשר העברה ל־Hindenburg (Zábreh). ההעברה היא בסוד, לא יודעת איך היא הצליחה בכך. כאן אנחנו, אסירות ותיקות, נעשות למייסדות של מחנה חדש. 350 בנות עובדות בייצור תחמושת ליד תנורי התכה. עבודה מפרכת גם לגברים, קל וחומר לבנות שחייבות לבצע את כל סוגי העבודות. מפקד המחנה הוא אדולף טאובר (Adolf Tauber). מטורף־רוצח, אשר בגלל פקודותיו חסרות ההיגיון הלכו מאות בנות לאבדון. התלוננתי וזכיתי לעונש של 25 מלקות שכמעט חיסלו אותי; רק בקושי התאוששתי מהכאבים.

ב־19 בינואר 1945 מצעד נסיגה בן יומיים אל גלייוויץ (Gleiwitz). אין אוכל ואין שתייה. מכריחים אותנו לעלות לקרונות פתוחים. הקור והרוח החזקה מפילים חללים רבים מבין הבנות. יורדים במחנה דורה (Lager Dora), אבל כעבור יום שוב נסיעה בקרונות פתוחים למחנה ברגן בלזן (Bergen Belsen). כאן שחרור ב־15 במאי 1945. מהטרנספורט של 1,000 בנות של פְּרֶשׁוֹב והסביבה נותרנו קומץ קטן. דור שלם הושמד.

האם נשוב אל עולם הציביליזציה?"

גם **ארנקה מילר** הגיעה לאושוויץ בטרנספורט הראשון. ב־1942 הייתה אישה צעירה בת עשרים ושבע, שמאחוריה סיום בית־ספר למסחר בן שנתיים בפְּרֶשׁוֹב, שאותו ניהלו נזירות, סיום בית־ספר למקצועות נשים (כלכלת בית) בן שלוש שנים ועבודה כפקידה בעלת ניסיון במשרדם של עורכי־הדין נוויוירט ופופר. בבית דיברו גרמנית, והאב היה מאוהבי התרבות הגרמנית ודקלם בעל פה את שירי שילר וגתה. כאשר נאסר על עורכי־דין יהודים לעסוק במקצוע, נסגר המשרד וארנקה עזרה לאביה, הרמן מילר בניהול בית המסחר לצבעים.

ב־15 בנובמבר 1941 נלקח בית המסחר מבעלותו והועבר לגב' מריה קשיובה (Mária Kassayova). עקרת בית, כנראה בעלת קשרים במקומות הנכונים. לעסק נכנס בעלה, ולאחר שהרמן מילר לימדו את דרכי המסחר בצבעים, אסר עליו "הארי הטהור" את הכניסה לעסק ונישל אותו ממנו. גם את הדירה ברחוב הראשי נאלצה המשפחה לעזוב.

במרץ 1942 נפוצו שמועות כי את הבנות לוקחים לעבודה למשך ארבעה שבועות. ארנקה התחבאה במיטתה, אבל אנשי משמר הלינקה גילו אותה ללא מאמץ והובילוה לחצר תחנת מכבי האש. אמה ליוותה אותה ונפרדה ממנה במילים: Vergiss nicht Gott und uns (אל תשכחי את אלוהים ואותנו). בקרונות בהמות לפופרד נדחסות עד קצה הקיבול, ומשם בנסיעה בת שלושה ימים ולילות לאושוויץ. הנה סיפורה:

"קבלת הפנים באושוויץ הייתה של אנשי אס־אס, בעזרת שוטים וכלבים. הצעקות Heraus, heraus, הנביחות, מהירות הפעולה, הפקודות לזרוק את כל החפצים האישיים – הכניסו את הבנות להלם. על החפצים התנפלו אסירות במדי פסים; מאוחר יותר הוברר כי אלה הן גרמניות שהגיעו באותו יום בבוקר, ועתידות היו למלא את תפקידי ההשגחה והפיקוד על האסירות היהודיות. למעשה לידיהן נמסר גורל חיינו. על המדים של הגרמניות היו תפורים משולשים (Winkel) בעלי צבעים שונים; במשך הזמן למדנו להכיר את ההבדלים. וינקל שחור סימל כי האסירה היא אלמנט א־סוציאלי, נשים חסרות בית, משתמטות מעבודה ובעיקר – זונות. וינקל סגול סימל את המשתייכים לכתות דתיות אשר סירבו לשרת בצבא; וינקל ורוד – את ההומוסכסואלים, וינקל אדום – את הקומוניסטים וינקל שחור/צהוב – את אלה שקיימו קשרים רומנטיים או מיניים עם יהודים.

הגרמניות התנפלו על החפצים שלנו כמו חיות רעבות, ואילו אנו נלקחנו ל־Entlausung לכאורה לניקוי מכינים, אבל למעשה גילוח בכל חלקי הגוף, וכניסה לחבית מים ענקית ויציאה ממנה. באולם סמוך בדק אותנו רופא אס־אס אבל אחרי שערך בדיקות של כמה עשרות בנות אמר שאנחנו נקיות כמו דגים וחדל לבדוק. הוא ראה כי אנו באות מבתים מסודרים, בשונה מהגרמניות. חולקו לנו מדים רוסיים, ואלה אכן היו מלאים כינים. מאוחר יותר סיפרו לנו כי אלה מדים של 40,000 שבויים רוסיים שנרצחו בסמוך. כאשר יצאנו בסיום התהליך, הבנות שטרם עברו אותו, לא הכירו אותנו. אנחנו, בנות יהודיות מפְּרָשׁוֹב הפכנו תוך זמן קצר ביותר ליצורים חסרי זהות, דומות זו לזו ללא הכר, אסירות אושוויץ שחייהן וגורלן בידי הגרמנים. מספר קועקע בזרועי; חדלתי להיות ארנקה, בת הרמן ויוזפינה מילר, הפכתי לאסירה מס׳ 1298. את המספרים עד 1000 קיבלו, אמנם ללא קעקוע, הגרמניות שהגיעו באותו בוקר; אותנו החלו למספר עם קעקוע ממספר 1000 ומעלה.

באושוויץ היו באותה עת עשרה בלוקים בלבד, ואת כולם שימש מקום רחצה אחד ושלושה בתי שימוש. בימים הבאים התחלנו לקום בשעה שלוש לפנות בוקר, על מנת לתפוס מקום בתור לרחצה ולעשיית צרכים. התור היה עצום. אחרי מסדר הספירה (Zehlappell) יצאנו לעבודה בפירוק הבתים. זאת הייתה עבודת פרך,

אנשי אס־אס עם כלבים שמרו מסביב, מנהלות העבודה (Vorarbeiterinnen) צרחו, קיללו, סטרו על הפנים והכו סתם, ומי שעבר את קו השטח שיועד לעבודה – נורה. אחרי כמה זמן הועברתי לעבוד במשרד הרישום (Schreibstube) שם עבדתי מאוגוסט עד אוקטובר 1942. כעבור חודשים מעטים פרצה מגֵפת טיפוס בהרות, קיבלתי חום גבוה ונשארתי בבלוק. גילו אותי ונלקחתי לבלוק המוות, בלוק מס׳ 25 משם הלכו ישר לתאי הגז. בכניסה עמד איש אס־אס, ורשם את המספרים של אלה שהופשטו והועמסו על מכונית בדרך לתאי הגז.

זה היה מפקד ה־Schreibstube, שם עבדתי לפנים והוא זיהה אותי, דחף לידי את העיפרון וציווה עליי לרשום את המספרים במקומו. כך ניצלתי ונשארתי בבלוק 25 כאסירה יחידה, בצד המפקדות כרשמת בבלוק מחריד זה שהיה מיועד לאנשים שגורלם נחרץ למוות. היו שם מכות והתעללויות – מציאות מחרידה במיוחד בתוך מציאות מחרידה.

יום אחד הגיעו לבלוק שתי בנות פולניות צעירות ובריאות, ואני הראיתי להם את הגדר שהַקפיצה מעליה לבלוק אחֵר יכלה להציל את חייהן. הואשמתי בהברחת אסירים (Häftlingschiebung) והוכנסתי – ללא ידיעתי – לרשימת החיסול. בעזרת שתי בנות מסלובקיה ניצלתי ממוות, אבל הוצבתי בקומנדו עבודה ונצטוויתי לצעוד תמיד בשורה ראשונה, על מנת שניתן יהיה לפקח עליי. במחנה היו שלוש אחיות צימרשפיץ (Zimmerspitz) מפופרד, אמיצות במיוחד, שאחת מהן עבדה בסאונה (Sauna), אותו מתקן רחצה והמליצה עליי לפני המפקדת, ששמה היה מוסקולר (Muskuler).

מצאתי חן בעיניה, רחצתי אותה, ארגנתי לה אוכל, והיא הבטיחה לסדר לי את המקום אצלה דרך קבע. התברר כי הייתה בעלת בית זונות בגרמניה, ומי שהייתה מפקדת המחנה באותה עת, מריה מנדל (Maria Mandel) הייתה בצוות הזונות שלה. כך הצליח הסידור, והיחס אליי היה תלוי ביכולתי לארגן מזון טוב, כי במקרה של כישלון – היו מכות.

Muskuler הייתה אדם חסר מצפון. כאשר הגיעו נשים מהולנד הייתה בהם כנרית בעלת שם עולמי, Alma Rosé, ואנשי אס־אס היו מזמינים אותה לנגן לפניהם. מקנאה או יצר אחר החליטה Muskuler להיפטר ממנה והרעילה אותה למוות.

בזמן עבודתי בסאונה, בקיץ 1943 נתקלתי בד״ר מנגלה. הוא היה נוכח בזמן הגעתו של כל טרנספורט, ומיד שאל על נשים בהריון ועל תאומים. אלה נלקחו ל־Rewier, שם נעשו בהן, בבלוק 10, ניסיונות. כאשר אישה הסתירה את דבר הריונה, היה מנגלה ניגש אל החשודה, לוחץ את שדיה וכך בדק את דבר הריונה.

במקרה שאכן הייתה בהריון, הוא סימֵן בגיר אדום צלב על חזה האישה והיא הופרדה מיתר האסירות והומתה בזריקה או בתאי הגז.

החיים לא היו שווים הרבה באושוויץ; כל יום היו הרַשָׁמות, ובתוכן אני, כאשר עבדתי ב־Schreibstube, מכינות רשימות מסומנות באותיות SB – Sonderbehandlung (טיפול מיוחד) שמשמעותן: המתה בגז. כסיבה להמתה נקבעו חולשה כללית, זיהום מעיים וכדומה. כשעשוע מיוחד היו מוליכים את הבנות לשדה גדול, שבו הייתה תעלה עמוקה וציוו עליהן לקפוץ מעליה. מי שהצליחה – המשיכה לחיות; מי שנכשלה – הומתה. מ־1,000 בנות נותרו כמאה, אני בתוכן.

באוקטובר 1942 הגיעו כמה בנות שהיו בטרנספורט המשפחות בגטו דבלין־אירנה (Deblin Irena), ואלה סיפרו על הרצח שבוצע בגטו זה. מהן נודע לי כי גם ההורים שלי היו שם, והבנתי כי לא נותרה לי משפחה.

ב־1943 הועברנו לבירקנאו. מחנה זה היה גרוע עוד יותר מאושוויץ. התנאים הסניטריים היו ירודים ביותר, תת־אנושיים. העבודה הייתה קשה במיוחד והתמותה גדולה מאוד.

בקיץ 1944 החלו להגיע יהודי הונגריה, והתמימות שלנו מ־1942 חזרה על עצמה עכשיו – אצלם.

ב־18 בינואר 1945 החלה האווקואציה. יצאנו למסע רגלי של חמישה ימים ולילות שבצדק מכונה 'מצעד המוות' (Totenmarsch). צעדנו ללא אוכל, שתינו את השלג. בלילה אחד לנו בקרבת חווה חקלאית, ליד האורווה מצאנו קליפות תפוחי אדמה; זה היה בשבילנו מעדן. צעדנו עד Grossrosen, שם העמיסו אותנו לקרונות בהמות והובילו ל־Ravensbrück. המחנה היה מלא, ואותנו שיכנו באוהלים; שלג וגשם נכנסו מכל צד. שם נתקלתי שוב ב'מעבידה' שלי מאושוויץ, Muskuler, ממנה קיבלתי כיכר לחם ומרק; אולי היא הצילה את חיי. אחרי חמישה שבועות הועברנו, במרץ 1945 ל־Neustadt Glewe; במאי ראינו אנשי אס־אס מחליפים את המדים לבגדים אזרחיים ונעלמים. למחנה נכנסו שבויים הולנדיים ובלגיים ממחנה שבויים שכן והודיעו לנו כי אנחנו משוחררות. חששנו ולא האמנו, אבל נתלווינו אליהם והלכנו לעיר הקרובה Lübeck. היינו כ־15 בנות מפְּרָשׁוֹב, כל מה שנותר מהטרנספורט הראשון."

6

שוב רישום ב - Kalendarium Auschwitz[16]:

7.7.1942: הימלר מודיע ל־SS Brigadier-General Prof. Dr. Clauberg כי אושוויץ עומדת לרשותו לניסויים בחיות ובבני־אדם. הימלר מבקש דו"ח על תוצאות הניסויים במטרה להתחיל את השימוש המעשי של סטריליזציה של נשים יהודיות.

13.8.1942: קצין רפואה SS Staff-sergeant Josef Klehr מזמין 2.5 קילו פנול בבית המרקחת של המחנה להריגת אסירות באמצעות זריקה לתוך הלב.

מרגיט שוואלב הגיעה לאושוויץ בטרנספורט השני, אשר עזב את שטחה של סלובקיה ביום 28 במרץ 1942 ונמצאה במחנה אושוויץ־בירקנאו כל תקופת קיומו, עד שהגרמנים הוציאו את האסירים מתוכו בינואר 1945. בעת הטרנספורט הייתה מרגיט קרובה להשלמת לימודי הרפואה, וכל תקופת היותה במחנה הריכוז, עבדה בבית החולים של האסירים ה־Rewier. זהו סיפורה.

"בטרנספורטים הראשונים היו רק נשים צעירות, בנות 15–30. אלה היו נשים שהגיעו כבר מבתיהן שדודות, מושפלות ומבודדות, אבל עדיין לא איבדו תקווה. גם בהיותן בטרנספורט, האמינו בתמימות, כי הסיפור על עבודה בבית חרושת בגרמניה – הוא אמת.

אחרי הגעתן לאושוויץ הן נכנסו להלם. כל הטרנספורט, 1,000 נשים עירומות נדחסו לאולם אחד, שם גילחו אותן בנוכחות אנשי אס־אס. אחר־כך הריצו אותן לתוך בלוק 9, הבנוי מלבנים; היו בו מים וכמה בתי שימוש. הלבישו אותן מדים רוסיים ונעלי עץ.

אחרי מסדר בוקר התייצבו הנשים לעבודה קשה ביותר של הריסת בתים, סלילת כבישים, ייבוש בריכות ועוד. המפקדות (Kapo) היו מהסוג הגרוע ביותר של זונות ועבריניות מגרמניה, אשר הועברו לכאן מ־Ravensbrück ב־26 במרץ 1942, ונאמר להן כי נמסר לידיהן שלטון בלתי מוגבל על הנשים השייכות ל'קומנדו' שלהן. ואכן, כך נהגו. תוך זמן קצר התיידדו עם שומרי אס־אס והריצו את הנשים ללא כל התחשבות לעבודה, הכו אותן וביימו ניסיונות בריחה.

הנשים יצאו לעבודה באפיסת כוחות, עם דלקות קשות ברגליים מנעלי העץ, עם

דלקת ריאות ונפוחות מרעב. המזון היומי היה מורכב מרבע לחם שחור, חתיכת מרגרינה או כף ריבה, חתיכת גבינה, חצי ספל של נוזל הקרוי תה וספל מרק. כל זה בתנאי שבכלל הגיעו אל המזון, כי אנו מדברים על המון רעֵב ביותר אשר התנפל על האוכל ללא כל התחשבות בזולת.

התמימות והתקווה כי שהותנו במחנה היא זמנית, חלפו מהר. ב־29 באפריל 1942 הגיע מסלובקיה טרנספורט המשפחות, אשר בו כבר בוצעה הסלקציה. בטרנספורט זה היו אמהות ובני משפחה של בנות רבות בתוכנו, והייאוש השתלט. בנות תמכו באמהות ונאלצו לראות כיצד אלה מוכות ומתמוטטות תחת עול העבודה הקשה והתנאים הבלתי אנושיים.

רופא האס־אס, ד"ר בודמן, היה מבקר מידי יום בבית החולים ובוחר נשים רזות או זקנות או את אלה ששכבו זמן ממושך יותר ב־Rewier. בערב נעצרה לפני הבלוק מכונית והעבירה אותן לתאי הגז. השתדלנו להחביאן בבתי שימוש ובמקלחות, בעת ביקורו של ד"ר בודמן – על מנת להצילן. רופא זה היה מטפל באופן גס במקרה של הריון, והיה מפסיק את ההריון בלי התחשבות באיזה שלב הוא נמצא. כל הנשים שקיבלו 'טיפול' כזה מתו מזיהום. כאשר פרצה מגפה של דלקת קרום המוח, היה ד"ר בודמן ממית את החולות בזריקת פנול, וכך רצח גם שתי בנות אשר נורו בעת העבודה.

בכל מסדר בוקר היו מחזות של ייאוש, בת חיפשה את אמה, אבל זו כבר נלקחה אל תאי הגז, אם חיפשה את בתה, אבל זו כבר הומתה בזריקת פנול.

שתי בנות אזכור לעולם: האחת מניטרה (Nitra) התייצבה בעת מפקד בוקר לפני השורות וזעקה: 'חדלו לעבוד בשביל הגרמנים, בין כה נמות כאן כולנו, מוטב שיירו בנו!' הירייה חדרה דרך ריאותיה אל בטנה וכך פצועה הובאה ל־Rewier. ד"ר בודמן אסר עלינו לטפל בה והיא דיממה לנגד עינינו עד מותה. המחאה השנייה, בדרך אחרת, הייתה של ליה, נערה מברטיסלבה. היא חדלה לאכול וסירבה לקבל מזון עד שבאפיסת כוחות נפטרה בזרועותינו.

באוגוסט 1942 עברנו לבירקנאו. המעבר לווה בשליחה לתאי גז של 80% מבין החולות. בירקנאו ב־1942 היה מחנה ללא מים, ללא מאור, ללא בתי שימוש. ה־Rewier אוכסן באורוות סוסים לשעבר, בנויות עץ, לא היה בו חדר מתים ולא היו בו תרופות. מיליארדים של כינים גרמו למגֵפה של טיפוס בהרות.

היום היה מתחיל בשעה חמש לפנות בוקר – חושך עדיין – בעריכת Zehlappell – מסדר ספירה. כל האסירות התייצבו בכל מזג אויר ובכל עונות השנה בחמישיות לפני הבלוק, ומפקדות הבלוק ספרו אותן והודיעו על מצבת האסירות למנהלת

המסדר (Rapportführerin). המסדר ערך לפעמים שעות, הכל לפי שרירות לבם של חיילי האס־אס. צריך להבין שמדובר באלפי אסירות, והספירה לפעמים לא התאימה. הנשים חייבות היו לעמוד זקופות, כשביניהן מונחות אלה שנפטרו בלילה. המסדר חזר על עצמו גם בערב, כאשר הנשים העייפות, נטולות כוח ורעבות, חזרו למחנה. כל תנועה וכל מילה נאסרה והפרת האיסור גרר עונש של מכות או כיפופים עם ידיים מושטות אוחזות לבֵנה. מסדר הספירה היה עינוי ומסע ייסורים שחזר על עצמו פעמיים ביום.

בעת ההתייצבות לעבודה או בחזרה ממנה היו אנשי האס־אס נוטלים לתאי הגז – לפי שרירות לבם – לפעמים קבוצות שלמות של נשים בריאות. בעבודה עצמה מתו או נורו עשרות נשים; עשרות אחרות בחרו מרצונן במוות על־ידי שהטילו עצמן על הגדר המחושמלת.

ה־Rewier היהודי, בלוק 27, היה מקום שבו מתו מאות שגופותיהן נותרו מאחורי הבלוק וחולדות נגסו בהן. ב־3 באוקטובר 1942 הוצאו כל החולות והועברו לתאי הגז. נאסרה קבלת חולות יהודיות וטיפול בהן. כך צעדו נשים יהודיות עם חום ואף עם טיפוס לעבודה, ועמדו בכך ללא יום של אשפוז.

מחנה בירקנאו גָּדַל. נשים מכל ארצות אירופה הגיעו אליו. שטח המחנה הוכפל וה־Rewier עצמו גדל ל־14 בלוקים. לא הכרנו את ההמונים, אבל השתדלנו לעזור. כל עוד הנשים לא הלכו מקבוצות העבודה ישר אל תאי הגז, ונאספו לתוך בלוק המוות, בלוק 25, השתדלנו להחליף את הכרטיסים שלהן באלה של נשים שכבר הומתו. להתאים חייב היה רק המספר. הייתה גם גניבה של כינין, פחם חי, תחבושות ומזון מתוך ה־Rewier אל הבלוקים כדי להציל חיים. זה היה מסוכן ביותר כי עונש מוות היה מוטל מיד בעת התפיסה.

המוות ההמוני נמשך. כבר לא שאלנו על חברות וקרובות משפחה. בבוקר אולי היו עוד בחיים, אבל עד הערב יכלו למות מירייה או בגז. בתחילת דצמבר נסתיימה המתת יהודיות מסלובקיה בתאי הגז. רק כ־300 בנות, רובן משני הטרנספורטים הראשונים, שרדו, תוך חוויות איומות. בחודשים הספורים מעת הגיען, הן ראו את אמהותיהן נדחסות למכוניות הנוסעות אל תאי הגז, הן ראו את האחות, החברה, הידידה שצועדת לידן בשורה לעבודה, מומתת בירייה או בעינויים. הן היו עדות לכך שהמשגיחה הגרמנית דורכת על צווארה של נערה אשר התמוטטה מעייפות, עד מותה ומחייכת להנאתה. הן היו מוכות, מזורזות בשוט, מלאות כינים וזוהמה, מתייצבות לעבודה ברגליים קפואות, מלקטות מים משלוליות, וחוזרות ומתייצבות לעבודה כאוטומטים. דמעותיהן יבשו, והאפטיה השתלטה עליהן, כי כבר ידעו שאם גם יצאו מתופת זו

בחיים – ובכך היה קשה להאמין – לא ימצאו את משפחותיהן בחיים.
כל אותו זמן נמשך בואן של יהודיות מכל ארצות אירופה והיה צורך – עם גידול המחנה – במשגיחות, בעובדות אריזה, תפירה, ובעלות תפקיד במנהלת הבנייה (bauleitung), חדרי הלבוש (bekleidungskammer) ועוד. הואיל והבנות מסלובקיה היו הוותיקות, רבות מהן זכו בתפקידים אשר הבטיחו עבודה במקום מוגן, ולפעמים גם כוח ושׂררה. מדובר בבנות צעירות, שרבות מהן הפכו לחסרות רגש, ומשׂרדו את התקופה האכזרית והקשה ביותר, נהנו מהכוח שניתן להן עתה. למזלנו, היו אלה בודדות בלבד. רבות יותר שהגיעו לעבודה ב'קנדה' מקום בו התנהל מיון החפצים והחבילות של נשים שמתו או הומתו בינתיים – גנבו מזון והעבירו אותו לבלוקים, תוך סיכון עצמי מחריד.
ב־1943 חדלה להתקיים הסלקציה (Selekcia) במחנה והיא חודשה עם בואו של ד"ר מנגלה, בסתיו 1943. פסיכופט זה היה בלתי צפוי במצבי הרוח שלו. בסוף 1943 הלכו להמתה בגז 7,000 נשים, המחנה היה מלא בנשים מיוון, הולנד וצרפת. העבודה הייתה קשה ביותר, הכינים התרבו ללא הרף, לטרינה אחת שימשה את כל המחנה, לבנים ולבוש לא הוחלפו.
שנת 1944 – שנת הטרגדיה של יהודי הונגריה. הטרנספורטים היו כה רבים עד שנאלצו לשרוף את הגופות בשטח פתוח, ובלילות היו השמים מוארים בלהבות מהשטח ומארובות המשרפות.
ב־7 באוקטובר 1944 מרדו עובדי המשרפות, אנשי הקומנדו המיוחד (Sonderkomando) הם פוצצו את הקרמטוריום בו עבדו. חומר הנפץ הוברח על־ידי שתי נערות יהודיות מפולין, טושקה וגינה. נערה מסלובקיה, אלה גרטנר, הבריחה את החומר לתוך בירקנאו, ונערה פולנייה, רוזה רובוט, מסרה אותו לידי הזונדר קומנדו. כל ארבע הנערות נתפסו ונתלו ביום 6 בינואר 1945, כאשר כל אסירות המחנה מוצבות במסדר ומביטות.
בתחילת ינואר 1945 הופגזה סביבת המחנה, ובתוך המהומה הגיעה פקודת ה'אווקואציה'. החל מצעד המוות. עוד בנות מצאו את מותן באפיסת כוחות או נורו בעת ניסיון לברוח.
עזבנו את הבית כנערות צעירות וחזרנו ללא בית, ללא משפחה, בודדות וחסרות כל."

נשוב לבסוף אל הילדה פרידמן, היא Hilda Hrabovecká אשר בספרה[20] מתארת כיצד הופתעה וסירבה להאמין כי חבריה מאתמול לובשים מדי משמר הלינקה ועוסקים

בגירוש אכזרי אל שדות ההשמדה. היא ממשיכה בסיפורה:

"נולדתי בפָּרשׁוב, עד לגירוש גרתי בפָּרשׁוב, ואחרי השחרור במאי 1945 חזרתי אל פָּרשׁוב. במחנה הריכוז, כאשר נתקפתי בנוסטלגיה, חלמתי על פָּרשׁוב, רחובותיה, הכיכר, השדרה, הטיולים בשדות על גדות Sekčov; הרי הייתי בת שבע־עשרה כאשר הפכתי למספר, 1998 .Häftling No.

אם נותרתי בן־אדם למרות מאמצי הגרמנים להפוך אותי למספר, הרי שזה רק הודות לעזרתן של בנות אחרות. עם הטרנספורטים הראשונים הגיעו לאושוויץ האחיות אדית ופסי ברגר. פסי הייתה בת שבע־עשרה כמוני, אדית בת עשרים. אביהן היה יהודי חרדי, בעל זקן, מכובד בין הבריות. משפחה של מעמד בינוני. כל שנת 1942 הן עבדו בעבודה פיזית קשה. בבירקנאו עברו את כל הנוראות של חודשים ראשונים במחנה ריכוז. באמצע שנת 1943 הגיעו לקומנדו Packetenkammer שם נאספו החבילות שהגיעו לאסירים אבל לא נמסרו להם. אלה של האסירים היהודים ואלה של האסירים שכבר לא היו בין החיים, מוינו ונשלחו לגרמניה או לחיילים בחזית. הקומנדו היה ממוקם במחנה B מול המקלחת בה עבדתי אז. האסירים סבלו מתת תזונה ומחוסר בתרופות. אדית ופסי היו מגישות לי דרך החלון כמויות של מזון ומצרכים אחרים, אשר לא פעם עזרו להציל חיים. היה בכך סיכון של מקום העבודה, עונש גופני וגם העברה לקומנדו עונשין – אבל הן הסתכנו על אף כל זאת.

הרטה רוט, אחותו של אגון, הייתה מתורגמנית. בת פָּרשׁוב שנולדה בספיש ושלטה היטב בגרמנית. בצניעותה ובהתנהגותה הצייתנית למראית עין רכשה את אמונו של איש האס־אס, דרכסלר. המתורגמניות עבדו בבניין בכניסה למחנה, שהיה קרוי בסלנג של המחנה Nach Vorne. באותו בניין נשמרו מסמכים שונים, הוראות וצווים. הרטה וחברותיה שלחו יד בהם, גרמו לאובדן המסמכים ומסרו את תוכנם. זה סייע לצמצום ההחלטות השליליות. אטה גוטמן, בת עירי, ויתר בנות השומר הצעיר הצילו את חיי; ללא עזרתן לא הייתי מחזיקה מעמד בחורף 1942, בתנאי חיים קיצוניים של מלחמה יום־יומית ברעב, לכלוך, עינויים נפשיים וגופניים, כאשר יום־יום הלכתי עם מחלת מעיים מדבקת לעבודה.

אחותי הבכירה, לויזה, הגיעה לאושוויץ עם טרנספורט המשפחות האחרון מסלובקיה. התחבקנו, נלחצנו אחת לשנייה ועודדנו זו את זו. אולם, זה היה בסתיו 1942, ולויזה לא הצליחה להגיע עד לסיומו של אותו סתיו; הסלקציה שלחה אותה אל המוות בתאי הגז.

באותו סתיו עצוב ונורא הלכה כל משפחתי הענפה – אבי, אמי, אחים וגיסים וכן אחותי הקטנה בת הארבע – אל המוות המחריד."

7

שלושה אקורדים סופיים לתיאור טרגדיה זו.

בארכיון האזורי בפְּרֶשׁוֹב אני מוצא מכתב ובו ביום 25.4.1942 מחזירה מפקדת המשטרה בפְּרֶשׁוֹב למשרד הפנים בברטיסלבה את תעודת החסות מס׳ 73 של **מגדלנה אמסטר** שנשלחה לה בזכות תעודת החסות של אביה, אדולף אמסטר. הנימוק להחזרה: ״הנ״ל נשלחה ביום 22.3.42 למחנה עבודה בפופרד.״

תעודת החסות יכלה - אילו הגיעה בזמן - להציל אולי את חייה של מגדה אמסטר. הנוסח הלקוני של הנימוק המחזיר את התעודה לשולחיה טומן בחובו אי־דיוק טרגי: מגדה נשלחה אל מחנה פופרד שלא היה מחנה עבודה כלל, אלא תחנת מעבר בלבד שממנה הלכו הטרנספורטים היישר למחנה המוות: אושוויץ.

מרים הוניג לבית ריינר, היא בתו של שמואל ריינר, שאותו פגשנו כעורך השבועון Jüdische Nachrichten שהופיע בפְּרֶשׁוֹב. שמואל ריינר בא לפְּרֶשׁוֹב מ־Burgenland ללמוד בישיבתו של הרב נוח ברוך פישר. הרב, ראש הישיבה, ביקש לשמור בעיר את העילוי הצעיר וטיפל בנישואיו. ארבע בנות: אדית, מרגיט, עליזה ומרים ובן - ליאופולד, נולדו לו מנישואיו לארנקה האס. מרים, שאתה אני מדבר בביתה בירושלים, היא אישה קטנה, ועל אף גילה (85) מהירת תנועה ובהירת לשון. היא זוכרת את פְּרֶשׁוֹב כעיר ליברלית, שה־Korzo, רחובה הראשי של העיר, היה מאוכלס לטיולים של סוף שבוע ביהודים וגויים כאחד. והיא, מבית אורתודוקסי, הייתה מטיילת לא פעם עם בנו של הכומר האוונגלי של העיר. אולם, כאשר נודע לאביה, כי חברתה מנגנת בפסנתר בשבת, אסר עליה את הידידות.

אדית, הבת הבכורה, נישאה ועברה לגור בהונגריה ונלקחה משם ב־1944 להשמדה עם שלושת בנותיה. מרגיט, המופיעה בחוברת יובל ה־300 של הקולגיום האוונגלי כמסיימת בהצטיינות - נישאה לאיש אגודת ישראל, גרשון (קוניג) קנאי, ועלתה ארצה ב־1934. ליאופולד, אף הוא איש אגודת ישראל, עלה ארצה ב־1941.

עליזה, שסירבה להסתתר כי הייתה בעלת תעודת חסות, זכתה לטיפול גס. אנשי משמר הלינקה קרעו את תעודת החסות ולקחו אותה עמם.

מרים הסתתרה במקומות שונים, שלושה לילות אפילו בעליית הגג של המוזיאון היהודי. הניסיון לברוח להונגריה - לא צלח; היא נתפסה, הוחזרה לפְּרֶשׁוֹב, נשלחה למחנה פופרד, שם הוחזקה כחודשיים כפקידה, אבל לבסוף צורפה לטרנספורט של בנות שנתפסו במקומות מחבוא שונים. ״כאשר הגענו לאושוויץ בלילה,״ מספרת מרים, ״וראיתי את הגדרות ואת

האורות, צעקתי כי זהו מחנה השמדה. הבנות בקרון חשבו שיצאתי מדעתי. שרדנו, יחד עם עליזה (היום עליזה הולנדר), אחרי סבל וייסורים רבים."

אסתר נוימן לבית ברגר הגיעה עם משפחתה לגטו דבלין־אירנה במאי 1942. היא חזרה משם לבד. אני מקדיש את השורות הללו לאחותה, נערה קטנה, אלוירה־רייזלה לבית ברגר. בעת איסוף הבנות היא לא הייתה עדיין בת שש־עשרה, והוריה לא חששו לגורלה שהרי האיסוף מיועד היה לבנות מגיל שש־עשרה ומעלה. לא כך היה. אנשי משמר הלינקה באו לחפש את אחותה לילי אשר הייתה ברשימה, אולם התחבאה בעוד מועד. משלא מצאוה, נלקחה נערה צעירה זו, רייזלה, תחתיה. לא הועילו הצעקות והתחנונים. רייזלה הגיעה לאושוויץ ללא כל סיכוי לשרוד. היא לא נלחמה על חייה, ודאי הייתה נתונה בהלם, כאשר יד אכזרית תלשה אותה מחיבוק הוריה, מבית אוהב, מעולם מוכר ומוגן לכאורה. הנערה נכנעה מיד; לכל אלה שביקשו לחזקה, אמרה כי אין לה חפץ בחיים אלה. היא הייתה בין הראשונות שצעדו לכבשני אושוויץ מיד עם הפעלתם.

לילי עצמה יצאה מן המחבוא, כאשר משפחתה נלקחה אל חצר בית־הכנסת במאי 1942 והצטרפה אל הוריה ואחותה. הוריה והיא - לא נותרו בחיים. הם לא היו בין הניצולים.

פרק תשיעי

טרנספורט הבנים

1

במרץ ובאפריל 1942 יצאו מסלובקיה ארבעה טרנספורטים, ובהם 4,000 בנות. יעד הטרנספורטים: אושוויץ. באפריל החל בפֶּרֶשׁוֹב גירוש הבנים, רווקים בגיל 16-35. את הבנים אספו, לפי רשימות מוכנות מראש, אל חצר תחנת מכבי האש, אשר ממנה צעדו לפני ימים מספר מאות בנות אל רכבת הבהמות שהובילה אותן לאושוויץ.

על הורי הבנים שלא התייצבו, הופעל איום כי הם יילקחו תחת הבנים, וכמה בנים שהתחבאו, התייצבו מרצונם. הטרנספורט, אחד מבין חמישה־עשר הטרנספורטים שיצאו מסלובקיה בחודש אפריל, יצא מפֶּרֶשׁוֹב ביום ה־2 באפריל ובו 1,000 צעירים. אחרי שהות של ימים ספורים ב־Žilina, חצה הטרנספורט של בני פֶּרֶשׁוֹב ביום 5 באפריל את גבול סלובקיה והגיע ללובלין כעבור ימים מספר.

דזידר לנדא ברשימתו: שרדתי את אושוויץ[24] מספר:

"בעת הגירוש הייתי בן שלושים, אחרי סיום שירותי הצבאי ב־1936 בחיל התותחנים של צבא צ'כוסלובקיה. כאשר חזרתי לפֶּרֶשׁוֹב, כל כוונותיי היו להשתלב בעבודה מועילה ולהקים בית משלי. אבל היו לי רק שנתיים של חיים שלווים פחות או יותר, אחר־כך החלו הזמנים הקשים. ההתנכלות ליהודים בצורותיה השונות הלכה וגברה. נאלצנו – בהגבלות שקשה היה לתפוס תחילה כי מטרתן לסלק אותנו מחיי סלובקיה – לשאת טלאי צהוב, לעזוב את הדירות ברחוב הראשי, להימנע מביקור במקומות ציבוריים ולהיות מפוטרים ממקומות העבודה. כל זה

בא בהדרגה, מלווה במסע ציורים אנטי־יהודיים על הקירות, התגרויות אלימות של האספסוף וה־Freischutz, ובסופו של דבר – קבלת 'הקודקס היהודי' וחוק 68/1942 בעניין גירוש היהודים.

כאשר הצעידו אותנו דרך העיר אל תחנת הרכבת, כשכל רכושי אתי במזוודה קטנה, הבנתי כי לא רק הזכויות של רכוש ועבודה נגזלו מאתנו, אלא מתבצעת גם שלילת מעמדנו כבני־אדם. הוכנסנו לקרונות של בהמות, והרכבת יצאה מ־Žilina ללא מים או מזון ונעצרה רק בלובלין (Lublin). בעת היציאה מהקרונות נתקבלנו בצרחות רמות של 'Los, los!' והוצעדנו מהלך של כשעה למחנה. עוד בתחנה נותרו כמה גופות של אלה אשר לא החזיקו מעמד בדרך.

היינו במאידנק (Majdanek). במחנה היו צריפים ובהם קומות של דרגשים. שכבנו בבגדים, המדים עוד לא היו מוכנים, ואת החפצים שלנו כבר לא ראינו. המחנה היה בעמק והדרך מהכביש עד אליו עברה דרך ביצות, הבוץ היה עמוק ושקענו בו עד הקרסוליים. היתושים תקפו ללא רחם ומיד הופיעו סימנים ראשונים של מצוקה.

כעבור שבועיים–שלושה התארגנה קבוצה ראשונה שיצאה לעבודה, להניח כבל טלפון מהדואר המרכזי בלובלין בכיוון העיר Chelmno. בלובלין ראיתי לראשונה איך משתעשעים גרמנים בהתערבות האם יצליחו לרוצץ את גולגלתו של יהודי במכה ראשונה כאשר הכלי הוא שוט ובקצהו גולה מעופרת. יותר מגולגולת אחת רוצצה ויותר ממוח אחד נשפך לרחובותיה של לובלין.

עבדתי כשבועיים עד שיום אחד, ללא כל הודעה מוקדמת, הוצבתי בתחנת הרכבת של לובלין והועברתי לאושוויץ. אולי היה בזה מזל כי כעבור שנה, ב־3 בנובמבר 1943, הקיפו את מאידנק אנשי אס־אס ובירי ממכונות ירייה, תוך השמעת מוזיקה בשיא העוצמה, רצחו את כל היהודים. אושוויץ הייתה למראית עין 'תרבותית' מעט יותר, אולם הטרנספורט שלנו הועבר ל'בירקנאו־ברזינקי' (Birkenau Brezinky). ליד הרכבת המתינו לנו גברים במדי אסירים ועליהם משולשים בצבע שחור, משמע: פושעים שנשפטו למאסר עולם על רצח וכעת שימשו בתפקידי קאפו. גם כאן ראו את תפקידם לרצוח. מרגע שירדנו מהרכבת ועד הגעתנו לצריפי המגורים של המחנה הומטרו עלינו מכות. המשרפות עוד לא היו קיימות, אנחנו התחלנו בבנייתן.

כעבור זמן קצר הגיע משלוח המשפחות הראשון מפְּרֶשׁוֹב. פגשתי בהם את המורה שלי לודוביט גנז (Ľudovít Ganz), וידידים רבים. בהשגחתם של בעלי המשולש השחור הועסקו האסירים בהעברת חול למרחק של כמאה מטר; שם נשפך החול והועמס מחדש כדי להחזירו למקומו המקורי, הכל תוך צעקות ומכות באלות

שבידי הקלגסים. עד הערב נפלו רבים; הזקנים והחולים נרצחו במכות אלה. הכינמת נתנה אותותיה, ועל צווארי התפתח גידול בגודל של תפוח. העור המתוח גרם לי כאבים בכל תנועה. הכאב היה חזק, קשה לתארו. חששתי לפנות לאמבולנציה כי רבים הזהירו שפנייה כזאת פירושה מוות. אולם לא נותרה לי ברירה ואחרי המסדר (Appell) פניתי לשם. מטפל אחד ריחם עליי, ואולי מסקרנות נטל סכין וביצע חתך. הדם והמוגלה פרצו, ותוך שנייה חלף הכאב. זה היה הנס הראשון בשורת נסים שבזכותם נותרתי בחיים.

בקומנדו אשר בנה את המשרֵפות, עבדתי זמן קצר, אולם העבודה הייתה רצחנית. פעם, בחום היום, העזתי לטבול את ראשי בחבית מים שהיו מעורבים במלט. איש האס־אס שם לב, הצליף בי בשוט והעיף את משקפיי. אלה אבדו עד סוף העבדות, אולם הוא הסתפק בהצלפה אחת, ואני הגעתי בסוף היום אל הדרגש – חי. כאן צריך להסביר כי בצריף אחד היו כ־250 דרגשים בני שתי קומות. בדרגש כזה נדחסו ארבעה אנשים, וכך היו בצריף אחד כאלף איש. בעת חלוקת האוכל היו הראשים בקדמת הדרגש, לפני השינה הפכנו את עצמנו במאמצים קשים בכיוון ההפוך. אם מישהו לא הספיק לצאת ל"בית השימוש" מסוג Latrina והרטיב, סופו היה שנרצח. בית השימוש הזה היה לוח שנמתח מעל ביצה מסריחה, והאפשרות ליפול לתוכה, במיוחד בעת חולשה הייתה קלה; מי שזה קרה לו, נרצח מיד.

יום אחד סַפָּר המשגיח באתר 50 איש, והצעיד אותנו למחנה אושוויץ. כך הגעתי לבלוק 18, אשר היה הבלוק הראשי של הקומנדו שעבד ב־DAW Deutsche Ausrüstungs Werke (מפעלי החימוש הגרמניים) שם זכיתי לקעקוע והפכתי למספר 36868. אם כי בלוק 18 היה בקרבת בלוק המוות, מספר 11, התברר מאוחר יותר כי מקומנדו זה שעבד, לא נשלחו אנשים לתאי הגז.

בזמן המסדר אשר התקיים לפני הבלוק, השתדלתי לעמוד באמצע, כדי שלא יבחרו בי למשרפות. הדייקנות הגרמנית עמדה על כך שגם המתים ייפקדו, וכך סחבנו גוויות של חברים אל המסדר, ואם הספירה התאימה, סחבנו אותם אל חדר המתים, משם נלקחו מידי יום, לאחר רישום, לשטח ליד בירקנאו, ועם הפעלת המשרפות הועברו משם לשרֵפה. לחדר המתים נזרקו מאות גופות, שהיו כה רזות, רק עור ועצמות.

עם סיום המסדר, בתנאי שהספירה התאימה, הותר לנו לשוב אל הבלוק. במקרה של אי־התאמה מסיבה כלשהי, עמדנו במסדר, בשלג ובכפור, אפילו שעות רבות. בשובנו לבלוק, ישבנו על הדרגש ארבעה, צפופים ושותקים כמו מומיות. לא היה לנו כוח וחשק לדבר, את השותפים שלי לדרגש ממילא לא הכרתי, והם גם לא

עניינו אותי. לא חשבתי, לא קלטתי, לא דיברתי, לא התנהגתי כאדם, שהוא בתנאים אחרים "חיה חברתית". נדמה היה לי שקץ העולם הגיע וממנו אין מפלט. ישנתי כמו חייל אשר צועד לאחר תבוסה וישֵן תוך כדי הליכה. בעת ההשכמה בבוקר, אנחנו, גוויות חיות, קמנו לתחייה וכאוטומטים צברנו כוחות אחרונים כדי להתייצב למסדר הבוקר.

במסדר שאלו פעם, מיהו נגר. מימיי לא עסקתי בכך, אבל משהו המריץ אותי להתייצב. בתחילה היינו כחמש מאות. מקום העבודה היה במרחק של כחצי שעה, באולמות ענק ייצרו שולחנות, ספסלים, ארגזי תחמושת וצורכי צבא אחרים עשויים עץ. אני עסקתי בסחיבת בולי עץ ולוחות אל אולמות הייצור, בהם פעלו כ־250 מכונות לעיבוד עץ. זו הייתה עבודה קשה, ובקנאה הסתכלתי באסירים שעבדו ליד המכונות, אבל התנחמתי במחשבה כי כך לא יגלו שאינני נגר. היה יתרון בשהות במקום עבודה; אלה שנותרו במחנה, היו קורבנות של לקיחה בשרירות לתאי הגז ולמשרפות, ואילו במקום עבודה זכינו אפילו ל־Zulage תוספת של פרוסת לחם או חתיכת מרגרינה ולפעמים אפילו למעט נקניק. בינתיים הייתה במחנה תנועה; יהודים הגיעו באלפים, אבל המספר הכללי כמעט ולא השתנה כי אלפים נלקחו להמתה. כך עברו ימים, התקווה הפכה לייאוש וחוזר חלילה.

הנס השני בדרכי אל ההישרדות התרחש בסוף הסתיו. הבגדים שעל גופי כבר לא הגנו בפני הקור, והמוות קצר ללא רחמים. כאשר הועברתי למשמרת לילה בחדר המכונות, משמעות הדבר – הצלה, כי עבדנו בלילה וביום ישנו. בינתיים שמתי לב כיצד עובדים ליד מכונת השיוף והצלחתי להפעילה. לצערי, שכר הלימוד היה אובדן שתי אצבעות, סימן שנותר עד היום.

סביב מחנה D.A.W. נמתחה גדר, מעברה השני הייתה דרך שבה הלכו הנערות אשר עבדו ב־Bekleidungskammer שם עסקו במיון דברי לבוש, וכאשר נמצאו באלה דברי זהב או תכשיטים, חייבים היו למוסרם לאנשי אס־אס.

כמה פולנים ניסו לברוח; מרביתם נתפסו ונתלו לעיני כל שחייבים היו לעמוד ולהביט בהם. נערה בשם מלה צימטבאום שנתפסה, התאבדה בחותכה את ורידיה ולא נתנה לגרמנים את התענוג להוציאה להורג. הניסיונות לבריחה הציתו את דמיוננו, ושוחחנו על כך. מישהו מצא לנכון להלשין עליי ונלקחתי לבניין המנהלה (Stabsgebäude) לחקירה. נחקרתי קשות תוך מכות, אבל לא ידעתי דבר ולבסוף שוחררתי. נערה מפּרשוֹב בשם Balabánová עבדה שם ועזרה לי. כאשר יצאתי מהחקירה, הרגשתי כמי שנולד מחדש; זה היה הנס השלישי שהפך אותי לזהיר ביותר.

אם כי את עבודתי ליד המכונות ביצעתי כהלכה, החיים המשיכו להיות אכזריים

ותלויים על בלימה. השיטות השונות של שליחת אנשים לתאי הגז עשו כל יום להימור. פעם, בעת המסדר הכללי, נצטוו כל האנשים לרוץ מרחק של כ־50 מטר; מי שלא רץ מספיק מהר נשלח בהינף אצבע ל־Himmelskomando – לשמים. במבצע דומה אצל הבנות נותרו בחיים נערות בלונדיניות כחולות עיניים; אולי בשל דמיון לגזע הארי. דרכים אחרות היו הלקאה פומבית במסדר, או צינוק בבלוק 11, שבו לא היה מקום לשבת אלא רק לעמוד והתוצאה כמעט תמיד – מוות. הבלוק הנורא ביותר היה מס׳ 18, שבו ד״ר מנגלה עשה ניסויים בבני אדם, בתאומים ובהקפאת אנשים עד מוות קליני וניסיונות להחייאתם.

אתר ההשמדה ב־Brezinky II היה מרוחק כשלושה קילומטרים, שם הייתה המשרֵפה שממנה הגיע לאושוויץ הריח הנורא של גופות נשרפות אשר הזכיר לנו ללא הרף את האיום על חיינו. בלי יכולת לתפוס את ההיקף המחריד, ראינו טרנספורטים מגיעים מצורפת, הולנד, יוון ומארצות אירופה האחרות. ב־1944 הגיעו המשלוחים הענקיים מהונגריה ואחריהם הטרנספורט האחרון מטרזין ביום 30 באוקטובר 1944.

באותה שנה היה לנו גם ביקור שלא יאומן, הגיעו אנשי הצלב האדום. הם הביטו בנו, לא דיברו אלינו ואנו לא פנינו אליהם. לקראת בואם קיבלנו לבנים נקיים ומין מעיל, שאותו החזרנו מיד אחרי עזיבתם.

לפני מצעד המוות למאוטהאוזן פגשתי קבוצת נשים ואחת מהן, פולי קורנהאוזר מפְּרֶשׁוֹב, שאלה לעצתי: האם להתחבא או לצאת למצעד אל הבלתי נודע. לא הייתי מסוגל לייעץ להן ולקבל אחריות על גורלן, והדבר היה מתסכל מאוד.

ב־19 בינואר 1945 התחלנו בצעדה דרך פולין לכיוון צ׳כיה. היינו למעלה מ־1,000 איש, הדרכים והשדות מכוסים היו בשלג. אנשי אס־אס נסעו לידינו במכוניות וזירזו את הצועדים ביריות. מאות אנשים חלשים ומפגרים נורו במקום ומתוך יצר הקיום בלבד כל אחד דחף קדימה. בשטח צ׳כיה עלינו לקרונות פתוחים; הקור חיסל עשרות נוספים. אנשים רחמנים זרקו לנו לחם ואם אנשי אס־אס התירו זאת, גם השקו אותנו מים. אחרי יומיים או שלושה הגענו למאוטהאוזן.

עם הגעתנו – שוב עמידה של 24 שעות בכפור נורא, עד שהרשו לנו להיכנס ל״ניקוי״ שממנו אולצנו – עירומים, ובריצה – לעבור לבלוק. בבלוק נבדקו גם הישבנים שלנו, שמא הברחנו מאושוויץ תכשיטים. אחרי שבוע הועברנו ל־Ebensee. המחנה היה ביער, ובו כעשרים צריפים. הייתי כל כך רעב שהצעתי לעקור את שיני הזהב שלי תמורת מעט מזון, אולם רופא ידידותי חיזק את רוחי והבטיח שהקץ כבר קרוב. אבל עד אז היו לפנינו עוד שלושה חודשים ארוכים

כנצח. הסבל היה כה רב, שרק מי שגייס את שארית כוחותיו במלואם – שרד. מהמחנה לעבודה צעדנו כשלושה קילומטרים; מי שכשל, נורה במקום. עבדנו באולמות תת־קרקעיים ענקיים לתוכם הועבר ציוד של בית החרושת Mannesman-Ganz מבודפשט לשם ייצור הטילים V-2. ההשגחה כבר לא הייתה כל כך קפדנית, ולפעמים הצלחתי להתחבא בתעלה קרובה, ואף להחליף מילים עם האזרחים שעבדו במקום.

המערכה האחרונה עלולה הייתה להיות קטלנית. הופצו שמועות כי אנשי האס־אס מתכוונים להעמיד אותנו במסדר ליד מחפורת, לירות בנו או לשחרר לתוכה גז. האסירים הפוליטיים יעצו לנו שלא לצאת למסדר וכך עשינו. הייתי שבר כלי כי בימים האחרונים כבר לא היה מזון, רק לחם יבש ומעט סובין. על מנת שלא ינשרו שיניי, נגסתי בקליפת עצים ובעצמות.

כאשר ראיתי את החיילים האמריקאים הראשונים, לא הייתי מסוגל לשמוח, לרקוד או לשיר, אם כי הייתה סיבה טובה לעשות כן, שהרי קמנו לתחייה מגיא המוות והיה זה ניצחון של התקווה, הסבלנות וכוח העמידה; אלה ניצחו את הסבל הנורא ואת חיבוקו היומיומי של המוות שהיה כה קרוב. החיילים ביקשו לגמול לנו על הסבל והציעו ארוחת בוקר עשירה. מי שאכל – נפטר מדיזנטריה קשה, אני סירבתי וניצלתי. זה היה הנס האחרון ובזכותו כעבור ימים ספורים נלקחתי לווינה, ומשם לברטיסלבה. המגע הראשון עם בני האדם היה נורא. הם הביטו בנו כמו בייצורים בלתי ממשיים. היינו בלתי רצויים והם חששו כי אנו באים לתבוע נקמה ואת הרכוש שנגזל מאתנו.

המאזן שלי היה נורא: אמי נספתה באושוויץ, שם מת גם אחי. אבי מת באחד ממחנות הריכוז בגרמניה, גיסי החזיק מעמד עד הסוף, אבל בדרכו חזרה עלתה העגלה שבה נסע על מוקש והוא נהרג. מכל המשפחה נותרנו אחותי ובנה בן השלוש־עשרה ששרדו בטרזין – ואני."

2

צבי אפרי (פופייל) נלקח מביתו על־ידי שוטרים ביום 28 במרץ 1942, אחרי שנאמר לו כי לוקחים את הגברים הצעירים - והוא אז בן שמונה־עשרה - לעבודות ביטחוניות. הוא שהה ימים במחנה ב־Žilina, ושם פגש גם את אחיו יצחק, אשר נלקח מביתם יומיים אחריו. בשבת, ה־4 באפריל הועלו 1,000 צעירים על רכבת משא, וזו יצאה לדרך. הקור היה רב, המזון דל והנסיעה ארכה שלושה ימים ושלושה לילות עד התחנה לובלין שבפולין. משם צעדו למחנה מאידנק.

צבי אפרי מספר:

"באפריל 1942 היה מאידנק מחנה ריכוז לא גדול. הוא הוקם במרחק של כשלושה קילומטרים מהעיר לובלין, והיו בו אז כ־20 צריפים, 10 מימין ו־10 משמאל, וביניהם רחבה גדולה, למסדר. בבוקר ובערב התייצבנו שם, ואנשי אס־אס ספרו אותנו. אם הכל היה בסדר, שוחררנו לצריפים. בעת שהגענו, מצאנו במקום כמה מאות שבויים רוסיים, לדבריהם שרידים של אלפים שרובם נורו בעת בריחה או מתו בשל מחלות ועבודה קשה. המחנה נשמר על־ידי חיילים מליטא במדים ירוקים וחיילים מאוקראינה במדים שחורים. אלה היו מתוך שעמום אוספים אבנים וזורקים עלינו כשעשוע. בתוך המחנה השלטון היה בידי אנשי אס־אס; נוסף על האקדח הם היו מצוידים בשוט, בו הצליפו באלה שלדעתם לא עבדו בקצב הדרוש. הם גם הכריחו אותנו לשיר את המנון המחנה אשר התחרז בגרמנית, והיו לו כמה בתים. הראשון אמר כך:

מכל אירופה באו
היהודים ללובלין
כדי ליצור ולעבוד כאן
וזאת רק ההתחלה.

את ההמנון היינו שרים בעת המסדר, בבוקר ובערב. באפריל יורד בלובלין גשם לעתים קרובות והמסדר התקיים בגשם. הם צדקו. זאת הייתה רק ההתחלה. המחנה גדל ואנו עסקנו בבניית צריפים נוספים. היהודים היו מגיעים מפולין וממקומות אחרים, וכדי למלא את התפקידים של קאפו ו־Blockälteste הביאו אסירים ממחנה Sachsenhausen, ואלה קיבלו לידם את הפיקוד עלינו. מספרי היה 4283 כאשר שני חבריי מפְּרֶשׁוֹב היו בעלי מספרים עוקבים. שלושתנו הגענו למסקנה כי מקום גרוע ממאידנק לא יכול להיות, וכאשר חיפשו בעלי מקצוע –

נרשמנו שלושתנו. עלינו לרכבת, כחמש מאות איש, וזו החלה לנסוע דרומה, לכיוון סלובקיה. חשבנו שהחלום הרע מסתיים אבל הגענו כעבור שלושה ימים לתחנת רכבת שממנה הובילו אותנו אנשי אס־אס, במכות וצעקות אל מחנה ריכוז. הגענו לבירקנאו (Birkenau).

מחנה הריכוז בירקנאו היה המקום האכזרי ביותר שראיתי בחיי. במשך יותר משלוש שנים עברתי שישה מחנות ריכוז אבל מה שעברתי באחד־עשר הימים שהייתי כאן, לא עברתי בשום מקום אחר. בבירקנאו היו מלבד יהודים גם שבויים רוסיים ונוצרים גרמנים, וביניהם אסירים פוליטיים, בעלי משולש אדום, פושעים פליליים בעלי משולש ירוק. אלה לא היו פושעים זוטרים, כי אם רוצחים אשר לאחר ישיבה של שנים בבתי כלא הועברו למחנות ריכוז, וכאן מסרו לידיהם את השליטה על חייהם של היהודים.

כאן מִספרוּ אותנו מחדש, ואני הייתי למספר 36387. המספר קועקע גם על החזה. בדרכי מהרישום אל הבלוק ראיתי בחוץ על האדמה שורה של אנשים מתים וגוססים. זיהיתי ביניהם את אנשי פְּרֶשׁוֹב, ולאחד מהם הגשתי לפי בקשתו מים. זה היה איש פְּרֶשׁוֹב בשם יורדן, זכרתי אותו כבעל חנות, תמיד לבוש הדר וכעת – מתקרב למותו. הוא אמר לי שאחי יצחק היה אתם, אבל אחרי ימים ספורים הועבר לאושוויץ. בינתיים שמו לב אליי וגורשתי, לא לפני שהספקתי להחליף את נעלי העץ בנעליים טובות יותר מערֵמה בקרבת מקום.

לפני הבלוק שלנו, בלוק מס׳ 5, התייצבנו בערב למסדר, כמה מאות אסירים. לפתע התייצב לפנינו האחראי על הבלוק, במגפיים ובמכנסיים, לבוש במעיל כחול נאה, בעל משולש ירוק, משמע: פושע גרמני.

אחרי שאיש אס־אס ספר אותנו ועזב, החל מפקד הבלוק להסביר לנו מי הוא ומי הם העוזרים שלו. אחרי ה״נאום״ הוציא מבינינו שבעה אנשים והציב אותם בצד. על הראשון שבהם ציווה לשכב על הרצפה, נטל מוט עבה, שם לו על הצוואר, עלה על המוט בשתי רגליו, הציב אותן בשני הקצוות ובכל כובד משקלו לחץ עד שהאסיר המסכן נחנק. הוא רצח באותה צורה עוד שניים מבין השבעה ואחר כך העביר את התפקיד לעוזרו אשר שינה את דרך הרצח, ציווה על האסיר לכופף את הראש ורצח אותו במכה מכוונת על הצוואר. המחזה חזר מידי פעם בערב והשאלה הייתה רק, מתי יגיע תורי.

ביום א׳ אחד נאספנו במסדר והמתנו. איש אס־אס רכוב על סוס הופיע, מגפיים מצוחצחות על רגליו וכפפות לבנות על ידיו. הוא קרא אליו את כל בעלי התפקיד של קאפו והאחראים על הבלוקים ודיבר אליהם. כאשר חזרו אלינו, הוברר כללי

המשחק: כאשר איש האס־אס ירים את ידו עלינו להתחיל בריצה אל הקצה השני. מי שלא יגיע לשם עד שיוריד את ידו, ייאסף אל מכונית שעמדה בצד ויילקח אל תאי הגז. זאת הייתה ריצה לחיים ולמוות ואני הגעתי אל הקצה השני בזמן. ניצלתי הודות להחלפת הנעליים; בנעלי עץ לא הייתי מצליח. את החלשים ואלה שכשלו – אספו וסילקו למשרֵפות.

בזה לא נסתיים התעלול, והצטווינו להעביר ערֵמות חול בדליים תוך כדי ריצה ממקום למקום. אנשי הקאפו והאחראים על הבלוקים נערכו בשתי שורות, ואנו רצנו בין השורות עם דליים מלאי חול, כאשר משני הצדדים מלקים אותנו. התרגיל נמשך שלוש שעות, ובסיומו הותר לנו ללכת לארוחת צהריים.

גיהינום זה ערך עשרה ימים. ביום האחד־עשר הוצעדנו לאושוויץ, מהלך של כארבעה קילומטרים. מעל השער שנפתח התנוססה הסיסמה: Arbeit macht frei (העבודה משחררת). נבחרו מתוכנו 40 איש שנלקחו לעבודה, בלי לדעת לאן. שני חבריי היו מספר 39 ו־40 ואני נשארתי בחוץ. כעבור זמן הוכנסתי לקומנדו של 100 איש שעסקו בסלילת כביש, העבודה הייתה קשה והמזון דל, אבל הקושי העיקרי היה שהחברים שלי מפְּרָשׁוֹב נלקחו למקום אחֵר ואני הייתי בין זרים. כאשר חיפשו בעלי מקצוע, על אף הניסיון המר הקודם, נרשמתי כמסגר והועברתי לקומנדו D.A.W Deutsche Ausrüstungs Werke (מפעלי החימוש הגרמניים) ומאותו יום זה היה מקום העבודה שלי. היו שם אולמות ענקיים, עסקתי בסבלות. באותו זמן אספו הגרמנים מגלשי סקי בכל אירופה, כאן שיפצו וצבעו אותם ומכאן נשלחו לצבא הגרמני בחזית. אנשי אס־אס לא היו בתוך המפעל, וזה הקל עלינו, כי האחראים היו אזרחים ואלה לא התנהגו אלינו באכזריות. הבעיה הייתה ונותרה – הכינים, שהיוו גורם למחלות, בעיקר לטיפוס. לפי חוק בל יעבור באושוויץ, מי שלא הלך לעבודה – הושמד. וכך סחבנו את החולים אתנו לעבודה, שם השתדלנו להשכיב אותם במחבוא ובערב, עם סיום העבודה, סחבנו אותם חזרה למסדר. מצאתי את אחי יצחק, שחלה אף הוא ואתו עשינו את המהלך הרגיל של סחיבה לעבודה וסחיבה חזרה, גוויה ספק מהלכת ספק נישאת בין שניים. עד שיום אחד התמרד וסירב לסבול עוד את הייסורים; כל התחנונים שלי לא עזרו, הוא נשאר בבלוק ועם שובי בערב – לא מצאתיו. באותו יום אספו את כל החולים, לקחו אותם למשרֵפות בבירקנאו, ושם הושמדו.

עם כל הכאב והצער, מצבי ב־D.A.W. היה – כפי שהתברר לי מאוחר יותר – טוב מזה של חבריי שהיו בקבוצת ה־40. אלה נלקחו לעבודה ב־Buna, בית חרושת לגומי סינטטי, שאז התחילו הגרמנים לבנות, וזה היה מקום העבודה הגרוע ביותר

באושוויץ. האסירים קמו ב־4:00 בבוקר, ובשעה 5:00 כבר הוסעו לשם ברכבת, דחוסים 120 בקרון המיועד ל־40, וכל היום עבדו קשה תוך מכות. חברי לורי קנגיסר מת כעבור שבועיים, ויקי דנציגר כעבור שבוע נוסף – שניהם מאפיסת כוחות.

מכר מפֶּרֶשוֹב יעץ לי להשתדל להצטרף אליו לקומנדו אשר עסק במיון תוכן המזוודות של היהודים שבאו מסלובקיה, הולנד, בלגיה, צרפת, גרמניה וארצות אירופה אחרות. ההצטרפות לקומנדו מבוקש זה דרשה תושייה, כי רבים חפצו בכך. אחרי כמה ניסיונות כושלים – הצלחתי. העבודה שלנו הייתה למיין את תוכן המזוודות לבדים, קוסמטיקה, נעליים, מזון, ולהעביר את החפצים הממוינים למחלקה המיועדת לכך. במחלקת דברי קוסמטיקה פתחו כל קופסה של פודרה או משחת שיניים בחיפוש אחר זהב ויהלומים; במחלקת נעליים פירקו את העקבים במטרה דומה. הבגדים הועברו למחסנים שם עבדו כ־150 נערות שבדקו את הכיסים ואת התפרים בחיפוש אחר מטבע זר ודברי ערך. כל אלה רוכזו בארגזים מיוחדים וכאשר ארגז התמלא הוא נשלח לבנק המרכזי בברלין.

תקופת הרעב הארוכה מילאה אותי רק ברצון אחד: לאכול! וכאן הדבר היה אפשרי. אכלנו לחם עם גבינה, חמאה, דבש – ברעבתנות ובמהירות, כי כל יום יכול היה להיות האחרון, שמא לא נגיע לכאן מחר. בדרך לעבודה היו מראות נוראים; בנות עבדו בהעמסת פחם על רכבת משא תחת השגחת נשות אס־אס. זאת לא הייתה עבודה לבנות מורעבות, ונשות האס־אס הכו וקיללו, והבנות לא החזיקו מעמד אלא שבועות מעטים. מידי פעם נערכו סלקציות ועברנו בדיקה מדוקדקת. היו הרבה מקרים של רגליים נפוחות. הזרקורים כוונו לרגליים, ומי שנמצא עם רגליים נפוחות – נשלח לאין־חזור. מבין החברים שלי הוציאו אז את ולטר רוזנברג, אבל הוא חמק והסתתר מאחורי הגב שלי. מאוחר יותר הצטרף אל אלפרד וצלר והם היו שני הבחורים הראשונים מסלובקיה שהצליחו לברוח מאושוויץ.

בפברואר 1943 חליתי. ימים עבדתי עם חום גבוה וכאשר קשתה עליי העבודה, הסתתרתי בערֵמת בגדים ונרדמתי. בספירה הייתי חסֵר ואנשי אס־אס עם כלבים החלו בחיפושים. כאשר גילו אותי ישן, הועמדתי לפני מפקד המחנה אשר דן אותי ל־25 מלקות. הייתי חייב לספור את המלקות בקול רם והוזהרתי שאם אטעה, יתחיל הכל מחדש. המפקד עצמו ביצע את גזר הדין ואני ספרתי עד 13 או 14 והתעלפתי. המכות בשוט כאבו מאוד, חתכו את העור. העירו אותי בדליי מים אבל לא הייתי מסוגל להתרומם, שני אסירים סחבו אותי משם וכמה שבועות לא הייתי מסוגל לשבת או לשכב; כל נגיעה בפצעים כאבה ביותר.

החיים באושוויץ היו מלוּוים במכות בלתי פוסקות. הרביצו בכל מקום, בדרך לעבודה

ובדרך ממנה, לפני המסדר ואחריו ובמיוחד במהלך העבודה. קשה היה להתרגל לאיום מתמיד של מכה שתנחת ללא כל אזהרה. קשה היה גם להתרגל לרעב הבלתי פוסק. היינו רעבים וחלמנו כל הזמן על אוכל. אסיר באושוויץ קיבל צלחת מרק בצהריים וחתיכת לחם עם קובייה קטנה של מרגרינה או ריבה – בערב. במצב זה של תת־תזונה לא היה האסיר מסוגל לבצע את העבודה, ובמהרה נפל קורבן לתשישות ולאפיסת כוחות. האויב השלישי היו המחלות, בעיקר טיפוס.

ביוני 1944 הופתענו לשמוע כי הפולני גלינסקי ומלי צימטבאום ברחו מאושוויץ. מלי הגיעה בשנת 1942 מבלגיה, בחורה מוכשרת ביותר אשר שלטה בכמה שפות וזכתה בתפקיד של מתורגמנית המחנה, אחד התפקידים החשובים. כולם כיבדו אותה וראינו אותה הולכת למשרד תמיד לבושה היטב. גלינסקי שהיה מאוהב בה השיג מדי אס־אס והוציא את מלי מהמחנה. הם נתפסו בקרבת גבול סלובקיה והוחזרו. את גלינסקי תלו במחנה הגברים ואת מלי התכוונו להוציא להורג לפני כל מחנה הנשים. אולם היא הקדימה אותם, ותוך שמפקד המחנה מקריא את פסק־הדין, חתכה את ורידיה בסכין גילוח שהוברח לה, ירקה בפניו של המפקד סתרה לו ביד מגואלת בדם וצעקה: "גם היום שלכם יגיע בקרוב. לא עוד זמן רב תוכלו להמשיך לרצוח!" אז התגברו עליה אנשי אס־אס ולקחו אותה להמתה בקרמטוריום.

בקיץ 1944 העבירו אותנו לבירקנאו. זה לא היה המחנה קטן שהכרתי ב־1942, היו בו מחנה גדול לגברים, מחנה גדול לנשים, מחנה לצוענים ו־4 משרֵפות פעלו יום ולילה. ב־7 באוקטובר התקוממו האסירים בקרמטוריום III ופוצצו אותו אחרי שהרגו את מפקד האס־אס ועוד כמה חיילים, עד שבסופו של דבר התגברו עליהם האס־אס והרגו את כולם.

ב־3 בנובמבר 1944 הגיע המשלוח האחרון של יהודי הונגריה. אחר כך הפסיקו להביא יהודים לאושוויץ והחלו בפירוק המשרֵפות. החלה שרפת כל המסמכים והעלמת העקבות לרצח הרבבות שבוצע כאן. ב־17 בינואר החל פינוי אושוויץ.

ריכזו אותנו בבוקר, כל אחד קיבל שני ככרות לחם וחבילת מרגרינה, הרשו לנו לקחת שמיכות ויצאנו לדרך. בקור עז צעדנו שלושה ימים, ישנו רק שעות מועטות. מי שלא היה לו כוח להמשיך, נורה. כעבור שלושה ימים הגענו לתחנת הרכבת בשלזיה העילית. נדחסנו בקרונות, 100 איש בקרון המיועד ל־40. הקרונות היו פתוחים, ושלג ירד עלינו. אני הייתי חולה עם חום גבוה והיו לי הזיות על שתיית בירה. אחרי כמה ימים קיבלנו רשות לרדת, ואני התחלתי לאכול שלג. מכר מצא אותי וראה כי מצבי ירוד ביותר, לקח אותי לקרון שלו, אחד המעטים שהיו סגורים, וטיפל בי במשך כל ימי הנסיעה. עד שהגענו למחנה Dora ליד העיר Nordhausen.

כמעט הבראתי. כעבור ארבעה ימים נשלחתי למחנה Solstadt, שם עבדנו בהכנת אולמות תת־קרקעיים לבתי חרושת. עבדנו שמונה שעות בשלוש משמרות, בכל קבוצה שלושה גרמנים ושני אסירים. העבודה הייתה קידוח חורים בסלע לעומק של ארבעה מטרים. אז נערך פיצוץ, והקבוצה שבאה אחרינו עסקה בסילוק האבנים. שוב קידוחים, שוב פיצוץ, שוב סילוק האבנים. האזרחים הגרמנים התנהגו בצורה די הוגנת, מכות לא היו כאן, לפעמים אפילו זכינו בבדל סיגריה או בחתיכת לחם. ב־15 באפריל יצאנו שוב לדרך. אחרי יומיים הגענו לתחנת רכבת. העלו אותנו לקרונות, הפעם סגורים. הצפיפות לא הייתה גדולה כל כך וניתן היה לישון בלילה. ב־20 באפריל, יום הולדתו של היטלר, שמענו באחת התחנות את נאומו. הוא הבטיח נשק חדש. תוך כדי כך החלו להפציץ אותנו מטוסים. אנשי אס־אס קפצו מהרכבת והורו גם לנו לקפוץ ולהסתתר בחורשה. הבנתי שזה הזמן לברוח אם כי במדי אסיר, עם טלאי צהוב ובתוך גרמניה – הסיכוי להצלחה היה קטן ביותר. המשכתי ביער, הצטרף אליי עוד אסיר ושנינו הגענו לבית. אישה צעירה פתחה, בחדר שיחקו שני ילדים קטנים. היא הופתעה לראות שתי דמויות משונות כל כך והציעה לנו אוכל. היינו רעבים מאוד והתנפלנו על הלחם, החמאה והביצים שהוצעו לנו. כעבור זמן קצר הגיע בעלה. הוא היה שומר היער, המתין בשתיקה עד שגמרנו לאכול ואז אמר לנו כי עלינו להסתלק. היער מלא חיילים גרמנים. אחרי זמן קצר של הליכה ביער תפסו אותנו שני קצינים גרמנים עם אקדחים שלופים. לשאלתם הסברנו כי אנחנו אסירים והרכבת שלנו הופצצה. הם הוליכו אותנו למפקדה ומשם למחנה. הועסקנו בעבודות עזר שונות. אני עבדתי במטבח, ושם נפגשתי עם בחור מִפְרֶשׂוֹב בשם קאופמן. הוא סיפר לי כי נלקח חודשיים אחריי, במאי, והגיע לפולין עם טרנספורט המשפחות. ממנו נודע לי כי גם הוריי ואחי הצעיר הובלו מִפְרֶשׂוֹב לגיטו ליד לובלין. אבי נרצח בעת עבודה בסלילת כביש על־ידי איש אס־אס; ואחי ואמי נשלחו בספטמבר 1942 עם משפחות אחרות לטרבלינקה ושם נרצחו.

ב־5 במאי 1945, שבת בבוקר, שמתי לב כי מגדלי השמירה – ריקים. המוני אסירים יצאו מהצריפים והתקדמו אל השער, פרצו אותו ואז ראינו טור טנקים אמריקאים מתקדמים לעברנו. הטנק הראשון עצר לידינו, ושלושה חיילים צעירים במדי קרב ירוקים, אקדח בחגור וסכין קומנדו בנעלי הצנחנים שלהם, התקרבו. אחד מהם דיבר ביידיש ושאל: 'האם נשארו יהודים בחיים במחנה הזה?'

38 חודשי מלחמתי עם המוות, בשישה מחנות ריכוז, הגיעו לסיומם."

3

לפי Swiebocki[35] ביום 17 בדצמבר 1942 נרצחו בבירקנאו 200 נערים יהודים מסלובקיה, אשר הועסקו בתור זונדר קומנדו בתאי הגז ובשְׂרֵפת גופות. ההוצאה להורג בוצעה לאחר שנודע כי הנערים מכינים התקוממות וניסיון בריחה, דבר שנודע לגרמנים מפי יהודי אחד.

יצויין כי הנהלת המחנה נהגה אחרי זמן מסוים להחליף את אנשי הזונדר קומנדו על־ידי רציחתם בתאי הגז והחלפתם בקבוצה אחרת, שכעבור זמן גורלה היה דומה. בשיטה זו ביקשו הגרמנים לחסל את העדים לפעולותיהם. כך היה גם בדצמבר 1942, אם כי הכל קרה באופן פתאומי, עקב הלשנה, והקבוצה הוחלפה ב־200 יהודים פולנים אשר הגיעו באותו יום מ־Makow Mazowiecky.

את תיאורם של לנדה ואפרי משלים הדיווח, שאותו מסרו רודולף רוזנברג (ורבה) ואלפרד וצלר אחרי בריחתם מאושוויץ ב־1944. ואלה דבריו של אלפרד וצלר:

"הטרנספורט שלנו קיבל את המספרים מ־28,600. היהודים מסלובקיה עבדו יחד עם שרידים של השבויים הרוסיים בבניין. אחרי שלושה ימים הועברנו, 200 נערים מסלובקיה, לעבודה במפעל Deutsche Ausrüstungswerke באושוויץ, אבל המשכנו להתגורר בבירקנאו. השכם בבוקר צעדנו לעבודה ובערב שבנו. עבדנו בנגרייה ובסלילת כביש. האוכל היה מורכב מליטר מרק סלק ובערב 300 גרם לחם גרוע. תנאי העבודה היו קשים ביותר, כך שרבים בינינו שנחלשו מרעב משום שהמזון לא היה ניתן לאכילה – לא החזיקו מעמד. בקבוצה שלנו שהייתה בת 200 איש היו מידי יום 30־35 מתים. רבים נרצחו על־ידי הקאפו בזמן העבודה או בשעת הצעדה. הפחת האנושי הושלם מתוך כוח העבודה שעבד בבירקנאו. קשה מאוד ובשבילנו מסוכנת ביותר הייתה החזרה בערב מהעבודה. חייבים היינו לסחוב את כלי העבודה, עצים להסקה, כלי בישול כבדים ואת המתים לכל אורך הדרך, בת חמישה הקילומטרים, וכל זה תוך צעידה מסודרת. עד שהגיע הטרנספורט השני מסלובקיה כעבור ארבעה־עשר יום, נותרו מהטרנספורט שלנו רק כ־150 איש. המתים הועברו ל־Brezinky שם נשרפו הגופות בבור שעומקו מטרים ספורים ואורכו כ־15 מטר. מידי יום פגשנו בדרכנו לעבודה קבוצה של 300 נערות מסלובקיה, אשר עבדו בקרבת מקום בעבודות קרקע. הן היו לבושות במדים רוסיים ישנים ונעלו נעלי עץ. ראשיהן היו מגולחים ולמרבה הצער, הן לא יכלו לדבר אתנו. עד אמצע מאי הגיעו לאושוויץ ארבעה טרנספורטים של גברים מסלובקיה ואלה זכו לטיפול דומה לשלנו.

4

ושוב, הרישומים הרלוונטיים מה־Kalendarium Auschwitz:[16]

23.4.1942: 543 יהודים ו־457 יהודיות שהועברו בטרנספורט של ה־RSHA מסלובקיה, מקבלים את המספרים 31942 עד 32484 ו־5769 עד 6225.
יצוין כי מבין הגברים נותרו בחיים ב־15באוגוסט 1942 רק 41; תוך 16 שבועות מתו 502 גברים מתוכם.

24.4.1942: 442 יהודים ו־558 יהודיות אשר הועברו בטרנספורט של ה־RSHA מסלובקיה, מקבלים את המספרים 32649 עד 33090 ו־6226 עד 6783.
יצוין כי ב־15 באוגוסט 1942 חיים מבין הגברים רק 23, תוך 16 שבועות מתו 419 מתוכם.

26.4.1942: 423 יהודים ו־300 יהודיות, אשר הועברו בטרנספורט של ה־RSHA מסלובקיה, מקבלים את המספרים 33709 עד 33995 ו־6911 עד 7107.
יצוין כי עד ה־15 באוגוסט 1942 נותרו בחיים רק 20 מבין הגברים; תוך 15 שבועות מתו 403 מתוכם.

4.5.1942: בבירקנאו מבוצעת הסלקציה הראשונה. היא מתבצעת בתחנת הבידוד לשם הועברו האסירים התשושים, החולים ובלתי כשירים לעבודה. את האסירים מעמיסים על משאית ומעבירים לבונקר שנבנה באביב, ושם הם מומתים בגז. אחרי הסלקציה נבנתה חומה סביב תחנת הבידוד שבה נמצאים כ־1,200 אסירים; מידי פעם מגיעות משאיות וכ־90% של האסירים מועברים להמתה.

5.5.1942: רופא אס־אס של המחנה מזמין בבית המרקחת שלושה ק"ג פנול לשם שימוש בבית החולים של המחנה בהמתה על־ידי זריקות לתוך הלב.

22.5.1942: את המספרים 36132 עד 37131 מקבלים 1,000 יהודים מסלובקיה אשר הועברו לכאן ממאידנק (KL Lublin Majdanek). ביום 15באוגוסט 1942 נותרו בחיים מתוכם רק 53; תוך 12 שבועות מתו כמעט כולם, 947 במספר.

5

נשוב לרגע לסיפור גורלו של דזידר לנדא, אחד משני הניצולים היחידים מטרנספורט הבנים של פְּרָשׁוֹב. בחוברת הצנועה "שרדתי את אושוויץ" שפרסם בשפה הסלובקית[24] וממנה הבאתי את קורותיו עד שחרורו, מספר לנדא גם את הדבר הבא:

> "פעם נקראתי ל- stabsgebäude, שם נאמר לי כי קיבוץ כפר מסריק בפלשטין והתנועה הציונית העולמית מבקשים לשחרר אותי או להחליף אותי כחבר בעל זכויות בקולקטיב היהודי. כך לפחות הודיע לי מפקד הגסטפו ואני, נשמה קטנה שכמותי, האמנתי לו. אבל לא בוצעה כל החלפה, כי בינתיים נשלחתי עם טרנספורט המוות הלאה, וברגל צעדתי בדרך מלאה ייסורים אל מאוטהואזן שבאוסטריה."

אם כי הסיפור נשמע דמיוני לחלוטין, יש לו בסיס עובדתי אותו מפרסם יהושע ביכלר במחקרו "סרטיפיקטים לאושוויץ" ב"קובץ מחקרים" (כרך ל' תשס"ב) של "יד ושם". קורות המעשה מחזירים אותנו שוב לבן פְּרָשׁוֹב,יעקוב רונן (בניטו), מחברי ההנהגה הראשית של השומר הצעיר בסלובקיה.

יעקוב רונן הצליח לעלות ארצה דרך הונגריה במרץ 1944, יחד עם פעיל אחר של המחתרת החלוצית בסלובקיה, משה וייס. שני העולים החדשים מסרו דו"ח מפורט למוסדות היישוב על מצב היהודים בסלובקיה ועל הידיעות שהצטברו בסלובקיה על מחנות ההשמדה. באותה הזדמנות מסר בניטו לפקידי הסוכנות רשימה ובה 51 שמות, בעיקר של אסירי מחנות אושוויץ ובירקנאו, ויחד עם משה וייס העלה דרישה יוצאת דופן: להנפיק בדחיפות סרטיפיקטים (רשיונות עליה) לאסירים אלה. דרישה זו, עם כל מוזרותה, התבססה על שתי פיסות מידע: האחת, כי מצבם של האסירים במחנות אלה הוא הגרוע ביותר והשנייה, כי מקבלי סרטיפיקטים עשויים לזכות ביחס השמור לבעלי נתינות זרה, שאינם נשלחים להשמדה. במידע נאמר כי יהודים נתיני ארצות מסוימות, לרבות מחזיקי סרטיפיקטים ואישורים על מתן רישיונות לעלייה, שולחו למחנות מיוחדים והם מיועדים לחילוף עם אזרחים גרמנים שבידי הבריטים.

על אף דחיפות הדרישה, נחוץ היה להתגבר על בירוקרטיה רבה, לעקוף נוהלי עבודה מקובלים. אולם, בקיץ 1944 הונפקו סרטיפיקטים לכמה מאסירי אושוויץ. ידוע שאישורי הסרטיפיקטים נשלחו באמצעות צירות שווייץ בברלין, אשר ייצגה את האינטרסים הבריטיים בגרמניה, בדואר רשום (דבר שחייב חתימת הנמען) לפי הכתובת: Arbeitslager Birkenau bei Neuberun, נתקבלו במפקדת המחנה והועברו לידי המחלקה הפוליטית, שלוחת

הגסטפו. לפעמים צוינו גם מספר האסיר ובלוק המגורים. מקבלי הסרטיפיקטים שעוד נמצאו באותה עת במחנה, זומנו לגסטפו ונחקרו, לעתים בברוטליות רבה, על "קשריהם עם החוץ" כי את הגסטפו הטרידה השאלה, מנין ידעו הארגונים בשווייץ ובארץ־ישראל פרטים על האסירים, כגון מספרם ומספר הבלוק.

דזידר לנדא אכן מופיע ברשימה והוצא לו סרטיפיקט ומספרו: 45/M/438/43/Yh מספרו של הסרטיפיקט (כמו המספרים בהמשך) מצויים במכתבו של בניטו מיום 27 באוגוסט 1944 אל נתן שוואלב והייני בורנשטיין שפעלו בשווייץ. במכתב מודיע בניטו בשמחה על סרטיפיקטים שהונפקו.

עליזה ריינר (הולנדר), בת פרשוב (את סיפור אחותה מרים הבאנו בפרק על טרנספורט הבנות) גורשה לאושוויץ עם הטרנספורט הראשון של הבנות, אשר יצא מפרשוב ביום 21 במרץ 1942 ועזב את פופרד ב־25 שבו. היא נמנתה עם חוג הבנות הדתיות ששוכנו בשטאבסגבוידה ועבדה במחלקה הפוליטית. למרות זאת, היא לא שמעה - לפי עדות שמסרה ליהושע ביכלר - שנשלחו לאושוויץ אישורי סרטיפיקטים. אין לה גם מושג מי רשם אותה ברשימת המועמדים לקבלת הסרטיפיקטים. אולם הסרטיפיקט אכן הוצא לה ומספרו: 45/M/438/43/g.

מאידך, כמה מקבלי סרטיפיקטים אחרים נחקרו על אודותם. מלכה (מלוינה) גרטנר אשר הגיעה לאושוויץ ב־28 במרץ 1942 נחקרה בצורה סבירה, הוחתמה על קבלת המסמך ואיש האס־אס שהחתימה, פרץ לדבריה בצחוק אדיר ואמר "איזה רעיון מטורף". הוא לא הציג לה את הסרטיפיקט וכמובן לא מסר אותו לידיה. מרגיט (מנצי) שוואלב, שפעלה כמעין רופאה בבית החולים של המחנה ועשתה רבות להצלת חברותיה, הוזמנה אף היא למחלקה הפוליטית והייתה בטוחה כי זו דרכה האחרונה כי חששה מגילוי הברחת תרופות בעזרתה מבית החולים למחנה הנשים. אולם היא נחקרה על קשריה עם ארץ ישראל ושוחררה בלי לדעת כי כל העניין נוגע לסרטיפיקט שמספרו: 83/M/438/43/Yh.

אסירות נוספות נחקרו בגסות ואלימות בעניין "קשריהם" עם ארץ ישראל, אולם לא נאמר להן כי העניין מתייחס לסרטיפיקטים.

מסתבר, כי היחס אל אלה שלהם יועדו הסרטיפיקטים לא היה אחיד. אולם בעצם הרעיון של אפשרות שיגורם לאושוויץ, רעיון מטורף לדעת איש האס־אס, היה לא רק טירוף, כי אם גם תושייה בלתי רגילה ונדבך נוסף במאמצי ההצלה.

דזידר לנדא, שבדבריו התחלנו את סיפור המעשה הבלתי רגיל של סרטיפיקטים לאושוויץ - שרד בכוח רצון בלתי נדלה ולדבריו - בזכות כמה נסים. נס הסרטיפיקט לא היה בינהם.

פרק עשירי

גירוש המשפחות

1

בתחילת אפריל 1942 החל מבצע שאותו חשבו שליטי סלובקיה להפוך לחיסולה הסופי של יהדות סלובקיה: איסוף המשפחות לגירוש.

משנשלחו הצעירים, הושמעה טענה כי עול פרנסתם של הזקנים והטף נופל על המדינה. בצביעותם כי רבה, העלו הסלובקים את הטענה כי ההפרדה בין בני המשפחה נוגדת את "רוח הנצרות" והציעו על כן להוציא מסלובקיה משפחות שלמות. אייכמן טען כי התנאים הטכניים עוד לא בשלו לכך, אולם משהסכימו מנהיגי סלובקיה לשלם 500 מרק עבור כל יהודי מגורש ולשלול את אזרחותו הסלובקית - הסכים. טוקה אשר הגיע בעניין זה להסכמה עם ציר גרמניה, לודין, היה נדיב בגודל תרומתו; ממשלת קרואטיה, מדינת חסות אחרת של הגרמנים, השיגה אותה תוצאה בתשלום קטן בהרבה: 30 מרקים בלבד.

השלטונות היו מודעים לעובדה כי מדובר באוכלוסייה מקומית שחייתה במקום שנים רבות והייתה מעורה בקרב התושבים. על כן הוטל איסוף המשפחות על אנשי משמר הלינקה שהובאו מחוץ לפְּרֶשׁוֹב. במיוחד הצטיינו באכזריותם אנשי משמר הלינקה שהובאו לפְּרֶשׁוֹב מ־Terchova אשר בעת ביקורת החפצים האישיים גנבו ושדדו דברי ערך, כסף ותכשיטים, תוך השפלת היהודים ופגיעה גופנית בהם. לחסידים גזרו את הפיאות והזקנים. לתוך קרונות משא של בהמות נדחסו עד ארבעים איש, ללא כל שירותי ניקיון ואלה שהו בקרונות ימים. זקנים רבים וילדים רכים לא החזיקו מעמד.

ביום 24 באפריל 1942, משגר תלמידו הנאמן והמושחת של אדולף אייכמן ד"ר אנטון ואשק (Dr. Anton Vašek) אל ראשי המחוז של שאריש־זמפלין ואל מפקדי המשטרה במחוז את המכתב הבא, שמקורו מצוי בארכיון האזורי בפְּרֶשׁוֹב, וזו לשונו:

במאי 1942 יתחילו הטרנספורטים של יהודים מסלובקיה המזרחית. על מנת שהפעולה תתנהל חלק, יהיה צורך להפעיל בעלי ניסיון.

על כן יצאו לסלובקיה המזרחית בתור מפקדי הטרנספורטים:

Jan Buzassy, Bratislava; Frantisek Jarmik, Žilina; Juraj Orszag, Sered; Stefan Franta, Poprad.

וזה לוח הזמנים של הטרנספורטים:

4.5.42	20:19	Trebišov
5.5.42	19:19	Michalovce
6.5.42	19:19	Michalovce
7.5.42	18:50	Humenné
10.5.42	15:49	Medzilaborce
11.5.42	18:00	Vranov n/T
12.5.42	23:30	Prešov
13.5.42	23:30	Prešov
16.5.42	20:55	Bardejov
17.5.42	15:49	Sabinov, Bardejov
18.5.42	19:40	Medzilaborce
19.5.42	23:30	Prešov
22.5.42	15:49	Medzilaborce
23.5.42	19:40	Sabinov

כל הנמענים מוזהרים בהדגשה, כי תוכן הוראה זו חסוי ביותר!

מי היו "בעלי הניסיון" הללו שנשלחו לפקד על ליווי הטרנספורטים? הדעת נותנת כי ניסיונם נרכש בליווי הטרנספורטים של הבנות והבנים. ד"ר ואשק יכול היה להניח בצדק, כי אלה אנשים שאוזניהם ערלות לזעקות, בליבותיהם אין חמלה, מוחותיהם קהים לרגשות ואטומים לסבלו של הזולת.

אזכור טרנספורט אחד במיוחד. תנועות הנוער קיימו תורנות בתחנת הרכבת של פְּרֶשׁוֹב,

כדי להשקות את אלה שנדחסו בקרונות כאשר הרכבת שהגיעה מערי השדה, עצרה בפְּרֶשׁוֹב. הטרנספורט המסוים הגיע מברדיוב ובאחד הקרונות שנפתחו, ראיתי את דודי, גיסו של אבי, הרמן ברגר, תלמיד חכם שכל ימיו עסק בלימודי קודש כאשר אשתו, דודתי אילקה, דואגת לפרנסת הבית. הנסיעה מברדיוב לפְּרֶשׁוֹב, מרחק של כ־35 ק"מ, הספיקה כדי לנתק אותו מהמציאות. הוא הביט בי ולא הכיר אותי. חילקנו מים וסוכריות. פתאום הופיע אבי על כרכרה, מאיץ בעגלון לדהור. באותו זמן היו בפְּרֶשׁוֹב מונית או שתיים, ואלה היו אסורות ליהודים. אבא שכר "פיאקר" כרכרה של סוס אחד, הגיע בדהרה לתחנת הרכבת, העלה אותי וחבר שהיה אתי, והאיץ בעגלון להסתלק. הסתבר שמהרכבת, שהייתה בדרכה מברדיוב לפְּרֶשׁוֹב, הצליחו כמה יהודים לברוח בקפיצה. הדבר נודע במשרדי הקהילה, והיה ברור כי מפקד הטרנספורט יעשה מאמץ להשלים את המספר החסר ויתפוס מכל הבא ליד. ניצלנו, לפחות באופן זמני.

2

עם גירוש המשפחות כלו האשליות, האמת הייתה ברורה. אם מגרשים זקנים וטף, הרי שלא שילוב בעבודה היא המטרה, כי אם גטאות ומחנות. אופיים של אלה לא היה ברור עדיין, אבל יסוד לחרדה גדולה כבר היה.

ב־26 ביוני 1942 מקיים טוקה פגישה עם הציר לודין והיועץ לענייני יהודים ויסליצני. נמסר דיווח כי עד כה גורשו 52,000 יהודים. ויסליצני מתרֶה, כי עדיין נותרו בסלובקיה למעלה מ־30,000 יהודים בזכות "תעודות חסות" ומפציר בטוקה לערוך רוויזיה בדבר נחיצותם האמיתית של המוגנים על־ידי תעודות אלה. הוא ממליץ למסור את ביצוע הביקורת למנהל משרד הכלכלה מוראבק (Morávek), שהוא "איש נחוש, נקי כפיים" ולא לממונה על ענייני היהודים ואשק, שהוא "אדם חלש ונתון להשפעה".

ויסליצני ולודין נוכחו לדעת כי בחוק על הגירושים שאותו קיבל הפרלמנט הסלובקי ב־15 במאי, לאחר שטרנספורטים ראשונים כבר יצאו לפולין והגיעו לשם, הוכנסה הגדרה שונה של "יהודי" מזו שנכללה ב"קודקס היהודי". הוראת הגירוש חלה על בעל דת יהודית ועל מי שהתנצר לאחר ה־14 במרץ 1939, הוא יום "עצמאותה" של סלובקיה. הגדרה זו נכללה בחוק בלחץ הכנסיות שביקשו להגן על המומרים. הפרלמנט הסכים כי כל מומר שלא גורש, חסך למדינה 500 מרק. התאריך של 14 במרץ הוכנס לחוק כגבול תוקף ההתנצרות, משום שנתגלו מקרים רבים של "התנצרות חפוזה" של יהודים בניסיון

להציל את נפשם. שני כמרים אוונגלים, Puspas ו־Šedivý נעצרו בחשד כי ביצעו טכסי טבילה תמורת בצע כסף; לטענת התביעה ביצע Šedivý 717 טכסים כאלה תוך תקופה קצרה.

בין ה־11 באפריל וסוף יולי 1942 יצאו את גבולות סלובקיה 46 טרנספורטים של משפחות יהודיות. בטרנספורטים אלה נשלחו אל גטאות פולין ומחנות הריכוז שהוקמו בשטחה יהודים, גברים, נשים, זקנים, זקנות, ילדים וילדות. זאת לאחר שבחודשים מרץ ואפריל נשלחו למחנות ולגטאות צעירים וצעירות. בספטמבר 1942 נשלחו לאושוויץ עוד שני טרנספורטים, ואילו באוקטובר אותה שנה - טרנספורט של 860 יהודים ויהודיות, מרביתם חולים, מבתי אבות ובתי חולים. רובה הגדול של יהדות סלובקיה, 58,600 מתוך כ־90,000 היהודים שהיו בסלובקיה בעת הקמתה, מצוי היה עתה בפולין, בשלבים שונים של חיסול בעבודה מפרכת, תת־תזונה, מחלות, רצח אכזרי והמתה המונית בתאי הגז ובמשרפות.

כולם היו שם, בקרונות הבהמות: הצדיקים והחסידים, זקֵני שארית עמך בית ישראל ופליטת בית סופריהם וגרי הצדק וכל הבוטחים בשם ישראל ובמקום, יונקי שדיים שלא חטאו, גמולי חלב שלא פשעו ותינוקות של בית רבן וגם פורקי עול וכופרים בעיקר - כולם הוסעו אל הגורל שהועידו להם הצוררים.

הגרמנים לא היו צריכים להאיץ בסלובקים לבצע את הגירושים; הסלובקים האיצו בגרמנים והעמידו לרשות הגירוש את הרכבות ואת הכלים על מנת להוציא את היהודים משטחה של סלובקיה מהר ככל האפשר, והגרמנים נענו ברצון ורוקנו גטאות על־ידי השמדת יושביהם כדי להכין מקום לשהותם - הזמנית בוודאי - של יהודי סלובקיה.

בקורות המשפחות המגורשות יוזכר לעתים קרובות השם הנורא: טרבלינקה (Treblinka). למען שלמות התמונה נרשום כאן בכמה משפטים את תולדות המקום. טרבלינקה, יחד עם מחנות סוביבור (Sobibor) ובלזץ (Belzec) הייתה מערכת של שלושה מחנות השמדה אשר הוקמו ב־1942 במסגרת מבצע ריינהרד (Operation Reinhard). מחנה נוסף Chelm שייך אף הוא למסגרת המבצע והוקם עוד ב־1941. במבצע ריינהרד, מתחילתו במרץ 1942 ועד סיומו באוקטובר 1943, הושמדו בארבעה מחנות אלה כ־2,250,000 בני אדם. במחנות אלה - בשונה מאושוויץ וממאידנק - לא קוימו כל רישומים, כי הם הוקמו למטרת השמדה בלבד. הגרמנים הקפידו כי שום ראיה לא תהיה בנמצא. למעלה ממיליון יהודים נכנסו בשעריה של טרבלינקה; כשישים ניצלו אחרי המרד שפרץ ב־2 באוגוסט 1943. חודשיים מאוחר יותר לא נותר ממחנה השמדה זה כל זֵכר; התעלות שבהן נשרפו הגופות ועצמותיהן נכתשו לאבק - נהרסו, עצים ניטעו והטבע חזר לכסות על הנוראות שבוצעו במקום זה.

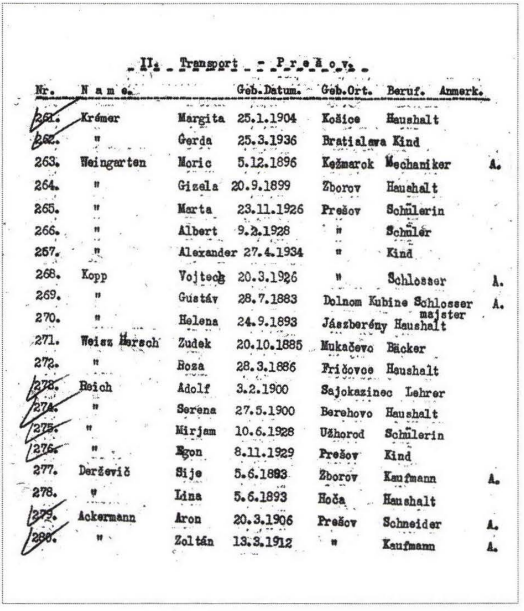
3

כיצד לתאר מה עובר על משפחה אשר עוזבת את ביתה, נאספת עם משפחות אחרות בחצר בית־הכנסת, צועדת משם דרך רחובות העיר שבה התגוררה עשרות שנים ובה גרו גם הוריה והורי הוריה - אל תחנת הרכבת שם ממתינה רכבת בהמות כדי להסיעם אל הבלתי נודע? כיצד מרגיש אבי משפחה כזאת שעה שחודרת להכרתו המחשבה, שהוא לא עשה מספיק כדי להציל את בני ביתו מגורל זה? מה עובר על אֵם המשפחה, האוחזת ביד בתה או בנה הקטנים ומוליכה אותם אל רכבת שתסיעם למקום שטיבו אינו ידוע לה? לאן מועדות פני כולם?

לא בכוחי הדבר, לתאר את הייסורים שעוברים על משפחה הדחוסה בקרון רכבת ונוסעת - שלא מרצונה - נשמרת על־ידי אנשי משמר הלינקה, ומועברת בגבול פולין מידיהם לידי שומרי האס־אס. ישמשו סיפורי הנוסעים באותו מסע מחריד לתיאור קורות גירוש המשפחות.

אלברט ויינגרטן היה בן כיתתי במשך שנים. בני אותו גיל היינו, לאותה קהילה דתית השתייכנו. וכך התחלנו יחד את גן הילדים, עלינו לבית־הספר העממי האורתודוקסי והגענו לידיו של המורה ברנרד אנטה, שלימד אותנו במשך חמש שנים. לאביו של אלברט הייתה חנות לאופניים ולא פעם קינאתי ב"אביש" שהיו לו אופניים וגם מגלשי סקי.

הרשימה המקורית של טרנספורט II מִפְּרֶשׁוֹב ובה 1,080 שמות, נמצאת בארכיון האזורי של העיר. הרשימה הוכנה כנראה על־ידי המרכז היהודי ÚŽ, ומקצועותיהם של המגורשים צוינו בשפה הגרמנית. צילמתי את העמוד שבו מופיעים שמותיהם של בני משפחת ויינגרטן וגם של המורה אדולף רייך ומשפחתו. אדולף רייך יסכן בגטו דבלין־אירנה את נפשו, באשר יחזיק כלי כתיבה, דבר האסור ומוטל בגינו עונש מוות. תפקידו - לאשר את קבלת הכספים מהקהילה בפְּרֶשׁוֹב. נוסף על כך כותב אדולף רייך בהיחבא את יומן האירועים בגטו ומתאר את מבצע הרצח ההמוני ב־15 באוקטובר, מבצע הקרוי על־ידי הגרמנים Herbsternte - קציר הסתיו. זה שם יומנו של המורה רייך, שאותו הביא עמו מהתופת כאשר שרד ללא משפחתו ושב לפְּרֶשׁוֹב. היומן - אבד.

II. Transport - Prešov

Nr.	Name		Geb.Datum.	Geb.Ort.	Beruf.	Anmerk.
262.	Krémer	Margita	25.1.1904	Košice	Haushalt	
262.	"	Gerda	25.3.1936	Bratislava	Kind	
263.	Weingarten	Moric	5.12.1896	Kežmarok	Mechaniker	A.
264.	"	Gizela	20.9.1899	Zborov	Haushalt	
265.	"	Marta	23.11.1926	Prešov	Schülerin	
266.	"	Albert	9.2.1928	"	Schüler	
267.	"	Alexander	27.4.1934	"	Kind	
268.	Kopp	Vojtech	20.3.1926	"	Schlosser	A.
269.	"	Gustáv	28.7.1883	Dolnom Kubine	Schlosser majster	A.
270.	"	Helena	24.9.1893	Jásberény	Haushalt	
271.	Weisz Horsch	Zudek	20.10.1885	Mukačevo	Bäcker	
272.	"	Rosa	28.3.1886	Fričovce	Haushalt	
273.	Reich	Adolf	3.2.1900	Sajokazinec	Lehrer	
274.	"	Serena	27.5.1900	Berehovo	Haushalt	
275.	"	Mirjam	10.6.1928	Užhorod	Schülerin	
276.	"	Egon	8.11.1929	Prešov	Kind	
277.	Deršević	Sije	5.6.1883	Zborov	Kaufmann	A.
278.	"	Lina	5.6.1893	Hoča	Haushalt	
279.	Ackermann	Aron	20.3.1906	Prešov	Schneider	A.
280.	"	Zoltán	13.3.1912	"	Kaufmann	A.

הנה סיפורו של אלברט ויינגרטן:

"הוריי היו מוריץ משה ויינגרטן וגיזי לבית קורנפלד. להוריה של אמי הייתה בפָּרְשׁוב מאפייה; מאפיית קורנפלד שהייתה שם דבר. להוריי נולדו שלושה ילדים: ב־1942 הייתה אחותי מרטה בת שש־עשרה, אני בן ארבע־עשרה ואחי הצעיר שני (אלכסנדר) היה בן שמונה.

עם אבי עבד בחנות במשך שנים עוזר סלובקי בשם Wilek, וכאשר החלה האריזציה וכל עסקי היהודים חייבים היו לעבור לידי גויים, היה Wilek האריזטור שלנו, אבל אבי המשיך לעבוד בחנות בִּמְעִין שותָפות עמו. ב־1942 כאשר החלו שמועות על דפורטציה של בנות, מרטה הסתתרה ליד העיר בבניין של מפעל שלא היה פעיל; ואני, רכוב על אופניים, הייתי מביא לה אוכל. לאחר שהבנות נתפסו, נאספו והובלו לפולין, חזרה מרטה הביתה. אבי ואני ירדנו למרתף הבית שבו גרנו, חפרנו והחבאנו שם דברי ערך.

במאי 1942 החל איסוף המשפחות במזרח סלובקיה. אינני מבין עד היום כיצד זה

יהודי המקום, בתמימות מחרידה, לא נקטו בכל צעד כדי להציל את משפחותיהם מגורל זה. אנשי משמר הלינקה והמשטרה אספו ללא התנגדות מאות משפחות לחצר בית־הכנסת. היינו לבושים במיטב בגדינו ונעלינו, אבל בכניסה לחצר בית־הכנסת בדקו אנשי משמר הלינקה את המעט שמותר היה להביא אתנו, ומה שמצא חן בעיניהם – גנבו לעצמם.

אחרי יום או יומיים הוצעדנו לתחנת הרכבת ושוב, ללא כל התנגדות, עלינו לתוך הקרונות. אלה היו קרונות משא, לא קרונות נוסעים. הנסיעה ברכבת ארכה שלושה או ארבעה ימים, הרכבת לא נסעה כל הזמן ונעצרה מידי פעם. כל אחד אכל משלו, בקרון היו דלי או שניים לעשיית צרכים. אינני זוכר כיצד התמודדו המבוגרים עם שאלותינו, לאן נוסעים ולמה בצורה זו, כיצד הסתכלו הוריי בעיני אחי הקטן שוודאי לא הבין את המעבר החד מדירה שהגנה עליו מכל רע – אל חצר בית־הכנסת ואל רכבת משא המובילה אל הבלתי נודע.

בסופו של המסע עצרה הרכבת בתחנה ששמה דבלין־אירנה. היינו בפולין ועל הרציף המתינו לנו אנשי האס־אס לבושים מדים שחורים. יצאנו מהרכבת, ואבי שהיה איש בעל מידות ולבוש היטב, לא מצא משום מה חן בעיני אחד השומרים וזה הכה אותו קשות, יחידי מכל הקהל. זאת הייתה 'קבלת הפנים' והחוויה הראשונה. הצעידו אותנו מרחק קצר אל הגטו שהיה ריק מתושבים והיו בו רק אנשי היודנראט (Judenrat) – המשטרה היהודית. בעת חלוקת האנשים למגורים אחד מאנשי היודנראט לקח אותנו אל דירתו. כנראה סבר, לפי הלבוש שלנו, שאנחנו עשירים. אמי ואשתו מצאו שפה משותפת, ואשתו חקרה את אמי ללא הרף האם הבאנו אתנו כסף ודברי ערך. כאשר קיבלה תשובה שלילית, הביעה פליאה כיצד זה משפחה עם שלושה ילדים יוצאת לדרך כזו ללא כסף.

בגטו היה מטבח משותף שממנו חולק מרק דליל. נאלצנו למכור בגדים כדי לקיים את עצמנו. המורה שלנו, ברנרד אנטה, בא לבקש אוכל, אבל המרק היה קר מידי לטעמו; מראהו היה מוזנח ועלוב, הוא לא היה בנוי לעבודה ולמלחמה על פרוסת לחם.

אבי נשלח לעבוד כאיש תחזוקה במתקן של הצלב האדום הפולני, שהיה קיים אבל לא עשה דבר למען הפולנים, ודאי לא למעננו. מרבית היהודים שבאו מפְּרִשׁוֹב, לרבות הנשים, עבדו בהרחבת שדה התעופה הצבאי הקרוב.

הדירה שבה גרנו עם איש היודנראט, הייתה בגבול הגטו. בצדה השני של החצר כבר גרה משפחה פולנית. ליד ביתה היה מחסן בנוי עץ. אני משום מה סירבתי לצאת לעבודה והסתתרתי במחסן. מצאתי שם ספרים ביידיש, ואם כי לא ידעתי יידיש, אבל את האותיות העבריות כמובן שידעתי, קראתי כל היום בספרים. בערב

חזרתי לדירה. כך עברו כמה חודשים והחורף התקרב.
ערב אחד באה לדירתנו אישה פולנייה־יהודייה. היא הציעה שאני אתייצב למחרת במקומה למסדר עבודה. היא עבדה בחווה חקלאית (Landwirtschaft) שסיפקה מזון לאנשי חיל האוויר הגרמני בשדה התעופה הסמוך. האישה הייתה מוכנה לשלם עבור השירות ואמרה כי עליי רק לקרוא Tak (׳כן׳ בפולנית) כאשר יקראו את שמה. הסכמתי, והיא מסרה לידי את התשלום ואת תעודת הזהות שלה. בבוקר התייצבתי בחווה ועשיתי כפי שהודרכתי. התאריך זכור לי: 15 באוקטובר 1942.
פתאום בא גוי פולני, אחד מאלה שעבדו בחווה שהייתה מקום עבודתם הרגיל וסיפר כי בגטו יורים. מחסלים את הגטו. רציתי לרוץ לשם, אולם השומר לא התיר לי לצאת. התחננתי, אך ללא הועיל. את כל העובדים היהודים בחווה החזיקו בצריפים ולא נתנו להם לשוב לגטו. נשארתי בחווה ולמחרת חזרתי אל השומר והתחננתי כי ייתן לי לצאת. לאחר תחנונים והבטחת שלמונים – התיר לי לצאת. רצתי לגטו – הכל היה ריק. בדירה לא הייתה נפש חיה. הגויים דיברו על Likvidacia – חיסול. הגויה השכנה בצדה השני של החצר סיפרה כי ראתה את אבי מגיע בריצה ממקום עבודתו. כל יושבי הגטו שלא נורו – נלקחו להשמדה.
לקחתי מהדירה כמה חולצות ושמיכה וחזרתי לחווה. שם נשארתי כשנתיים, עד יוני 1944. את החווה ניהל אגרונום גרמני בשם רינגל (Ringel). אותי שלח לרפת והייתי יוצא עם הפרות למרעה. בחורף עבדתי בכריתת עצים ביער Pulawa, או בעבודות תחזוקה.
סדרן העבודה בחווה היה יהודי בשם בורשטיין. יום אחד, במקום לרפת, שלח אותי למספוא. כנראה קיבל ממישהו כסף, כי לרעות פרות הייתה עבודה טובה, אפשר היה אפילו לשתות חלב, דבר ששיפר מאוד את רמת התזונה והוסיף כוח לשרוד. רינגל רכב על אופנוע וראה שאני לא במרעה; חזר אל בורשטיין, צעק עליו, ומאז מקומי כרועה פרות היה מובטח. רינגל חיבב אותי כי ראה שאני מבין כיצד להרחיק את הפרות מקרבת שדה התעופה הסמוך, שם המריאו ונחתו מטוסי הצבא.
כעבור זמן מה גנבו לי את הנעליים הטובות שבפָּרְשׁוֹב עשו במיוחד לפי מידתי, ובמקומן קיבלתי נעלי בד עם סוליה מעץ. ללכת באלה היה קשה, בבוהן אחת קיבלתי דלקת, ורופא פולני יהודי עשה לי ניתוח והציל את רגלי. גם לנעלי עץ מתרגלים.
יום אחד ניגש אליי יהודי מפָּרְשׁוֹב, יעקב יוסף פייט. הוא אמר לי כי יש אפשרות לקבל כסף מפָּרְשׁוֹב ושאל אם יש מישהו בפָּרְשׁוֹב שאליו אפשר לפנות לשם כך. לא היו לי כבר קרובי משפחה והפניתי אותו אל האריזטור Wilek. הוקם אתו קשר אבל הוא דרש אות חיים ממני. כתבתי לו פתק, זה הגיע אליו ואכן Wilek שלח

כסף. קיבלתי ליד כסף פולני שניתן היה לרכוש בו לחם. כל זה היה מסוכן ביותר, כי מי שנתפס עם כסף ברשותו, הוצא מיד להורג. זה היה סופו של פייט, הוא נתפס עם כסף, כנראה כתוצאה מהלשנה, ונרצח. גופתו הוטלה בכניסה למחנה למען יראו וייראו. בנסיבות דומות הוצא להורג יהודי אחר מפְּרָשׁוֹב בשם רובין, שנתפס בחווה גונב מזון; הוא נתלה וגופתו הייתה תלויה במשך 24 שעות לאות אזהרה.

ביוני 1944 הועברנו ברכבת ל־Czestochowa. בעיר היה מחנה עבודה נורא, הועבדנו קשה בבית חרושת לתחמושת – Hassag. הוצבתי לעבודה ב־Bleimaschine, שבה נעטף גלעין הכדור בעופרת. עבדנו בעמידה 12 שעות, בהשגחה גרמנית צמודה. אסור היה לנוח או לשבת. האוכל היה דל ומצבי הגופני התדרדר. יום אחד נרדמתי בעמידה, והמשגיח העיר אותי במכות. נצטוויתי להתייצב בסוף המשמרת, קיבלתי 25 מלקות וכפי שהודרכתי מראש על־ידי אסירים אחרים, חייב הייתי לספור את המלקות בקול רם ובסוף העונש לומר תודה.

בינואר 1945 החלו הגרמנים בחיסול חלק מכוח העבודה. את הפחות חיוניים העבירו לבוכנוולד (Buchenwald), ביניהם אביו ואחיו של חברנו לכיתה, דינו גלטשטיין. כעבור ימים, במחצית ינואר, שמענו כבר רעם תותחים. המחנה היה קרוב לנהר Warta. הגרמנים לקחו את הנשים אל הנהר, רצו לחסל אותן ביריות, אבל נרתעו כי בגדה השנייה היו כבר הרוסים. אותנו ניסו להוציא מהצריפים, נתנו פקודה לצאת, אבל דווקא אנשי המשטרה היהודית אמרו כי עלינו לסרב לצאת, וכך עשינו. היה ברור כי הגרמנים רוצים לחסל אותנו.

פתאום החלו הגרמנים לנוס. שערי המחנה נשארו פתוחים וללא שמירה. בבוקר הופיעו טנקים רוסיים. יצאתי מהמחנה, מצאתי מחסן של שימורים, פרצתי לתוכו ונטלתי מזון. בתחנת המשטרה שנעזבה, מצאתי מעילים צבאיים. החורף היה קשה ורציתי מעיל חם. הורדתי את הסימנים הצבאיים ולבשתי את המעיל. רק יצאתי, נתקלתי בחייל רוסי שחשב אותי לגרמני. עובר אורח מזדמן שדיבר רוסית, הציל אותי והזהיר אותי שלא ללכת במדים גרמנים. מצאתי מקום שם היו בגדים, אמנם פחות טובים, אבל יותר בטוחים.

מצאתי את אחותי. התברר כי גם היא עבדה בחווה. פגשתי גם כמה אנשים מפְּרָשׁוֹב. פלשנו לתוך דירה עזובה והיינו שם כחודשיים. ארגנתי מזון על־ידי כניסה לכל מיני מחסנים עזובים, אבל כעבור זמן הצבא הרוסי החל לדאוג לנו.

חזרנו לפְּרָשׁוֹב ערב פסח 1945. ההורים ואחי הקטן – לא שבו."

4

דינו גלטשטיין, שאותו מזכיר אלברט ויינגרטן כ"חברנו לכיתה", נעשה כזה רק מכוח הנסיבות. הוא ואחיו התאום היו ילידי 1927, מבוגרים בשנה מאתנו. אולם כאשר הוצאו מהכיתה השלישית של הקולגיום עם כל התלמידים היהודים, הצטרפו אל הכיתה השישית בבית־הספר העממי שם התרכזנו כולנו, שנשללה מאתנו האפשרות ללמוד בבית־ספר תיכון.

כאשר גם בית־ספר זה נסגר, הלך דינו ללמוד שרברבות - וזה כנראה הציל את חייו.

אביו של דינו היה נוטריון ציבורי בעיירה Medzilaborce שבקצה המזרחי של סלובקיה. ב־1939, עם סילוק כל היהודים מהשירות הממלכתי - הוּצא לפנסיה. אז עברה המשפחה לפֶּרֶשׁוֹב, עם דינו, אחיו וגם אחות מבוגרת מהם בשנה. האחות נלקחה בטרנספורט הבנות במרץ 1942 ולא הגיע ממנה כל סימן חיים. דינו זוכר את התאריך של איסוף משפחתו אל חצר בית־הכנסת: 13 במאי 1942. אחרי ימים של נסיעה למטרה בלתי ידועה, צפופים בקרונות של בהמות - הגיעו אל הגטו של דבלין־אירנה ומצאו שיכון בחדר שבו ניתן היה להניח על הרצפה שני מזרונים.

המשפחה עברה מהגטו למחנה עבודה, ודינו הוצב במפעל בנייה (Bauleitung) ועבד בשדה התעופה. מספרו היה 2332. בסתיו חיסלו הגרמנים את הגטו; מי שלא יכול היה ללכת, חוסל במקום, האחרים הועברו לחיסול במקום אחר. כעבור חודשיים הגיעו אנשי אס־אס למחנה העבודה; הוציאו את בעלי המקצוע, דינו כשרברב, אחיו כמסגר ועדיין כל המשפחה ניצלה. היתר, חסרי המקצוע, הובלו להשמדה בטרבלינקה. אקציה כזאת התרחשה מידי פעם, באופן שרירותי הוצאו עשרות אנשים והועברו למקום בלתי ידוע. מעשי האכזריות התרחשו ללא הרף. פעם ברחו שלושה אנשים וכאשר נתפסו, נרצחו במכות שוט לעיני כל המחנה שניצב במסדר וחזה בנעשה. לעתים נערך חיפוש בעת היציאה משדה התעופה; אם נמצא בכליו של מישהו מזון, הוא נרצח במקום. חיפושים אחרים נערכו אחר כסף, ומי שנמצא אצלו כסף, הוצא להורג במקום. הכסף עזר לקנות לחם. דינו זוכר את מי שחילק את הכסף שהגיע מפֶּרֶשׁוֹב; הוא ישן בדרגש מתחתיו. יום אחד מצאו את גופתו בכניסה לצריף וימים היו נאלצים לעבור מעליו בדרכם אל העבודה וממנה. דינו ממשיך ומספר:

"ב־1944 הועברנו לגטו Czestochowa, ושם עבדנו במפעלי Hassag לייצור תחמושת. המשמרת הייתה בת 12 שעות, משבע עד שבע. אני עבדתי ליד מחרטה, התוצרת נבדקה גם מבחינת הטיב וגם מבחינת הכמות. מי שלא מילא את הדרישות – הוכה קשה. התנאים היו כל כך קשים, שהיה לי ברור שאחזיק מעמד רק עוד ימים ספורים. כאן כבר לא היה לי קשר עם המשפחה, כי המגורים בצריפים היו לפי מקום העבודה. בינואר 1945 הגיעו הרוסים לנהר ועמדו מול המחנה. הודיעו לנו כי אנו עוברים לגרמניה. דרי המחנה חולקו לשלוש קבוצות; אבי ואחי היו בקבוצה הראשונה, הועלו לרכבת ולפי מה שנודע לי מאוחר יותר, הועברו לבוכנוולד (Buchenwald). אבי נפטר שם, ואילו אחי המשיך לנדוד בין המחנות עד שמת מחולשה ומרעב.

אמי הייתה בקבוצה השניה שהוצעדה לרכבת, אבל בגלל קרבת הרוסים הרכבת כבר לא יצאה; אני הייתי בקבוצה השלישית שעליה הוטל לפרק את המחנה. לא הגענו לזה; פתאום ראינו שהשומרים האוקראינים מסתלקים. כעבור כמה שעות הגיעו הטנקים הרוסיים."

5

משפחת דיאמנט גרה בשכנותנו ואני זוכר את יום האיסוף ואת אבא דיאמנט, בעבר בעל חנות מכולת, כבר תקופה ממושכת מנותק מכל מקור פרנסה, יוצא במאור פנים ומתייצב ברחוב עם משפחתו על מנת לצעוד אל חצר בית־הכנסת, המקום שבו נאספו המשפחות המיועדות לגירוש. זה היה ביום א' ה־10 במאי. נאספו למעלה מ־2,000 איש, ואלה יצאו את פְּרִשׁוֹב בשני טרנספורטים: ב־12 במאי וב־14 במאי 1942, סך הכל 2,080 איש ואישה, ילדים וזקנים.

זה סיפורה של **Bözsi – אלישבע קראוס לבית דיאמנט:**

"ב־1942 הייתי בת עשרים, בתם של ארמין דיאמנט ואתל לבית ויינברגר. ב־1938 גמרתי את הלימודים בבית־ספר למשק־בית (Rodinná škola) והייתי בבית עם ההורים. כאשר באו לחפש את הבנות, התחבאתי בחלל שנוצר בין שני קירות בדירתנו; שמעתי איך אבי מסביר לאנשי משמר הלינקה כי ברחתי כאשר שמעתי שאוספים את הבנות. אנשי המשמר לא האמינו לו ואמרו כי יחזרו בעוד יומיים

ואם לא אהיה, ייקחו את אבי תחתיי. את אחי לקחו עם הבנים, וב־10 במאי הלכתי עם הוריי באיסוף המשפחות. לא יכולתי לתאר לעצמי שאחיה ללא אמי. בחצר בית־הכנסת שררה צפיפות איומה, אות לבאות. היינו שם יומיים, מיום א׳ עד יום ג׳, ואז הוצעדנו אל תחנת הרכבת. הרכבת עמדה מחוץ לתחנה, 26 קרונות של בהמות, לתוך כל אחד נדחסו 40 איש. המעבר היה נורא.

אחרי נסיעה של כמה ימים, מיום ג׳ הגענו ביום ו׳ לתחנה דבלין־אירנה. קיבלו אותנו גרמנים בצעקות: ׳Alles raus׳. אנשים הוכו עוד בתחנת הרכבת. צעדנו לגטו וזה היה ריק. התברר כי היהודים שהיו בו, נלקחו לפני יומיים לטרבלינקה. הגברים וגם הנשים עבדו, אני עבדתי בחקלאות וביישור קרקע בשדה התעופה הקרוב. בשני המקומות – עבודה פיזית קשה ביותר. המשגיחים היו גויים פולנים. כעבור שישה חודשים, ב־15 באוקטובר, הורה מפקד המחנה רינגל, שלא להרשות לעובדים לצאת מהמחנה אולם אִפשר ליהודים להיכנס לתוכו. כנראה ידע מה עומד לקרות, והיה מוכן לאפשר ליהודים שהיו בגטו להציל את נפשם על־ידי כניסה למחנה. כל היום שמענו יריות; נשארנו בלילה במחנה ולא חזרנו אל הגטו; שיערנו מה קרה ובכינו. למחרת בבוקר התאפשרה היציאה, וכמה יהודים שהצליחו להתחבא, סיפרו כי אנשי האס־אס ציוו על היהודים לצאת מהדירות, אולם מרביתם לא שמעו. הגרמנים נכנסו לדירות, הוציאו את היהודים וירו בהם. כך נורתה אמי; ואילו האנשים שהיו בעבודה – ובהם אבי ואני – ניצלו. בבוקר הייתי עוד בת לאמא ואמא הייתה לידי – והנה, כעת נותרתי בלעדיה. זה היה נורא. אבא היה שבור, חזר למקום העבודה וגם אני חזרתי. כעבור ימים, ב־28 באוקטובר לקחו את אלה שנותרו בגטו, ואבי בינהם, לטרבלינקה, והגטו חוסל. נותרתי לבד והמשכתי לעבוד ב־Landwirtschaft. המחנה המשיך להתקיים עד יולי 1944.

ביולי 1944 נשלחו השרידים לצ׳נסטוחובה (Czestochowa), בקרונות פתוחים, בגשם; כל היהודים של המחנה בשני טרנספורטים. אני הייתי בטרנספורט השני שגורלו היה יחסית טוב יותר, כי את האסירים שבטרנספורט הראשון שדדו ואת הילדים חיסלו ביער, הושיבו אותם על שפת בור וירו בהם. טרבלינקה הייתה מרוחקת משם כ־60 קילומטר בלבד, וידענו כי זהו מחנה השמדה. בצ׳נסטוחובה עבדנו בבית חרושת לנשק. שבוע – משמרת בוקר ושבוע – משמרת לילה. משמרת הלילה הייתה קשה במיוחד, כי ביום אי־אפשר היה לישון; המפקד הגרמני היה נכנס פעמים מספר וכל כניסה שלו אילצה אותנו לקום, להסתדר בשורה ולהתייצב דום. הכניסות שלו היו התאכזרות לשמה.

במחצית ינואר 1945 לקחו את הגברים לבוכנוולד. אחרי הצהריים הוציאו את הנשים והצעידו אותנו למחסן ענק, שם היינו סגורות במשך כמה שעות. משני הצדדים עמדו ה־Volksdeutsche. אחרי כמה שעות ניתנה פקודה לחזור למחנה. העיר הופצצה על־ידי הרוסים ובית חרושת לנייר שהיה סמוך למחנה חטף פגיעה, והשרֵפה הייתה ענקית.

בערב באו השוטרים היהודים והזהירו אותנו כי אם תינתן פקודה לצאת מהצריפים, אסור לנו לציית, כי רוצים לחסל את כולנו. בלילה נשמעו צעקות ביידיש: 'יהודים, אנו חופשיים.' חששנו לצאת. בבוקר יצאנו לחפש אחר מזון וביגוד. שני בחורים ממיכלובצה פגשו אותנו; היו אלה ניצולים מאושוויץ שהיו משוכנעים כי כל יהודי סלובקיה הושמדו. אנו, הבודדות שניצלנו – היינו בשבילם נס מן השמים.

בדבלין עוד קיבלנו כסף. שליח מִפְּרֶשׁוֹב בא לגבול, שם חיכה לו פולני שנמסר לו כסף במטבע פולני והוא הביא אותו אלינו. לידינו הגיע שליש ממה שנשלח. הכסף הגיע בליווי מכתב ואנחנו אישרנו את קבלתו. אני קיבלתי כסף מדודי סמואל ויינברגר שעדיין היה בפְּרֶשׁוֹב. הכסף הזה אִפשר לנו לקנות אוכל באמצעות התושבים המקומיים. נדמה לי שמי שלא היו לו קרובים בפְּרֶשׁוֹב, קיבל כסף מהקהילה.

שוחררנו ב־17 בינואר 1945, ולפְּרֶשׁוֹב חזרתי בסוף מרץ אותה שנה. היה ערב פסח, אולם לא מצאתי איש מבני משפחתי."

במחנה ההשמדה טרבלינקה שאליו נלקחו שרידי גטו דבלין־אירנה מצאו את מותם הנורא מאות אלפי יהודים; לפי גרסה אחת 900,000, לפי גרסה אחרת 1,100,000. מפקד המחנה היה פרנץ שטנגל (Franz Stangl), אוסטרי במקורו. אחרי שנתגלה על־ידי צייד הנאצים, שמעון ויזנטל, נשפט ונידון למאסר עולם. בבית הסוהר ניהלה עמו שיחות ארוכות העיתונאית Gitta Sereny.[32] לה הוא אמר:

"המקום הגרוע ביותר במחנה היה ה־Auskleidebarracke הצריף שבו הופשטו האסירים. ברגע שיצאו משם עירומים, הם חדלו להיות יצורי אנוש. הם הפכו למטען (Fracht). הם עברו למחנה המוות Totenlager. התעלות היו מלאות גופות כחולות שחורות, ולא היה שום דבר משותף בינם לבין האנושות. ואני בתת־הכרתי התחלתי לחשוב עליהם כעל מטען."

ההורים שלנו, האחים, הילדים - מטען?

6

בביקורי האחרון בפְּרֶשׁוֹב, נובמבר 2001, יושב מולי טיבור קרטין־קאופמן. משפחתו גרה בכפר Jarovnice קרוב לסבינוב ועברה לפְּרֶשׁוֹב ב־1941 כאשר פרנסתם נשללה. אומר קרטין בציניות: "זה היה מזלנו; הטרנספורט של סבינוב נסע ישר לאושוויץ ואיש לא חזר ממנו חי. אפילו לא אחד."

זה סיפורו:

"היו לי ארבע אחיות ואח אחד, הצעיר שבינינו. בעת חיפוש הבנות התחבאו שתיים מאחיותיי במי הנהר מתחת לגשר וברחו לכפר. שם החזיקו מעמד עד שנאספו המשפחות לגירוש, ואז הלכנו כולנו יחד. אנשי משמר הלינקה ששמרו בחצר בית־הכנסת, התאכזרו במיוחד ליהודים בעלי זקן. תלשו, גזרו ואף גנבו מחפצי היהודים. הוצעדנו ברגל לתחנת הרכבת ועלינו לקרונות של בהמות.ללא מים ומזון. בקרון היה דלי אחד לעשיית צרכים. אנשים השתעלו, בכו, הדלי התמלא במהרה, ובקרון שרר סירחון קשה. הדחיסות הייתה נוראה, אנשים עשו ככל יכולתם להתרחק מהדלי; אז עוד התווכחו על דברים שנראו חשובים וכעבור זמן קצר התבררו כחסרי כל משמעות. ניסו לתחום את תוכנו של הדלי על־ידי מזוודות, אך כמובן שהוא נשפך לכל עבר עם זעזועי הרכבת, ואנשים מחו על השימוש במזוודותיהם דווקא. כעבור זמן קצר ממילא נותרנו ללא כלום.

הרכבת נסעה ל־Žilina שם עצרה והמשיכה ל־Čadca. אנשים זעקו למים ואכן, שפכו עלינו מים דרך החלון הקטן של הקרון. ב־Čadca עמדה הרכבת שעתיים והמשיכה ל־Zwardon. לפני שאנשי משמר הלינקה מסרו אותנו לידי הגרמנים, הם נכנסו לקרונות ודרשו דברי ערך. הם אמרו כי מציאתם של אלה על־ידי הגרמנים תסכן אותנו. ב־Zwardon יצאנו כולנו מהקרונות, הגרמנים קיבלו אותנו וספרו. לאחר הספירה חזרנו לקרונות ונסענו – נוסעים ועוצרים, נוסעים ועוצרים – במשך שלושה ימים ולילות, דרך Kielce ו־Opole לגטו דבלין־אירנה. אני ושלוש אחיותיי נלקחנו ל־Lager המרוחק כארבעה קילומטרים מהגטו. הבנים עבדו בבניית שדה התעופה, הבנות בחקלאות. לא היו מגדלי שמירה. בשדה התעופה בנינו קירות שמעליהם נפרשה רשת הסוואה לשם חניית מטוסים.

מפְּרֶשׁוֹב, מהקהילה, הגיעה עזרה כספית. הכסף עזר לקנות, בתיווך הפולנים

שעבדו אתנו, מזון שעזר לשמור על הכוחות. בפברואר 1943 מצאנו את פייט, שעסק בחלוקת הכסף, מת; הגרמנים ירו בו לאחר שמצאו אצלו כסף."
קרטין הגיע תוך ייסורים רבים, עבודה מפרכת וכינמת קשה תחילה לבוכנוולד ואחר כך למאוטהאוזן (Mauthausen). הוא זוכר בבעתה את 145 המדרגות שמירדו את חייהם של האסירים ואת הצפיפות הנוראה שגרמה לסבל ומחלות.

7

לבסוף אביא את עדותה של דודתי לנקה, אשת דודי נחמן, שהיה מכונה נאנדור, קיצור שמו הלועזי פרדיננד. חתונתם של דודי נחמן עם אשתו לנקה לבית ויינברגר הייתה השמחה האחרונה במשפחתנו, שקדמה לבר־המצווה שלי באוגוסט 1941. בעת גירוש המשפחות במאי 1942 היו לנקה ונאנדור הוריו של תינוק יפהפה, טומי. הם הגיעו לגטו קרוב לדבלין, Konska Vola.
ב־26.3.1943, כשנה אחר שגורשה לפולין עם סבי, סבתי, בעלה ותינוקם, כתבה דודתי לנקה מכתב ואביא אותו כלשונו:

"... ביולי בשנה שעברה נפטר ילדנו, שהיה כל כך יפה ומפותח עד שכל אחד התפעל ממנו. הוא המסכן היה הקורבן הראשון, והכאב הזה – כך חשבתי אז – אין גדול ממנו. כל עוד המשפחה הייתה יחד, החיים היו נסבלים. נאנדור עבד במחנה קרוב ובסוף השבוע היה מגיע הביתה. ב־25 באוגוסט התרחש בגטו שילוח המוני אל המוות. את הגיהינום הזה של יומיים אי־אפשר לתאר. רק אני ניצלתי וברחתי למקום שם עבד נאנדור. אבל ב־7 בנובמבר כל המחנה חוסל, ושוב, רק אני הצלחתי לברוח ונשארתי לבד. כל החורף התחבאתי בבור באדמה עם עוד שני סלובקים. אי־אפשר לתאר את החיים האלה ואת הפחד. לבסוף בפברואר הגעתי לכאן. מ־1,400 יהודים מסלובקיה נותרו 30. כאן אנחנו סובלים ומצפים לקץ... אנחנו מוקפים גדר, המון צפוף במקום קטן ומגפת טיפוס משתוללת..."

שמו של המקום ממנו נשלח המכתב - נמחק, כנראה על־ידי הצנזור. זה הדבר היחיד שיכול היה להבין, כי המכתב כתוב בשפה ההונגרית.

ושוב, הרישומים הרלוונטיים מה־Kalendarium Auschwitz:[16]
20.6.1942: 404 אסירים גברים ו־255 אסירות נשים אשר הועברו על־ידי ה־RSHA

מסלובקיה, מקבלים את המספרים 39923 עד 40326 ו־7678 עד 7932. מבין הגברים נמצאים בחיים ב־15 באוגוסט 1942 רק 45; תוך 8 שבועות מתו 359 מתוכם.

4.7.1942: בפעם הראשונה מתבצעת הסלקציה מיד עם היציאה מהרכבת, על ה"רמפה". זהו טרנספורט מסלובקיה. הפרדה בין נשים לגברים. שתי הקבוצות מגיעות לרופא אס־אס שלידו בעלי תפקידים מהאס־אס: מפקד המחנה, מפקד המפקד ועוד. רופא האס־אס מחליט לפי התרשמותו בדבר כושר העבודה. 264 גברים צעירים חזקים ובריאים מועברים למחנה ומקבלים את המספרים 44727 עד 44990. 108 נשים צעירות, בריאות וחזקות עוברות למחנה ומקבלות את המספרים 8389 עד 8496. זקנים, ילדים, אמהות עם ילדים ונשים בהריון עולות על משאיות, ונאמר להם כי הם נוסעים למחנה. למעשה, הם מועברים לבונקר בבירקנאו ומומתים בתאי הגז.

מוקם הזונדר קומנדו, ובו כמה תריסרים של אסירים יהודים. הם חופרים בקרבת הבונקר בורות וקוברים בו את אלה שהומתו בבונקר בגז. הקומנדו משתכן באחד הצריפים במחנה הגברים בבירקנאו, מבודד לחלוטין מאסירים אחרים.

7.7.1942: טרנספורט מסלובקיה של ה־RSHA. בסלקציה מועברים למחנה 182 גברים שמקבלים את המספרים 46463 עד 46644, ו־148 נשים שמקבלות את המספרים 8576 עד 8723. כל היתר מומתים בתאי הגז.

מבין הגברים נותרו בחיים ב־15 באוגוסט 1942 רק 64; מתו בזמן הקצר הזה 118 אסירים.

18.7.1942: ביקורו של הימלר (Himmler). הוא מבקר את המטבח, את מחנה הנשים, בתי המלאכה, מחסן החפצים המכונה קנדה. במחנה הנשים מדגימים לו את ביצוע עונש המלקות. הוא נוכח במסדר. אחרי הביקור מתקיימת ישיבה ובה מצווה הימלר לזרז את הקמת מחנה בירקנאו, להמית את האסירים שאינם מסוגלים לעבוד ולהמשיך באופן מזורז בניסיונות בשטח החקלאות. לאות הוקרה על פעולתו עולה מפקד המחנה Höss, לדרגת SS-Obersturmbannführer.

טרנספורט מסלובקיה של ה־RSHA מגיע. בסלקציה נשלחים 327 גברים למחנה ומקבלים את המספרים 48494 עד 48820 ו־178 נשים המקבלות את המספרים 9160 עד 9337. כל היתר מומתים בתאי הגז.

28.7.1942: טרנספורט מסלובקיה של ה־RSHA. אחרי הסלקציה נשלחים למחנה

192 גברים שמקבלים את המספרים 52119 עד 52310 ו־93 נשים שמקבלות את המספרים 10571 עד 10663. כל היתר – מומתים בגז.

1.8.1942: טרנספורט מסלובקיה של ה־RSHA. אחרי הסלקציה עוברים למחנה 165 גברים אשר מקבלים את המספרים 54423 עד 54587 וכן 75 נשים אשר מקבלות את המספרים 13245 עד 13319. כל היתר – מומתים בגז.

19.9.1942: טרנספורט מסלובקיה של ה־RSHA. אחרי הסלקציה עוברים למחנה 206 גברים ומקבלים את המספרים 64396 עד 64601 וכן 71 נשים אשר מקבלות את המספרים 20127 עד 20197. כל היתר – מומתים בגז.

21.9.1942: בבירקנאו מתחילים לשרוף את הגוויות בשטח פתוח. בתחילה עורמים את הגוויות על משטחי עץ, כל פעם 2000 במספר; מאוחר יותר – בבורות.

23.9.1942: טרנספורט מסלובקיה של ה־RSHA. אחרי הסלקציה עוברים למחנה 294 גברים ומקבלים את המספרים 65055 עד 65348 וכן 67 נשים אשר מקבלות את המספרים 20489 עד 20555. כל היתר – מומתים בגז.

22.10.1942: טרנספורט מסלובקיה של ה־RSHA. אחרי סלקציה עוברים למחנה 121 גברים ומקבלים את המספרים 69073 עד 69193 וכן 78 נשים אשר מקבלות את המספרים 22801 עד 22878. כל היתר – מומתים בגז.

8

ב־18.6.1942 מודיע קאפלה (R. Kapalla), ראש אזור, להנהלת המחוז בפְּרֶשׁוֹב כי "האוכלוסייה קיבלה את הגירת היהודים בסיפוק, ואפילו כאשר יהודי כלשהו שוחרר ממחנה הריכוז, הביעה מחאה."

במסמך אחר השמור בארכיון האזורי בפְּרֶשׁוֹב, נמצאת הודעתו של אותו קאפלה מיום 13.8.1942 למרכז ביטחון המדינה בברטיסלבה. ראש האזור מודיע, כי בפְּרֶשׁוֹב בתקופה שבין 1 ביולי 1942 ועד היום עברו לדת הנוצרית 146 יהודים. הוא מציע לבדוק את הכמרים שהרבו בטכסי המרת הדת, שמא מסתתרים בלב המומרים מניעים "בלתי־נוצריים".

בפְּרֶשׁוֹב נותרו, מלבד היהודים בעלי "תעודות החסות", רק חולים שלא היו מסוגלים

להצטרף לטרנספורט. אלה שוכנו ב"לזרט". מקור השם באיטלקית - lazaretto, שציין בדרך כלל בית חולים למצורעים ולפעמים בית חולים צבאי. הפעם היו ה"מצורעים" חולים יהודים מפֶּרֶשׁוֹב. יובן כי רק חולים ביותר נפסלו לטרנספורט ועל כן דרי הלזרט היו חולים הזקוקים לסיעוד ולהשגחה קבועה, נכים, חסרי ישע, חולים במחלות סופניות וחולי נפש. הרופאים היהודים של פֶּרֶשׁוֹב, ד"ר אילונה מאייר וד"ר ויקטור גרטנר, עבדו בלזרט, ששוכן בבית־הספר העממי הניאולוגי, בהתנדבות, בשליחות הקהילה, אחרי יום עבודתם הרגיל.

באוקטובר הגיע גם תורם של חולים אלה. אז כבר לא היה מקום לכל אשליה גם לגויים שביקשו עוד להשקיט את מצפונם. לכל תושב של פֶּרֶשׁוֹב היה צריך אז להיות כבר ברור - מה שהיה ידוע ליהודים מזה זמן - שהרי אם לוקחים את אלה, ודאי שלא בגירוש ל"ערי עבודה" מדובר. אנו, השרידים של חברי תנועות הנוער, גויסנו להעמיס עלובי חיים אלה על עגלות ומשאיות כדי להובילם לתחנת הרכבת. אנשי משמר הלינקה לא הרשו לקחת עגלות נכים, כי אלה היו נחוצות בבתי החולים הצבאיים.

כאן התרחשה פגישתי היחידה עם קומיסר המשטרה (policajný komisár) בשם ליבה (Liba), שהיה אחראי, כראש מדור הבלשים, על הטיפול בגירוש היהודים. ליבה עמד בצד והשגיח על העמסת עלובי הנפש על משאית, מנוכר, עוין, חסר רגש. בעיניי הוא היה התגלמות הרוע, אך מסתבר כי בעת ובעונה אחת היה גם בעל "יד פתוחה" לקבלת שוחד. פאול טרייטל מספר, כי אחותו ורה נלקחה בעת איסוף הבנות, תוך התעלמות מתעודת החסות של אביה אשר הגנה על המשפחה כולה, אל חצר תחנת מכבי האש. אמה, רגינה טרייטל, אישה נמרצת שהחזיקה את הקומיסר ליבה בעזרת תשלומים נדיבים, ב"היכון לעת צרה", הופיעה בתחנת מכבי האש בחברתו. ליבה ציווה להוציא את ורה טרייטל מרשימת הטרנספורט הקרוב ומחצר התחנה. בהזדמנות זו הוברחה משם גם בת דודתה, מרטה בורנשטיין, תוך שיתוף פעולה או העלמת עין מצד ליבה.

ליבה נעצר על־ידי הגרמנים ב־1944 והושם במעצר. בעת הפצצת העיר על־ידי חיל האוויר הסובייטי נפגע בית הסוהר וליבה נהרג.

אולם, בעת פינוי הלזרט והעמסת החולים על המשאית, ליבה היה עדיין קיים. בהשגחתו קשרנו את החולים לכיסאות והעמסנו אותם. עגלות הנכים, אמר ליבה, נחוצות לחיילים פצועים. את הריח, הצעקות, הגניחות, היללות והבכי - קשה לתאר. אנשי משמר הלינקה הפיצו שמועה כי החולים מועברים לבית החולים המרכזי במחנה העבודה סרד; למען האמת, עמדה שם רכבת, החולים מכל סלובקיה הועברו אליה ישירות וזו יצאה - טרנספורט אחרון בסוף אוקטובר 1942 - לפולין, להשמדה.

עד 1944 לא חודשו הגירושים.

פרק אחד־עשר

הקהילה בשואה

1

בשלושה טרנספורטים גורשו המשפחות מפֶּרֶשׁוֹב. שני טרנספורטים יצאו מפֶּרֶשׁוֹב ב־13 ו־14 במאי ובכל אחד מהם 1,040 איש, אישה וטף. ב־23 בחודש יצא טרנספורט ובו 1,630 יהודים, לא כולם בני פֶּרֶשׁוֹב כי אם גם יהודים מהסביבה, שרוכזו תחילה בערים שכנות כמו Bardejov, Giraltovce, Sabinov. בפֶּרֶשׁוֹב נותרו רק בעלי "תעודות חסות" (Výnimky), נשואים בנישואי תערובת, וכמובן אלה שהצליחו להסתתר.

לפי עדותו של ד"ר בדריך שטיינר במשפט אייכמן אלה המספרים:

בשנת 1942 גורשו בסך הכל מסלובקיה 57,837 יהודים. הם שולחו ב־57 טרנספורטים: לאושוויץ 19 משלוחים, ובהם 18,746 יהודים; ללובלין 4 משלוחים, ובהם 4,501 יהודים; לסביבת אופולה (Opole) 34 משלוחים, ובהם 34,590 יהודים. הילדים שהיו בין המגורשים: עד גיל ארבע - 2,482; בגילים ארבע עד עשר - 4,581 ילדים. מבין יהודי פֶּרֶשׁוֹב שגורשו ב־1942 חזרו 284 אנשים.

פירוט ה"מטרות" בסביבת אופולה, בלשונו של ד"ר שטיינר, הם המקומות הבאים: Deblin, Rajowiec, Nalesow, Lukow, Chola, Pulewy, Subibor ,Lubartow, Konska Vola.

מעתה אין לדבר על קהילות יהודיות. נעלמה האורתודוקסיה והניאולוגיה, נעלמו החסידים "הספרדים". בתאי הגז נאכלו אלה וגם אלה, ובפֶּרֶשׁוֹב נותרה קהילה אחת, מצומצמת במספר, נתונה במצוקה קשה של דאגה לגורלם של המגורשים לגטאות ומנהלת

מלחמת קיום תוך הבטחות חוזרות ונשנות של הממשל לאוכלוסייה המקומית כי הטרנספורטים יחודשו.

המספרים הבאים מראים את השינויים שחלו באוכלוסייתה היהודית של פְּרֶשׁוֹב ואת גודל האסון:

שנה	מספר התושבים	מהם יהודים	באחוזים
1787	-	משפחה אחת	-
1828	8,187	76	0.9
1869	10,772	1,010	5.9
1880	10,371	1,229	13.8
1900	13,098	2,106	16.1
1921	17,577	3,477	19.8
1930	21,775	3,965	18.2
1940	24,391	4,308	17.6
1948	20,329	452	2.2

(המקור: רוברט ביכלר: 'קהילות יהודיות בסלובקיה')

כעבור 40 שנה ויותר, כאשר האנטישמים והחסידים של הכומר טיסו יפגינו ברחובותיה של ברטיסלבה, הם ישאו בין היתר גם שלטים, לאמור: Za Tisa, plná misa (בזמנו של טיסו הצלחת הייתה מלאה). ואכן, בני העם שגזלו את רכושם של היהודים המגורשים, מילאו את צלחתם ללא כל תמורה, וכדי לקבל עוד ועוד מטוב זה של הארץ, תבעו האריזטורים לחדש את הגירושים, לגרש את הבעלים הקודמים של העסקים ואת שארית היהדות שנותרה. מה היו האמצעים והנסיבות שמנעו את חידוש הגירושים אחרי אוקטובר 1942? פעילותה של "קבוצת העבודה", חורג מסיפורה של פְּרֶשׁוֹב אם כי היא הצילה את חייהם של שרידי הקהילה לזמן מה. בכל אופן, הסכנה של חידוש הגירושים ריחפה במשך כל הזמן על יהודי סלובקיה, ושרידי הקהילה בפְּרֶשׁוֹב בתוכם.

2

למרות החיים על קצה החידלון, אזרה הקהילה עוז והחלה לגייס עזרה לאלה שגורשו לגטאות, ובמיוחד לגטו דבלין־אירנה.

מספר מוריץ רוזנברג, אביו של יעקוב רונן (בניטו), אשר יחד עם כמה מאנשי הקהילה התגייס לאיסוף האמצעים והעברתם לפולין:

"הצלחנו להקים קשר עם הגטו שבו שהו רבים ממגורשי פָּרָשׁוֹב. התחלנו לאסוף כסף, וסכומים אדירים החלו לזרום לשם. היו אי־סדרים. אנשים דאגו ראשית כל לבני המשפחה שלהם. סכומים גדולים נעלמו; משלושה משלוחים נעלמו שניים, למעלה מחצי מיליון קרונות. בראשית אוקטובר הגיעה אלינו ידיעה ממשפחת שוגר, אחות אשתי, אשר בה הם כותבים על מצוקת הרעב והמצב האיום שבו הם שרויים ומבקשים עזרה. שלחנו מיד, אבל אחר־כך נודע לנו כי ב־15 באוקטובר היה שם רצח המוני, ורבים מבין היהודים כבר לא זכו לקבל את העזרה.

אלה שנותרו בחיים הועברו למחנה דבלין. אחרי הרצח נשארו במקום 60–70 איש; אלה נשארו אתנו בקשר ויכלו לקבל את העזרה. אחרי הפינוי נשארו עדיין כ־35 איש, הנותרים – מתו.

לשם גיוס כסף נהגתי לפנות אפילו לאריזטורים של עסקים אשר בעליהם גורשו לפולין. תבעתי מהם לשלם את החוב שבעל העסק היהודי "נשאר חייב" לקהילה. הצלחתי לגייס סכומים יפים. בעזרה לדבלין עסקו יחד אתי: יעקוב מילר, מניו קראוטווירט ואלק צימרמן. מצאנו שליח מהימן אשר מידי חודש לקח 150,000 קרונות, המקבלים אישרו בכתב את קבלת הכסף והשליח הביא מהם גם מכתבים. מלאכת איסוף הכסף הייתה מסוכנת. השליח הגיע בבוקר וחייב היה לעזוב בצהריים. היו לנו כשלוש שעות לארגן את החומר ולהכינו למשלוח. היו גם מלשינים. העבודה סיכנה אותנו ומה שגרוע יותר – את המשפחות שבמחנה דבלין. לכן נהגנו לקבוע את מקום המפגש כל פעם במקום אחר. פעם הייתה הלשנה במס הכנסה, ועל הקהילה הוטל קנס של 100,000 קרונות; שילמנו 75,000 בלבד. צורת העבודה הייתה כזו: השליח קיבל כסף סלובקי. בגבול פולין לא הייתה לו בעיה לרכוש בתמורה זלוטי – בשיעור זלוטי שווה קרונה. לנו חישב שיעור אחר: זלוטי אחד תמורת שלוש קרונות. זה היה הרווח שלו, רווח גדול, אבל עדיין היה הגון יותר מהשליחים שקדמו לו ופשוט גנבו את הכל. השליח הגיע לדבלין ומסר את הכסף הפולני לאיש אמונים שלנו, אשר אישר את קבלתו, ארגן את חלוקתו

ומסר לשליח מכתבים מהמשפחות. מהלך זה סיכן מאוד את האנשים, כי מי שמצאו אצלו כסף, כלי כתיבה או מכתבים, הוצא להורג. אבל בכל זאת – הרצון להמשיך ולחיות היה חזק יותר. ד"ר שאנדור פולק ומר גוטדינר עסקו בחלוקה, המורה רייך כתב את המכתבים. שלושה אנשים שאצלם נמצאו כספי העזרה: פרנקל, ברוגי ופייט הוצאו להורג. הכסף אִפשר לאנשים שלנו לרכוש לחם באמצעות התושבים המקומיים.

גם למשטרה נודע מפי מלשינים – ובהם, לצערנו, גם בני עמנו – על פעילותנו, אבל היא התייחסה אלינו בסובלנות. הגלויות מפולין הגיעו לידי השוטרים ומהן נודע להם שגם אותם הוליכה ממשלתם שולל. תוכן המכתבים הופץ על־ידינו לכמרים, לפקידים בכירים ולשרים – וזה הגיע עד לנשיא טיסו וייתכן כי גם דבר זה גרם לשיפור המצב, אם עוד היה בכלל מה לעשות. מהמכתבים הוברר עד כמה הוליכו שולל את המשפחות.

למעשה אנחנו היינו המקום היחיד בסלובקיה אשר קיים קשר מתמיד עם המגורשים יושבי המחנות. היהודים שלנו במקום אספו ותרמו מעבר ליכולתם. המפעל נמשך עד שנאלצו יהודי המקום בקיץ 1944 להתפנות מערבה, אבל בכל זאת נשלחו עוד פעם או פעמיים סכומים לפולין על־ידי ד"ר אילונה מאייר, אישה גיבורה, רופאה שנשארה בפְּרֶשׁוֹב והמשיכה לעסוק בעזרה.

ב־1943 הצלחנו גם לארגן עזרה סוציאלית לאלה שישבו במחנות בסלובקיה, בעיקר Nováky. כל בן קהילה תרם סכום חודשי קבוע באופן סדיר, וזה היווה את מרבית הסכום שנשלח למחנה, במקום שכל אחד ישלח לקרובים שלו. סודר גם משלוח מזון מסודר: קילו לחם לפחות, שמן, חמאה, עוגות וגם מזון אחר. בקיץ 1943 הבאנו אפילו 15 ילדים מ־Nováky להבראה. הם התאוששו יפה מאוד. בראש העבודה הסוציאלית הזאת עמדו ד"ר אנטון פופר, משה ליכטיג, ויעקוב קאופמן."

מוסיף אלק צימרמן:

"ב־1942 הגיעו הידיעות הראשונות מהמגורשים שסיפרו סיפורי זוועה וביקשו עזרה דחופה. באופן ספונטני, ללא כל הכנה וארגון, פנינו ונענינו. הסכומים שנשלחו הגיעו רק בחלקם. כתוצאה מכך ב־1943 שינינו את הארגון. איכר מהכפר Orlov היה המתווך, הכסף הגיע לתעודתו ברובו וקיבלנו אישור מדבלין לפי רשימה שבה המגורשים אישרו את קבלת הכסף. כאשר האיכר לא היה מוכן להגיע העירה לקבל את הכסף כי החלו לחשוד בו, מצאנו שיטה: במהלך תהלוכה דתית (Odpust) בעיר Levoča מסרנו לו חבילה של לחם ארוז בנייר עיתון, ובתוכו הכסף.

החבילה נמסרה לאיכר בעת הטכס וזה הצליח.
באיסוף העזרה הכספית עזרו לא רק יהודים, שמידט (Schmidt), סוחר מוצרי ברזל תרם בכל הזדמנות סכום גדול, והיו עוד כמה גויים שתרמו, אבל הוא היחיד עליו אני יודע אישית.
היו גם מלשינים בקרבנו וכאשר נודע לנו הדבר, נאלצנו לשנות את השיטה כי מפגשים בבית יהודי נעשו מסוכנים. כאן עזר לנו פליקס באואר (Felix Bauer) שהיה פקיד בחברת שיווק דלק ושמנים, שם עבדתי פעם. הוא העמיד לרשותנו את משרדו. כל מפגש היה מסוכן, כי עקבו אחרינו כדי להחרים את הכסף, והעונש היה – גירוש.
יש להזכיר גם את קצין המשטרה Dugáček אשר במרץ 1944 הציל אותנו כאשר פרץ לתוך המשרד שבו התכנסנו, תוך צעקות וגידופים בעניין השירות הגרוע בתחנת הדלק באשמת היהודים, ותוך כדי צעקות הצליח ללחוש לי כי בלילה יאספו את היהודים שנותרו. הודות לכך, מבין 80–90 יהודים נתפסו רק שלושה."

בעת החיפושים בארכיון העיר פְּרֶשׁוֹב, מצאתי את מרשם הסוחרים Živnostenský register של העיר. רשום בו סוחר במוצרי ברזל בשם Michal Schmiedt ברחוב סבינובסקה 6. זהו כנראה האיש המוזכר בדבריו של אלק צימרמן, ויעמוד לו הציון כאן - כאות כבוד.

3

אביא את נוסחו של פתק אשר התקבל בפְּרֶשׁוֹב ונשלח מדבלין על־ידי Rozsi Schönfeld ממוען אל Mayer Weinfeld. אביאו ככתבו ובלשונו המקורית, והקורא יסלח לכותבת האומללה על שגיאותיה בשפה הגרמנית. הפתק נמצא במקרה והוא שמור באוסף מסמכי פְּרֶשׁוֹב שאספו בניטו (יעקוב רונן) וחיים קראוס, אוסף המצוי במכון לחקר התפוצות שליד אוניברסיטת תל־אביב.

18.V.1944

Sehr geehrter Herr Weinfeld עמ"ש
Verständige Sie das ich habe par Worte erhalten. Ich verlange doch nicht von Ihnen. Ich bitte Sie schreiben Sie an Onkel Ignac Rimstein

er soll zu Ihnen schiken und Sie werden mir das weiter schiken. Er soll anwenden alles mögliche den die Lage ist sehr ernst. Wir arbeiten sehr schwer an Baustelle. Es ist erst maj u. es ist schon schrecklich heis. Wir haben kein Tag keine Nacht. Bei Nacht besucht uns der Onkel Rojter mit Kneidlech, so das wir haben keinen Tag keine Nacht. Ich glaube das Sie verstehen weil ich kan Ihnen nicht herauschreiben. Ich bitte Sie sehr wenden Sie an alles mögliche. Lasen Sie mich nicht unkommen. Den ich hoffe das der Vater Jschije ist schon nicht weit. Und ich werde mich rewangiren, Nur trachten Sie alles mögliche u. erbarmen Sich. Ich hoffe im kurzen Ihnen mit grose Freude bezahlen. Grüsse Sie herzlich

Schönfeld Rozsi

התרגום:

18 במאי 1944

מר ויינפלד הנכבד מאוד,

אני מודיעה לך כי קיבלתי כמה מילים. הרי אינני מבקשת ממך. אני מבקשת כי תכתוב לדוד איגנץ רימשטיין שהוא ישלח אליך ואתה תשלח את זה הלאה אליי. שיפעיל כל שאפשר כי המצב הוא מאוד רציני. אנו עובדים קשה מאוד באתר בנייה. רק מאי וכבר מאוד חם. אין לנו לא יום ולא לילה. בלילה מבקר אותנו דוד אדום עם כופתאות, כך שאין לנו לא יום ולא לילה. אני חושבת שאתה מבין כי אינני יכולה לכתוב לך במפורש. אני מבקשת אותך שוב: תפעל כל שאפשר. אל תיתן לי להיכחד. כי אני מקווה שאבא ישועה איננו כבר רחוק. ואני אגמול לך. רק תשתדל כל שאפשר ורחם. אני מקווה בקרוב לשלם לך בשמחה גדולה.

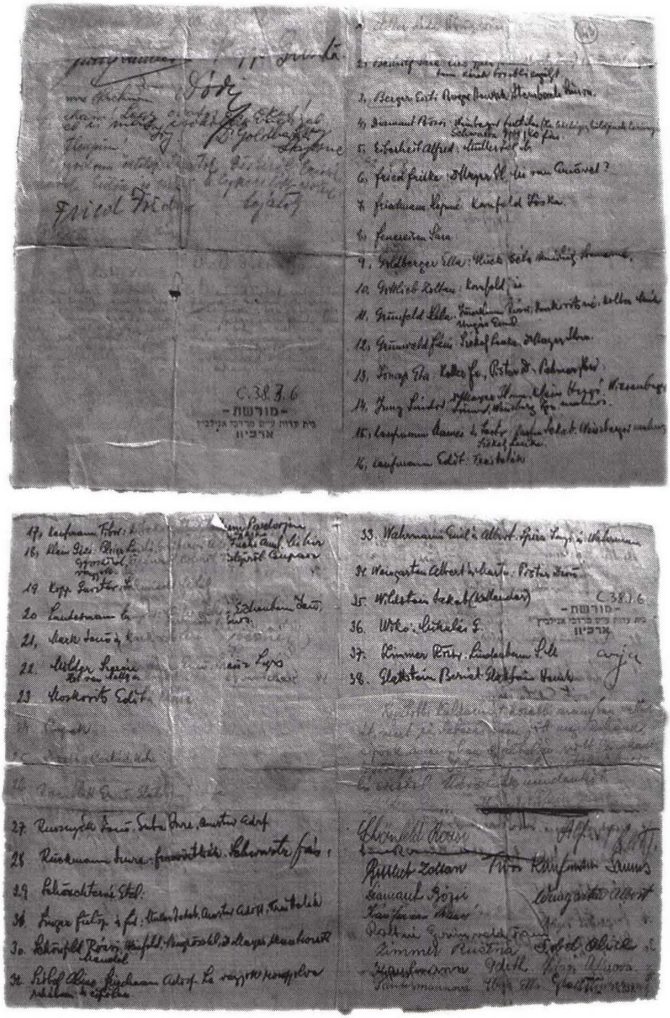
מברכת אותך לבבית

Schönfeld Rozsi

בארכיון "מורשת" בגבעת חביבה שמורה רשימה מקורית שלפיה נשלח כסף לגטו דבלין, למעשה לחווה החקלאית שבה עבדו שרידי הגטו. זאת ניתן ללמוד מכך שברשימה רק 38 שמות של אנשים אשר להם מיועד הכסף ובצד שמותיהם גם שמות השולחים. יש

שמות שלצדם אין שם השולח, משמע כי מקורו של הכסף בקהילה. על פתק נפרד חתימותיהם של המקבלים. אחד או אחת מהם מצא לנחוץ להוסיף כמה מילים בשפה ההונגרית. כאן התרגום:

"קיבלנו את המשלוח האחרון. הבגדים שלנו והנעליים שלנו, במידה והיו בכלל, נקרעו והתבלו לגמרי. ישמור אתכם אלוהים מגורל דומה. ברכותינו לכולם."

4

את המבריח ושמו שוורץ זוכרים יהודי פְּרֶשׁוֹב כולם, אולם איש אינו נזכר בשמו הפרטי. כל מי שמדבר עליו, זוכר אותו כמי שעסק תמיד במלאכות מפוקפקות, אם כי חשובות בתקופת רדיפות: מסחר במטבע זר (Valuta בלשון אותם הימים), בעל מונית, דבר יוצא דופן בעת שיהודי לא יכול היה להיות בעל עסק, מלשין (Muserer בלשון אותם ימים, ביטוי מעוות מלשון "מוסר") ובעיקר - מבריח.

את "המסתורין" סביב אישיותו מפזרת מעט ההתכתבות בעניינו של אחד בשם Izak Schwartz בין הסניף של מפלגת העם הסלובקית לבין מפקד המשטרה בפְּרֶשׁוֹב. עניינה הלשנה על אזרחית הונגריה בשם Alžbeta Bajovčiková אשר נמצאת בעיר ללא אישור שהייה, ומרבה לעבור את הגבול להונגריה. התכתבות זו שמורה בארכיון "יד ושם", ובה מסביר מפקד המשטרה להנהגת הסניף המקומי של מפלגת העם את סובלנותה של המשטרה בעניין זה כך:

> "הגברת האמורה חיה במשק בית משותף עם איזק שוורץ שעמו יש לה ילדה משותפת בת חמש. על איזק שוורץ הנ"ל ארשה לעצמי להעיר, כי הוא איש אמונם של משרדים מסוימים, להם ביצע וממשיך לבצע שירותים בעלי ערך רב, ככל שהדבר נוגע למלחמה בתנועה הקומוניסטית ותחבולות אחרות (בלשון המקור: potieranie komunistického hnutia a iné machinácie)."

הקריירה של שוורץ כמבריח מתחילה ב־1941, בעת הגעת גל הפליטים הראשון מגטאות פולין. יהודים פולניים אלה היו הראשונים שהביאו את הבשורות על ריכוז היהודים בגטאות, על היחס הבלתי אנושי של הגרמנים, הרדיפות והרציחות - והצורך להציל את נפשם. שוורץ התארגן במהירות לשמש צינור להברחה מפולין - לפְּרֶשׁוֹב ומפְּרֶשׁוֹב - להונגריה. מבחינה זו הייתה העיר במיקום אידיאלי, בשטח סלובקיה ובאמצע הדרך שבין שתי הארצות, פולין והונגריה כאשר המרחק אינו עולה על עשרות קילומטרים. שוורץ היה מביא את הפליטים מפולין אל פְּרֶשׁוֹב, מאכיל אותם במטבח שהוקם על־ידי הקהילה ועל חשבונה, מלין אותם במקומות שונים לילה או שניים, וממשיך להוביל אותם אל גבול הונגריה. הפליטים היו משוכנעים, כי שוורץ הוא שליח הסוכנות היהודית או הג'וינט (Joint) ומקבל תשלום מהם. במהרה - בדרך כלל בלילה ובקרבת הגבול עם הונגריה - נוכחו לדעת כי עמדתו של שוורץ שונה. הוא דרש תשלום לא צנוע ולא בחל באמצעים קיצוניים של איומים וסחיטה כדי לקבלו.

ב־1943 כאשר זרם הפליטים גבר, מצאה לנחוץ "קבוצת העבודה" שלצד הנהגת ÚŽ, לשגר שליח לפְּרֶשׁוֹב, כדי לפקח על עבודתו של שוורץ וגם להכין מעברי־גבול נוספים לזרם הפליטים הגואה.

במכתבה מ־1 בספטמבר 1943, מתנצלת גיזי פליישמן שעמדה בראש "קבוצת העבודה", על־כי בהצלת יהודי פולין נאלצו יהודי סלובקיה לשתף פעולה עם אנשים בעלי אופי מפוקפק, אך בלעדיהם לא נתאפשר מבצע הצלה זה. השליח לפְּרֶשׁוֹב, ד"ר דזידר וולשטיין, הגיע להסדר עם שוורץ בעניין שכר טרחה "per Kopf" משמע, סכום אחיד לפי מספר האנשים שהועברו בהצלחה לצדו השני של הגבול ההונגרי.

בניטו (יעקוב רוזנברג־רונן) מספר:

"כאשר היה עליי לעבור להונגריה, החברים בפְּרֶשׁוֹב הכינו לי את הדרך באמצעות נהג קטר, עובד רכבת שהעביר יהודים להונגריה. בפְּרֶשׁוֹב פעל מבריח יהודי אחד, שוורץ שמו, שהיה מבריח כאילו מקצועי. זאת הייתה הפרנסה שלו, יהודי, איש העולם התחתון. כשנודע לו שהחברים שלנו מעבירים אותי, יחד עם עוד מישהו, להונגריה, הוא לא היסס להלשין למשטרה ולהפיל אותי. אסרו אותנו, את רפי ואותי אבל הואיל והתמצאתי היטב בסביבה, הצלחנו להתחמק מהז'נדרמריה, שומרי הגבול. כעבור שבוע הוא עצמו הציע לי את עזרתו, והעביר אותי. מעשה ההלשנה היה עניין של פרסטיג'ה אישית, הוא לא הסכים כי מישהו אחר יעסוק בהברחות, ויפגע במונופול שלו."

5

קלמן רובין היה בעל מפעל לעיבוד עץ וייצור כיסאות, בשותפות עם שותף נוצרי בשם Karol Miklánek בפְּרֶשׁוֹב. שותפות זו הייתה קיימת מאז 1936 בשם Sväz východoslovenského drevopriemyslu (תעשיית עץ של מזרח־סלובקיה). קלמן רובין שרד וב־1973 מסר ב"יד ושם" עדות, אשר ממנה מובאים החלקים הרלוונטיים:

"להנהלת החברה צורפו שלושה סלובקים חשובים: Dr. Ladislav Števonka שהיה ראש המשטרה החשאית בפְּרֶשׁוֹב עד שנרצח על־ידי הגרמנים ב־1944. הוא התנגד למשטר, הן משום שהיה לאומן צ'כוסלובקי והן משום היותו אוונגלי; Ing. Julius Klimko שבעבר היה סנטור מטעם מפלגת השלטון ושימש לי כמגן ומעניק חסות; ולבסוף, מפקד המשטרה בפְּרֶשׁוֹב, Miroslav Dugáček. כידוע, עם הצבא הגרמני לחמו גם יחידות הצבא הסלובקי. היו בהן גם קצינים

שנאמנותם הייתה מפוקפקת, מסיבות פוליטיות ודתיות כאחד. ידידי, Dr. Ševonka היה בעל קשרים עם קצין משטרה בשם Ken, ובעזרתם הקמנו קשר עם קצין סלובקי אחד ביחידות אלה. את שמו לצערי שכחתי, אבל שילמתי לו 50,000 קרונות על מנת שיצלם את מה שאפשר בגטאות ובמחנות ההשמדה, בדרכו אל החזית. ואכן, עלה בידי לקבל מידו כ־50 צילומים על מעשי הרצח והזוועה של הגרמנים. הצילומים צולמו ב־Chelm, ב־Rajowice ובמקום שלישי שאת שמו שכחתי, אבל אני בטוח שהיו בו יהודים יוצאי פְּרֶשׁוֹב.

המפעל שלנו עדיין עסק בייצוא פחמי־עץ לשווייץ, ובעזרת קשרים מסחריים אלה שלחתי לשווייץ 40 צילומים לידי נציג החברה השוויצרית בהוראה למסור אותם לידיו של מר Foster Dulles שישב אז בשווייץ, על מנת להוכיח לאמריקאים, מה קורה עם היהודים בשטחים הכבושים על־ידי הנאצים. איש זה, שהיה מאוחר יותר ראש ה־CIA נתבקש להעביר את הצילומים לוושינגטון. האם עשה זאת? אינני יודע. לא שמענו כל תגובה, אם כי נציג החברה השוויצרית, שלה סיפקנו פחמי־עץ, פנה מספר פעמים למשרדו בשאלה האם נתקבלה תגובה כלשהי. אך ללא הועיל. בעזרת המסחר בפחמי־עץ עלה בידי לעזור, בין היתר, לשני בני דוד שלי, אמיל ואלברט פרנקל, להציל את נפשם. פחמי־העץ נשלחו בעשרות קרונות, בשניים מהם הצלחנו לבנות מבנה אשר בו הסתתר אחד מהם ולערום עליו פחמי־עץ, וכך להבריח אותם לשווייץ. מפעל ההברחה יכול היה להימשך אלמלא הודה לי אחד מהם בגלויה פתוחה על "ההעברה", והגרמנים, שבדקו כל דבר דואר שהגיע מעבר לגבול, נעשו ערים וסיכלו את המשך הפעילות."

6

הדרכים שמצאו אנשי פֶּרֶשׁוֹב כדי להציל את נפשם, היו שונות ומגוונות. כחמש מאות ברחו להונגריה, אולם מספר זה כולל גם פליטים שהגיעו לפֶּרֶשׁוֹב מפולין. במרכז ההברחות - בצד המבריח "המקצועי" איזק שוורץ - עמדו פעילי תנועות הנוער הציוניות, אשר הצליחו להקים קשרים עם עובדי הרכבת ושומרי הגבול והצטיינו בארגון הברחת הגבול ההונגרי. גם אנשי המשטרה המקומית בפֶּרֶשׁוֹב סייעו בהברחת יהודים להונגריה ובמיוחד יש לציין את Dr. Ladislav Števonka, שהיה קצין בכיר במשטרת המחוז ולא פעם העמיד את מכונית המשטרה ואת נהגה ולפעמים גם ליווי משטרתי לרשות הובלת היהודים לקרבת הגבול. למזלם של בני פֶּרֶשׁוֹב - העיר קושיצה, שעתה, בעת צרה, השתייכה להונגריה, הייתה בתקופת קיומה של צ'כוסלובקיה עיר שכנה לפֶּרֶשׁוֹב, גדולה ממנה וכמובן - מטרה לביקורים תכופים. היו גם קשרי משפחה בין רבים מיהודי פֶּרֶשׁוֹב לבין משפחות יהודיות בקושיצה. כך יצא, שכמעט כל אחד מבני הקהילות היהודיות ביקר בהזדמנות זו או אחרת בקושיצה אשר הפכה עם היותה לעיר הונגרית, מטרה נוחה לפליטים מפֶּרֶשׁוֹב. חברי לכיתה, סנדר אורטנר, עבר את הגבול אחרי שנסע במכונית משא מכוסה בשקים, ואחר־כך צעד לילה שלם בשדות ובשבילים עד שהגיע לפאתי קושיצה. אני עצמי עברתי רק בניסיון השני, כאשר הניסיון הראשון נכשל בגלל ריבוי הפטרולים ההונגריים בקו הגבול וחששו של המבריח כי ניתפס בשל כך. אמי האמינה כי הניסיון נכשל משום ששכחתי בבית את התפילין שלי. אחי שמואל אשר עבר עוד לפניי, צעד קילומטרים רבים עד שהצליח להגיע לקושיצה, ושם התייצב בתחנת המשטרה אשר העבירה אותו לבית יתומים של הקהילה היהודית.

מרבית הבורחים הצליחו לעבור את הגבול ולהיעלם - בין בעזרת ניירות שסופקו להם ובין בעזרת אמצעים אחרים - בין יהודי הונגריה. אלה שנתפסו, גורלם הוכרע לא פעם ביד המקרה לפי זהות התופסים, מידת רשעותם ולא פעם לפי מידת יכולתם של הנתפסים לשחד את איש הרשות ולקנות את החופש. אם התרחשה התפיסה בצדו ההונגרי של הגבול, לפעמים שוחרר הנתפס לגורלו ואז, לרוב, ניסה את מזלו פעם נוספת. לפעמים הוחזר הנתפס לידי שומרי גבול הסלובקים. במקרה זה היה גורלו תלוי באישיותו של שומר הגבול, שותפיו, מידת חמדנותם לכסף או מידת שנאתם ליהודים - הכל כיד המקרה ויד המזל.

7

עם סיום גל הגירושים ב־1942, נותרו בפֶּרֶשׁוֹב כ־550 יהודים, שהוגדרו חיוניים לכלכלת סלובקיה וגירושם נדחה. כמו־כן נשארו במקום עוד כמאה יהודים, כמה מהם מומרים לכאורה, ובודדים שהתחזו לארים והסתייעו בתעודות מזויפות להסתרת זהותם. כמה מיהודי פֶּרֶשׁוֹב החליטו שלא לעזוב את העיר, להסתתר בה ולמסור את גורלם לידי ידידים נוצרים אשר היו מוכנים להסתכן בהסתרתם, סיפוק מזונם וצורכיהם האחרים. זאת כאשר העונש על הסתרת יהודים היה גזר־דין מוות.

לפי ביכלר, 22 תושבים נוצרים מפֶּרֶשׁוֹב וסביבתה נמנים עם בעלי תואר "חסידי אומות העולם" של "יד ושם", שבזכותם והודות לסיוע שהושיטו, ניצלו כמה עשרות מיהודי פֶּרֶשׁוֹב. ביכלר גם מציין כי כמה משפחות יהודיות מצאו מסתור במנזר הפרנציסקני ששכן בפֶּרֶשׁוֹב והעבירו בו את שנות המלחמה. כמה מן התושבים הסלובקים שנתפסו בעת שנתנו מחסה ליהודים, גורשו למחנות ריכוז ורובם ככולם - נספו.

כמה מקרים מובאים כאן כדי לתאר את פרטי ההצלה.

Erika Kardoš, אמה Ružena ודודתה Etela Rosenfeld - מצאו מקלט בבית משפחת Emanuel a Olga Takáč בעת הגירושים ב־1942. Takáč היה מורה כפרי, ולבני הזוג היו שבעה ילדים. זה לא מנע מהם לתת מחסה בדירתם הקטנה לשלוש הנשים, לדאוג למזונן ואף לשתף את בנם Mikuláš, - אז בן שש־עשרה והיום פרופסור לרפואה - כדי לקיים קשר עם קרובי המשפחה של המסתתרות.

בני הזוג Takáč הוכרו כ"חסידי אומות העולם" ב־2 ביוני 1993.

Zuzana Herz ואחיה Ludvig נמלטו בעת הגירושים של 1942 להונגריה והצליחו לחזור משם כאשר הגרמנים כבשו את הונגריה. כאשר נצטוו יהודי מזרח סלובקיה להתפנות מערבה, במאי 1944, עברה משפחת הרץ לקרבת הרי הטטרה (Tatry). עם פרוץ המרד הסלובקי ב־29 באוגוסט 1944, הצטרף האח לפרטיזנים; ואילו זוזנה ואחותה הצעירה גרטרוד עם הוריהם ביקשו להסתתר בהרים. ידיד המשפחה, ולדימיר קליין (Vladimír Klein), שהיה פעיל למענם גם בעת בריחתם להונגריה, השפיע על ההורים למסור לידיו את שתי הבנות, בכוונה להצילן. הוא הביא אותן לפֶּרֶשׁוֹב, את גרטרוד שיכן בבית ידידו Šterbinský ואילו את זוזנה אצל אמו, Eva Kleinová, אשר קיבלה אותה בחמימות.

בדצמבר 1944 הופצצה פְּרֶשׁוֹב וביתו של Šterbinský נפגע. גרטרוד עברה להסתתר בביתם של הגב' קליין - שהייתה אלמנה - ושל בנה. בבית זה זכו האחיות הרץ להגיע ליום השחרור המיוחל. האח נפל בקרבות הפרטיזנים ואילו ההורים נתפסו על־ידי הגרמנים, גורשו ולא שרדו.

ד"ר ולדימיר קליין ואמו אווה, הוכרו כ"חסידי אומות העולם" ביום 8 בפברואר 1994.

Martin Weil ו־Jan Kohol עבדו בחנות צורפים בפְּרֶשׁוֹב והתגוררו יחד בחדר שכור בבית משפחת Maradik. אבי המשפחה היה בלש במשטרת פְּרֶשׁוֹב, ושני ילדיו - סטודנטים. המידע שמסר בעל הבית לשני דייריו, היה להם לעזר רב, ובהסכמתו אף הסתירו בחדרם נערה יהודייה בעת שהנערות נתפסו לשם גירוש לאושוויץ במרץ 1942. הנערה שביקשה להתקשר להוריה ויצאה לבית הדואר, שילמה על כך בחייה; היא נתפסה, גורשה ולא שבה.

כאשר התרחבו הגירושים, מחק Ondrej Maradik מרישום התושבים במשטרה את שמות דייריו, אולם ליתר ביטחון גם הסתירם בעזרת אשתו ודאג למזונם וליתר צורכיהם. במשך למעלה מחודשיים הסתתרו השניים בעליית הגג של בית המצילים ומאוחר יותר, בסיועם ובסיוע ילדיהם, Martin ו־Elena עזבו את פְּרֶשׁוֹב וניצלו במקומות אחרים.

Ondrej Maradik יחד עם כמה מקציני משטרת פְּרֶשׁוֹב נתפס על־ידי אנשי הגסטפו וגורש למחנה Bergen Belsen משם לא שב. הוא, אשתו, בנו ובתו הוכרו כ"חסידי אומות העולם" ב־5 באוגוסט 1992.

Salomon Reinitz היה מזכיר הקהילה האורתודוקסית בפְּרֶשׁוֹב. ב־1940 עוד הספיק לפרסם חיבור[31] ובו תיאור תולדותיה של הקהילה האורתודוקסית של פְּרֶשׁוֹב. מריה קרשצ'נקובה (Maria Kreščankova), שבבוא העת תעמול למען הצלת המשפחה, עבדה במשרד הקהילה. כאשר נצטוו יהודי פְּרֶשׁוֹב לנוע מערבה, שכרה מריה עבור משפחת ריניץ (ההורים ושני ילדיהם) בית בעיר Nitra, עברה להתגורר אתם שם והציגה אותם כקרובי משפחה. על אף שבשכונה פשטו שמועות כי היא מסתירה יהודים, לא נשברה רוחה, היא עודדה את המסתתרים ובעזרת בתה Vlasta המשיכה לדאוג לכל צורכיהם. כאשר אזל כספה של משפחת ריניץ, תיווכה ביניהם לבין בעל המכולת הסמוכה, Michal Laco, וזה המשיך לספק את מחייתם.

משפחת ריניץ ניצלה כולה הודות למאמצי המצילה Maria Goblová-Kreščanková ובתה Vlasta; שתיהן הוכרו כ"חסידות אומות העולם" ב־7 ביולי 1996.

פרק שנים־עשר

שובה של התופת - והקץ: 1944-1945

1

בתחילת שנת 1944 התגוררו בפְּרֶשׁוֹב 865 יהודים ועוד כ־80 בעלי "תעודות חסות" ביישובים סמוכים. לפי יהושע ביכלר, שמוסר מספרים אלה, היו במקום עוד כמה משפחות שהתנצרו או חיו בזהות ארית מזויפת. קרוב ל־4,000 יהודים גורשו מפְּרֶשׁוֹב למחנות ההשמדה בפולין ובאותה עת, ב־1944, כבר היה ידוע כי גורלם נחרץ.

בינתיים, חל המהפך הגדול במלחמה בברית המועצות, שאירע בסטלינגרד. לאחר מאבק מלא גבורה של צבא ברית המועצות מאז קיץ 1942 ועד מרץ 1943, צבא גרמניה שם נכנע, והחלה התקדמותו של הצבא האדום, אשר בסופה של מלחמה עקובה מדם - תביא אותו עד ברלין. יש הסבורים כי מאז המפלה בסטלינגרד כל העולם ידע כי קצה של גרמניה של היטלר הוא רק שאלה של זמן.

אנחנו, יהודי סלובקיה, בטחנו בכך עוד לפני סטלינגרד, אולם גורלנו לא היה בידינו כי אם בידי הגרמנים ועוזריהם הסלובקים. אלה, האחרונים, נחרצים היו לחסל את יהדות סלובקיה עד תום. אולם בקיץ 1942 היו בציבוריות הסלובקית אלמנטים אשר - כך נראה - החלו להסס. במשך כל שנת 1943 חזרו ונשנו האיומים כי הגירושים יחודשו. ביולי 1943 חידשו הלאומנים הקיצוניים בסלובקיה את המאמצים להכין את הקרקע בדעת הקהל לחידוש הגירושים בעזרת מאמרי הסתה נגד היהודים.

ביולי 1943 נודע להנהגתה של יהדות סלובקיה, הידועה בשם "קבוצת העבודה" אשר בראשה עמדה גיזי פליישמן, כי בצירות הגרמנית מוכנה התכנית להעברתם של 5,000

יהודים בגילים שש־עשרה עד שישים לעבודה בשטחי הכיבוש הגרמני. ואכן, שר הפנים מאך הביא ב־23 ביולי לידיעת הממשלה הסלובקית כי מדובר בארגון 5-6 טרנספורטים וכי ההנחיות לקראת הביצוע הועברו למחלקה 14 של משרדו.

בעזרת סרבנותם של מתנגדי הגירוש הסלובקים הורחקה הסכנה. נגיד הבנק הלאומי פטר קרבש (Peter Karvaš), שנימוקיו היו אמנם אלטרואיסטים, התנגד לגירוש, תוך שימוש בנימוקים כלכליים. ציר הפרלמנט פבל צ'רנוגורסקי (Pavel Čarnogursky), העביר את הידיעה על הכוונה לחידוש הגירושים לראשי הכמורה, על מנת שאלה יפנו לנשיא טיסו. הבישוף קמט'קו (Kmeťko) אכן השמיע מחאה חריפה באוזני טיסו, ומחאה זו, יחד עם התנגדותם של הגורמים המתונים, אילצו את שר הפנים להודיע בישיבת הממשלה מיום 10 באוגוסט 1943, כי הגירושים לא יחודשו.

אם כי סכנת הגירושים חלפה, עדיין נרקמו מזימות אנטי־יהודיות בתכנית לריכוזם של יהודים במחנה עבודה גָּדול ממדים. לנציג גרמניה בהונגריה וזנמאייר (Veesenmayer) אשר בא לברטיסלבה בדצמבר 1943, הובטח לרכז את היהודים עד ה־1 באפריל 1944, ואילו את 10,000 המומרים - כדי להניח את דעתה של הכנסייה - לרכז במחנה נפרד. שוב גויס שר החינוך סיבאק (Sivák) לעזרה. הוא לא הכזיב גם הפעם. ד"ר גילה פטרן, במחקרה "האם מאבק על הישרדות"[8] מתארת את השתלשלות העניינים: Sivák הזמין אליו את הרב פרידר, ממנהיגי "קבוצת העבודה" לבוקרו של יום ה־18 בינואר, והודיע לו כי לאותו יום נקראה ישיבה של מועצת השרים לדיון בגירוש. הישיבה ארכה שעות; שר הפנים מאך בתמיכת ראש הממשלה טוקה הציע לחדש את הגירושים בפברואר על־ידי 5 טרנספורטים, ובחודש מרץ לסיימם בגירוש כל יתר היהודים. ההתנגדות הייתה הפעם רחבה יותר: אל שר החינוך, ראש הבנק הלאומי ושר הכלכלה הצטרף גם שר התחבורה אשר ב־1942 היה אחראי לארגון רכבות הגירוש ומילא את חובתו "על הצד הטוב ביותר". כמה שרים נמנעו וכך קרה כי שר הפנים וראש הממשלה מצאו עצמם במיעוט.

השמועות על הדיונים לחידוש הגירושים הגבירו את הבריחה להונגריה. הבורחים לא שיערו כי בעוד חודשים מעטים יתהפך הכיוון, המצב בהונגריה ישתנה באופן קיצוני, והם ייאלצו לנסות ולברוח חזרה לסלובקיה.

2

מעמדה של הונגריה במערכות מלחמת העולם השנייה היה מוזר. התקווה כי המלחמה תתנהל בעוד הונגריה מביטה מן הצד, נתבדתה עד מהרה, ותחת לחץ כבד של הפיקוד הגרמני העליון אולצה הונגריה במחצית שנת 1942 לשגר גדודי צבא לחזית הרוסית. בינתיים מינה הורטי (Horthy) מושל הונגריה, את בנו בכורו אישטבן (István) כממלא מקומו, דבר שבעיני גבלס (Goebbels) נחשב לאסון כי – לדבריו – "הבן אוהד יהודים עוד יותר מאביו".

צבא של 207,000 איש שנשלח לחזית הרוסית, הושמד כמעט כולו בקרב ליד וורונז' (Voronezh); 60,000 נפלו בשבי הרוסי, 40,000 נהרגו, 35,000 נפצעו ורבים נעדרו. במיוחד נפגעו קשה אנשי יחידות העבודה היהודים, שנמצאו שם מסומנים בסרט צהוב, חסרי נשק וחסרי לבוש, סובלים מתזונה בלתי מספקת ונרדפים על־ידי מפקדים סדיסטים. אלה לא היו מעשי האכזריות הראשונים ביהודים. עוד בתחילת 1942 ערך הצבא ההונגרי מרחץ דמים באזרחים סרביים ויהודים ב־Vojvodina בעיר Novi Sad ורצח שם למעלה מ־4,000 אזרחים, בהם 1,250 יהודים.

אולם, הקטל בשדה הקרב עורר בציבוריות ההונגרית הדים. הורטי שליט הונגריה נדרש להתייצב ב־Klessheim אצל היטלר, והיה שם ב־16 ו־17 באפריל 1943. כאשר שאל את מארחיו מה יעשה "ביהודים שלו" ענה לו ריבנטרופ (Ribbentrop) בלי כחל וסרק, כי את אלה יש להשמיד או להעבירם למחנות ריכוז. במשפט הדיבה של דויד אירוינג נגד ספרי פנגוין ודבורה ליפשטט[21] הוצגו רישומים מאותה פגישה ומפיו של היטלר נרשמו הדברים הבאים:

> "אם היהודים בפולין לא רצו לעבוד, הם נורו. אם לא יכלו לעבוד, היה עליהם להיות נתונים להשמדה [...] היה צריך לטפל בהם כמו בחיידקי השחפת [...] זה לא היה אכזרי. [...] למה לסבול את החיות שרצו להביא עלינו את הבולשביזם? העמים שלא נפטרו מהיהודים, הוכחדו."

גבלס מצטט ביומניו את היטלר כמי שחזה כי פתרון השאלה היהודית יטופל הכי גרוע בהונגריה, כי שם משפחתו של השליט סובלת מ"כינמת יהודית" (stark jüdisch verfilzt כדבריו).

תכנית Margarethe לכיבוש הונגריה הייתה מוכנה מזמן. ב־19 במרץ 1944 ניתנה הפקודה ו־8 דיוויזיות גרמניות צעדו לתוך הונגריה. התכנית לפתרון השאלה היהודית

נכנסה מיד לתהליך ביצוע על־ידי אנשי הגסטפו והאס־אס ובהדרכת Sonderkommando Eichmann וכן בעזרתם הפעילה של קבוצות הימין הקיצוני המקומי.

Randolph Braham בעבודתו על השמדת יהדות הונגריה מונה 107 צווים שהוצאו מיד עם כניסת הגרמנים וטיפלו בעניין ריכוזם וגירושם של יהודי הונגריה. בסיפוק דיווח השליח המיוחד Veesenmayer לברלין כי החקיקה האנטי־יהודית בוצעה במהירות שאינה מקובלת במקומות אלה.

אמנם, היהודים לא היו הקורבנות היחידים. המשטרה ההונגרית, תוך שיתוף פעולה נלהב, עצרה והעבירה למחנות ריכוז בגרמניה כ־3,000 אינטלקטואלים ובני אצולה הונגריים, מתנגדי הפשיזם. אלפים נוספים נרצחו כמתנגדי המשטר, עריקים, קומוניסטים וסוציאל־דמוקרטים. אולם כמאמרו של אלי ויזל:" לא כל הקורבנות היו יהודים, אבל כל היהודים היו קורבנות".

ואכן - המהירות והנחרצות שבה רוכזו היהודים בגטאות זמניים - לרוב בתי חרושת ללבנים - הייתה מדהימה. עם ריכוזם, בכל שטחה של הונגריה, מקצות הקרפטים ועד השפלה שמעבר לדנובה - נחשפו היהודים לעינויים ולחקירות על אודות רכושם ודברי הערך שלהם שלטענת החוקרים הוסתרו; או שמא נמסרו לידידים נוצרים? אחר־כך נאלצו אלה שחקירתם "נסתיימה" לצעוד אל תחנת הרכבת, שם כבר המתינו קרונות בהמות, ולאחר שבכל אחד מאלה הועמסו 70 איש, ננעלו הקרונות על־ידי הז'נדרמים ההונגריים ובגיר נרשם בחוץ מספרם המדויק של הנעולים בקרון. אלה מצאו בקרון דלי מים ודלי לעשיית צרכים. בצורה זו - כך דיווחו בגאווה הקלגסים ההונגריים למשגיחים הגרמנים - נסעו בין ה־15 במאי לבין ה־7 ביולי 147 רכבות ובהן גורשו 437,402 יהודים - לאושוויץ.

הורטי טען כי לא היה בכוחו למנוע כל זאת. אולם, למרות שלפי דבריו היה אנטישמי במשך כל חייו - החליט להגן על יהודי בודפשט. אל מול הז'נדרמריה, אשר הצטיינה בטיפול גס ואכזרי ביותר ביהודים, העמיד הורטי את כוחות הצבא. אבל כאשר ניסה ב־15 באוקטובר 1944 להגיע לשלום נפרד עם הרוסים, ידעו על כך הגרמנים מראש, חטפו את בנו ואילצו את הורטי להסכים לשלטונו הפשיסטי של סלשי (Szálasi) אשר אנשיו גרמו בחודשי המלחמה האחרונים למותם של רבבות. קלגסיו השתוללו ברחובות בודפשט, רצחו אנשים, כבלו שניים ושלושה יחד וירו באחד בלבד על גדות הדנובה, וזה הנרצח משך אתו אל מימיו הקרים של הנהר את שאר הכבולים אליו למוות בטביעה. לפי הערכות, מצאו את מותם האכזרי בתקופת שלטונו של סלשי כ־50,000 יהודים בבודפשט, ולמספר מחריד זה מתווספים הקורבנות של מצעדי המוות בכיוון אוסטריה שאורגנו על־ידי אייכמן. איש בהונגריה לא מחה נגד כל אלה, ואיש מבין ההונגרים לא נרתם לפעולות ההצלה.

אולם אנשי תנועות הנוער, ובראשם אנשי השומר הצעיר התייצבו גם כאן. אנשי התנועה

מהונגריה נאלצו, עם הפלישה הגרמנית, לרדת למחתרת, אבל הפליטים מסלובקיה, שהיו כבר מצוידים בניירות מזויפים ומאורגנים לפעול באופן בלתי לגלי, עמדו בפרץ. בספר "שומרים תמיד"[11] מספר על כך משה אלפן (פיל):

"הפעילים המרכזיים של התנועה מפליטי סלובקיה: רפי בנשלום, מימיש הרבסט, דן צימרמן, משה פיל, שרגא וייל, אברי פייגנבאום ומיקי לנגר, עסקו בציוד חברים בתעודות, ובעזרת רבים אחרים שעמדו עמם בקשר מתמיד העבירו הוראות, קיבלו דיווחים ומידע, חילקו תעודות, כרטיסי מזון וכסף, הכינו בונקרים ו'טיולים' וטיפלו בבתי הילדים מבחינה ארגונית וחינוכית. מימיש וחברים אחרים הופיעו בשם התנועה ההונגרית גם כלפי נציגי המחתרת הסוציאליסטית והקומוניסטית. כל תנועות הנוער החלו לשתף פעולה למען ההצלה במתכונת זאת."

אנשי תנועות הנוער מסלובקיה שהו בבודפשט מאז 1942. הדברים על מערכת ההצלה שפעלה בהונגריה, מובאים כאן, בספר על יהודי פֶּרֶשׁוֹב, בזכותו של מימיש (יצחק) הרבסט, בן פֶּרֶשׁוֹב. מימיש דיבר הונגרית מהבית ותפקידו, יחד עם משה אלפן (פיל) היה לקלוט את הפליטים – שאיש מהם לא בא מעיר גדולה כי אם ממחוזות נידחים ומעיירות קטנות – וללמדם כיצד להתנהג בעיר הגדולה. פעולה זאת תבעה יסודיות ומעל הכל הבנה ללא גבול ואהבה. צריך היה להסביר לאנשים את המבנה המסובך ששמו – בודפשט. זאת לא הייתה מכללה לנימוסים, כי אם דרך למנוע שגיאות שלא פעם עלו במחיר יקר ביותר: תפיסה ושיגור חזרה לסלובקיה ומשם – לפולין.

מימיש היה בעניינים אלה בעל ניסיון. הוא היה בין החברים הראשונים שהגיעו מסלובקיה לבודפשט, נפל לידי הריגול הנגדי ההונגרי ועבר תקופות קשות מאוד, מבית סוהר לבית סוהר, מעינויים לעינויים – וצבר ניסיון עשיר. כאשר נפטר בישראל, כשעדיין לא מלאו לו שישים ואחת, זקפו רבים מחבריו את מותו בגיל צעיר יחסית, לחשבון העינויים האלה.

רפי בנשלום מעיד כי מימיש גרם לו זעזוע עמוק, כאשר "רק לשם אינפורמציה" סיפר לו כמה מחוויותיו בעת שנפל לידיו של הריגול־הנגדי.

רפי בנשלום, איש העוגן, פרסם על תקופה הרואית זו ספר צנוע: "נאבקנו למען החיים"[2] ואני מבקש להביא מסיפורו רק פרגמנטים קצרים הנוגעים למימיש הרבסט, איש קן השומר הצעיר מפֶּרֶשׁוֹב. ועל אף שזה נראה כהגבלה לא צודקת – והיא אכן עושה עוול גדול לקבוצת חברים מופלאה, בעלת הישגים אדירים בהצלת חיים – נאלץ אני לעשות זאת בשל הנושא אשר לו מוקדשים דברים אלה, קהילת פֶּרֶשׁוב ובנֶיהָ.

וכך כותב רפי בנשלום:

"נאספה כמות גדולה של תעודות־לידה, תעודות־זהות, אישורים של ה־Levente (ארגון צבאי למחצה של הנוער ההונגרי). התעודות נשטפו לפי המצאתו החדשנית של מימיש, על כל הכתוב בהן, באמבט מיוחד שהעניק להן את המראה הנחוץ. המטרה הייתה להשיג תעודות נוצריות לכל חברי התנועה, משימה ענקית.
ב־19 במרץ חוזר על עצמו המראה של פראג לפני חמש שנים. טורים של טנקים, אופנועים, כלי רכב נכנסים לרחובותיה המושלגים של העיר, ללא מילה ובדייקנות של שעון שוויצרי. הצורך המיידי בתעודות מזויפות גבר. למזלנו, קיבלנו מסלובקיה את השפיוגרף שבעזרתו ניתן היה להעתיק דוגמה של חותמת ולהפיק ממנו במשך 24 שעות 20–50 חותמות. עם השפיוגרף הגיעו כל סוגי הדיו, ויכולנו להפיק כל חותמת שרצינו ולהעתיקה על גבי המסמכים כדרוש.
מימיש ופיל טיפלו כל אחד בקבוצת פליטים. הם נטלו על עצמם את כל הסידורים, ובעיקר את הנפקת תעודות רישום־הדיירים, שבלעדיהן קשה היה לנוע. יום לאחר ההזמנה הם מסרו את הניירות הדרושים, ציידו את החברים בכסף ובעצה. התנועה עברה תהליך של 'אריזציה'.
מרבית החברים מסלובקיה, ובעיקר הצעירים, רצו לשוב לסלובקיה. הדרך הייתה ידועה שהרי עד לימים האחרונים המשיכו חברים להגיע משם. עתה היה עלינו לסובב את הגלגל בכיוון ההפוך.
בינתיים חיפשנו דרכי מילוט אחרות. מימיש יצר קשר – באמצעות אנשים אמינים – עם שליח הפרטיזנים של טיטו, אשר הגיע לבודפשט לרכוש תרופות. בגלל קשיי שפה לא יצא מהתכנית דבר, אולם מנציג יוגוסלבי אחר אנטון (Anton), קיבל מימיש תעודות מעבר של הצירות הקרואטית וגם מסר לו תעודות, וכן עזר לו לשחרר כמה יוגוסלבים ממחנה עונשין ליד Székesfehérvár."

3

עם פלישת הגרמנים להונגריה ותחילת ריכוז היהודים בגטאות הזמניים סב נהר הפליטים לאחור. ב־Debrecen, העיר השנייה בגודלה בהונגריה, בחדר השכור אצל הרבנית פרנקל, שבו התגוררתי והייתי רשום בזהות שאולה של נער מ־Munkács ביקרה המשטרה והשאירה הוראה בכתב כי עליי לשוב ל"מקום הולדתי". בצו צוין המקום שעליו הצביעו הניירות של אוסקר הלפרט, שאת שמו ותעודותיו "שאלתי", ואילו אני עשיתי כמצווה אם כי בכיוון

הולדתי האמיתי. הפרתי צו שאסר על יהודים לנסוע שלא לפי הוראת המשטרה ועליתי על רכבת לקושיצה, אז עדיין הונגריה, בקרבת גבול סלובקיה. זה נשמע דרמטי, לנסוע לא למקום שאליו ציוותה עליי המשטרה, אבל אז לא הייתי מודע לכך. ביקשתי להגיע לקושיצה, מתוך ביטחון כי משם יהיה אפשרי להגיע חזרה אל ההורים בפֶּרֶשׁוֹב.

ואכן, מבריח מקצועי שידע את השבילים והיה כנראה בעל קשרים עם שומרי הגבול, הבריח את אחי ואותי חזרה לסלובקיה, בלילה שטוף ירח, יחד עם קבוצה של אנשים בעלי כוונה זהה. חזרנו לפֶּרֶשׁוֹב שאליה החלו לזרום מאות פליטים. כמונו, היו ביניהם יהודים שברחו מאז 1942 להונגריה, ועתה היה עליהם לשוב לסלובקיה וגם יהודים מהונגריה עצמה. הם מצאו בפֶּרֶשׁוֹב את אנשי תנועות הנוער ושוב – אגון רוט בראשם.

אגון חזר לפֶּרֶשׁוֹב לאחר שב־31 בדצמבר 1943 התכנסה בבית האבות היהודי של הרב פרידר ב־Nové Mesto nad Váhom מועצת התנועה. באו 20 חברים מרכזיים, ואליהם הצטרפה חיקה קלינגר אשר הגיעה מפולין והביאה את בשורות האיוב על השמדת יהדות פולין; מהפרוטקטורט הגיעו אפרים והדי נוימן, אשר סירבו ללכת מרצונם לגטו טרזין (Theresienstadt) וחיו במחתרת עד שנמלטו לסלובקיה. הם סיפרו על מעשה הרמייה של "הגטו לדוגמה" שלא היה אלא בסיס למשלוחים להשמדה לאושוויץ.

בכינוס זה הוטל על רפי בנשלום לעבור להונגריה על מנת לרכז שם את פעילות התנועה בקליטת פליטים, ואילו על אגון רוט הוטל ריכוז התנועה בסלובקיה, מתוך הכרה כי אמינות תנועתית־דעיונית היא בעלת חשיבות עליונה ובידיו הכישרון למלא את התפקיד. עוד בתחילת 1944 עברה ההנהגה הראשית של השומר הצעיר לפֶּרֶשׁוֹב, ופעילי ההנהגה הראשית קלטו את הפליטים שזרמו עתה מהונגריה, ציידו אותם בניירות מזויפים על גבי טפסים אשר סופקו על־ידי שני עובדי דפוס חברי התנועה: שמעונקה אמסטרדם וקובי מורגנווסר ומולאו בידו האמונה של פוצו גולדשטיין. ניירות אלה עתידים היו לאפשר לנושאיהם חיים בסלובקיה. ברחוב הראשי של פֶּרֶשׁוֹב, בדירתו של Aurel Fuchs, הוא פוצ'י, איש הגרעין של העוגן, קיימה ההנהגה הראשית את פעילותה, ולדירה זאת באו חברים אשר שבו מהונגריה, התפזרו ממחנות עבודה וכאן קיבלו תעודות, כסף וגם עצה והדרכה.

עסקני הקהילה התייצבו מיד לעזרה ועשו כל שביכולתם לקלוט את הפליטים ולציידם בניירות מתאימים.

ממשיך רפי בנשלום[2] ואומר:

"לסלובקיה הוליכו שלוש דרכים: במערב הונגריה – ליד Šamorín, בצפונה – ליד Lučenec ובמזרחה – ליד קושיצה. האחרונה הייתה הפשוטה ביותר כי מהעבר השני שכנה פֶּרֶשׁוֹב ובה אפשרויות רבות של הספקת ניירות ועזרה נוספת. אולם הואיל ויהודי קושיצה היו בין הראשונים אשר רוכזו בבית החרושת המקומי ללבנים,

וממנה בוצע הגירוש הראשון כבר במחצית מאי 1944 וההמשך בקצב מהיר, נעשתה הדרך מסוכנת והמעבר נסגר. חברי הקן נאלצו בעזרת ניירות מזויפים לעלות לבודפשט ובעזרת ה'רה־טיול' חזרה לסלובקיה."

בספרו של אביהו רונן "הקרב על החיים"[10] מסופר:

"שיעור הכישלונות במעבר לסלובקיה היה נמוך למדי: השפה, הדרכים ואנשי הקשר היו מוכרים יחסית. גם תהליך הקליטה בפְּרָשׁוֹב ובברטיסלבה התבצע על־פי־רוב ללא תקלות, כי שם פעלו קבוצות מחתרת של התנועה הסלובקית, מצוידות באמצעים לזיוף תעודות ובכתובות למקומות מחבוא. ככלות הכל, רבים מהם חזרו למקומות שמהם יצאו לפני שנתיים. חציית הגבול לסלובקיה התבצעה בין מרץ למאי 1944, כאשר בסלובקיה גברו החששות הכבדים לחידוש הגירושים."

רפי בנשלום ממשיך לטווות בספרו[2] את קורות אותם ימים:

"באותו זמן עצמו התחלנו לעסוק בתכנית לעבור לרומניה, מחשבה נועזת שכן הדרך לארץ־ישראל עברה דרך רומניה. גם חברי תנועות נוער אחרות עסקו בכך ואף יצאה קבוצה של חברי 'הנוער הציוני', 'האיחוד' ו'המזרחי' אולם המבריחים בגדו באחת הקבוצות וחבריה נאסרו. התקלה הגיעה עד בודפשט, שם נעצרו כמה מחברינו, ובעת חקירה מסרו העצורים פרטים על מימיש. מימיש היה בלאו־הכי פקעת עצבים, שכן כבר מאז 1942 הייתה המחתרת לחם חוקו. בלית ברירה יצא עם חברים ל־Nagyvárad Oradea Mare, עיר בטרנסילבניה, שהייתה אז עיר גבול בין הונגריה לרומניה. אולם שם התגלה המעבר כפרובלמטי ביותר והתברר כי קיים מעבר בטוח יותר דרך סגד (Szeged). מימיש החליט לעבור לשם, על אף הסכנות הרבות הכרוכות בנסיעה ברכבת. ואכן, מימיש ושני החברים שהיו אתו (אשתו יוצי ועוד חבר), נתפסו בדרך, ואם כי מימיש ניסה לברוח, התברר עד מהרה כי הקבוצה מוקפת. שלושתם הובאו לסגד, תחילה לריגול הנגדי ולאחר מכן נמסרו לידי הגסטפו. למימיש היה ברור כי חייבים לברוח. ואכן, בהזדמנות הראשונה עשו כן. לרוע המזל, שניים נתפסו, ורק מימיש הצליח, אף כי נורו אחריו כמה יריות. אנשי הגסטפו ידעו כי יוצי היא אשתו של מימיש, ועינו אותה בצורות נוראות על מנת לגלות היכן הוא מסתתר. אולם היא לא מסרה דבר, ואם בלבו של מימיש היו ספקות האם בריחתו הייתה נכונה, התברר כי רק הודות לה הצלחנו להציל את השניים. הם הועברו לטופולה (Topolya) עיירה קטנה ביוגוסלביה הצפונית שהייתה אז תחת שלטון הונגרי, וההונגרים הקימו בקרבתה מחנה ריכוז,

ואנו פתחנו בקרב לשחרורם מטופולה.
מימיש התייסר מפני שיוצי אשתו וחברים אחרים נשארו במעצר ואילו הוא – חופשי. כדרכו, החל לחפש אפשרות לשחרר את כולם. ואז, יום אחד הופיע בבודפשט איש בשם מילן וחיפש את מימיש. מילן עבד בסגד עם הגסטפו ומימיש, לאחר היסוסים, עמד על טיבו ונתן בו אמון. מילן חזר לסגד, בעזרת דברי שקר שחרר תחילה את יוצי ובעזרת שוחד קיבל עבור החברים האחרים פקודות העברה מטעם הגסטפו למחנה 'קולומבוס', שם רוכזו משתתפי הרכבת של קסטנר. בסופו של התהליך, שהיה מלווה חרדה גדולה, הגיעה כל הקבוצה לבודפשט.
זה היה בבחינת ניצחון. שיר הלל לחברות, לעמידה איתנה ולדבקות פנטית במשימה; חוויה של סולידריות חלוצית, שחרגה הרחק מגבולות התנועה. למימיש הוחזר שיווי משקלו הנפשי.

ב־18 בינואר 1945 שוחררה בודפשט על־ידי הצבא האדום. Imre Haranyó הוא מימיש שלנו – זכה.

4

ב־1944 חידשו הארגונים היהודיים את דרישתם כי המסילה לאושוויץ תופגז ותושמד על מנת למנוע משלוחים נוספים למחנה ההשמדה. הפנייה נתקלה בסירוב מוחלט של אגף המבצעים של חיל האוויר הבריטי אשר היה אחראי על זירת אירופה, וזה לשונו:

"Air operation is impracticable for the reason that it could be executed only by diversion of considerable air support essential to the success of our forces now engaged in decisive operations."

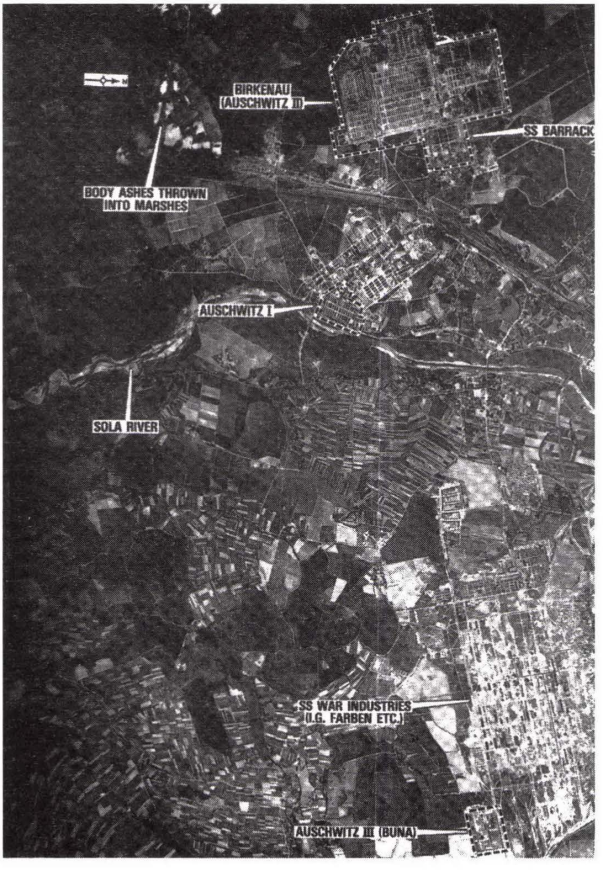
לאמור: "מבצע אווירי אינו מעשי, והסיבה היא כי ניתן להוציאו אל הפועל רק בהסטה של סיוע אווירי משמעותי שהוא הכרחי להצלחת כוחותינו המעורבים עכשיו בפעולות מכריעות."

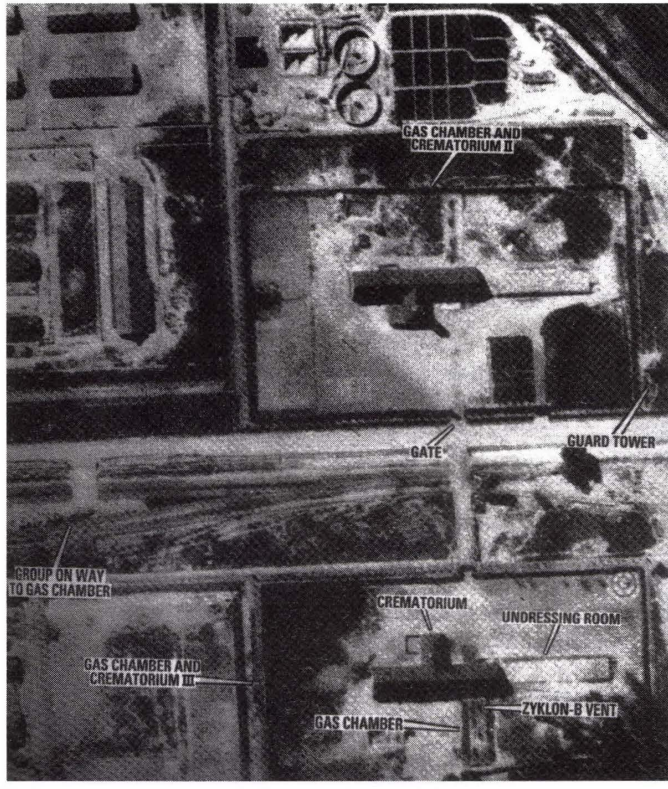
לסירוב זה קדמה עמדתו הבלתי אוהדת של פיקוד כוחות הברית לדרישות להפנות כוחות בסדר עדיפות לשחרור שטחים שבהם קיימים מחנות ריכוז, שם איחור של כל יום מעלה את מספר הקורבנות.
מתברר, כי אנחנו, היהודים, שוחררנו רק כמוצר לוואי של המלחמה בנאצים. הרצח

ההמוני שביצעו הנאצים ומשתפי הפעולה שלהם בנו, ביהודים, לא היה סיבה להילחם בהם והצלתנו מידם לא הייתה בין מטרותיה של המלחמה.

אתה מתמלא חרדה למחשבה מה היה גורלנו אילו קיים היטלר את הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ולא היה תוקף את ברית המועצות? מה היה גורלנו אילו נעצר לחופי צרפת ולא היה תוקף את בריטניה?

ב־26 ביוני 1944 צולמו אושוויץ ובירקנאו על־ידי חיל האוויר של ארצות־הברית. ציון המתקנים שבמחנה סופק על־ידי ה־C.I.A האמריקאי (המקור במחלקת הקרטוגרפיה של הארכיון הלאומי של ארצות־הברית).

5

נסיגת צבאות גרמניה והתקדמות צבאות ברית המועצות אל גבולה המזרחי של סלובקיה באביב 1944, סיכנו את מצבם הרופף של היהודים אשר התגוררו בסלובקיה המזרחית, וריכוזם הגדול ביותר בפְּרֶשׁוֹב, אם כי בקהילה מצומקת עקב הגירושים.

ב־27 באפריל הייתה התייעצות בין הנציגים של משרד הפנים, הכלכלה והביטחון של סלובקיה. הוצגה דרישתם של הגרמנים לפנות מן האזור את היהודים העלולים לתת סיוע מוסרי או אחר לפרטיזנים, שפעילותם גברה לקראת המרד הממשמש ובא. בעקבות הדרישה הגרמנית העלה שר הפנים אלכסנדר מאך הצעה לרכז את היהודים של מחוז Šariš-Zemplín ושל עיר המחוז פְּרֶשׁוֹב. רשמית דובר על כ־2,500 יהודים, אולם מספר זה לא הביא בחשבון

את נהירת הבורחים מפני הגרמנים אשר כבשו את הונגריה במחצית מרץ 1944 וריכזו את יהודיה לקראת שיגורם המזורז להשמדה.

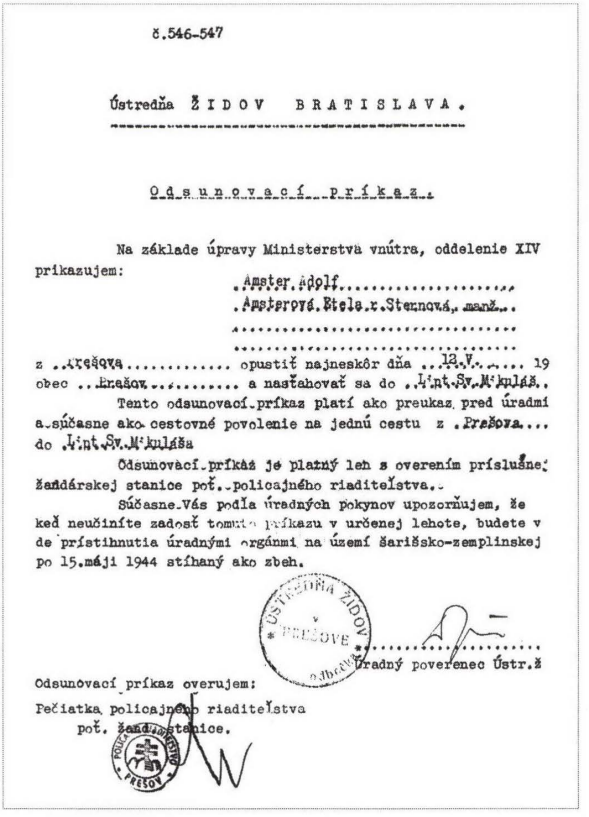
השמועה על הצעת הריכוז עשתה לה כנפיים, ויהודי מזרח סלובקיה החלו ביוזמתם לנוע מערבה. בהשתדלותו של איש "קבוצת העבודה", ד"ר טיבור קובץ', שוכנעו ראש המחלקה ה־14 של משרד הפנים, אנטון ואשק וראש המשרד הכלכלי המרכזי, ÚHÚ אלויס פשקוביץ' (Alois Paškovič), שלא לרכז את היהודים כי אם לאפשר להם לעבור באופן חופשי מערבה ואף להבטיח כי "תעודות החסות" אשר למעשה היו בעלות תוקף מקומי (שהרי נומקו בחשיבותם של נושאי התעודות לכלכלה בתפקידם במפעל המקומי) יוכרו גם במקום המגורים החדש.

היום ברור, כי הישג זה של אנשי "קבוצת עבודה" שמנע את ריכוזם של היהודים ואִפשר להם להתמקם במרכזה ובמערבה של סלובקיה, הציל את חיינו. אילו ריכזו אותנו במקום אחד, היו הגרמנים ועוזריהם משתלטים עלינו בקלות עם דיכוי המרד הלאומי הסלובקי ומצליחים להעביר את כולנו לאושוויץ.

ואשק פרסם צו אשר פקד על היהודים להתפנות מהאזור עד ה־15 במאי. מן הגזירה הוצאו רופאים ובני נישואי־תערובת. על נציגי ה־ÚŽ הוטל לארגן את העברת היהודים, לציידם ברישיונות נסיעה מטעם המשטרה ולקבוע, תוך תיאום עם המפונים, את יעדי קליטתם במערב. למטרה זו הוקם מרכז פעולה בפְּרֶשׁוֹב, שהורכב מנציגי ÚŽ מברטיסלבה ומערי המחוז. לפי המקורות הרשמיים, המצוטטים על־ידי ד"ר גילה פטרן[8], הגיע מספר המפונים ל־2,597 נפש.

בפועל הוציא המרכז היהודי ÚŽ "צו העברה" (Odsunovací príkaz) שבו צוין המקום אשר ממנו עוברים היהודי ומשפחתו והמקום שאליו הוא עובר. הצו אושר על־ידי מפקד המשטרה במקום המגורים, והגעתו למקום המיועד אושרה אף היא רשמית.

בין הרופאים אשר הוצאו מחובת הפינוי מערבה, נשארה בפְּרֶשׁוֹב הרופאה ד"ר אילונה מאייר. מוריץ רוזנברג מעיד כי גם במצב מתוח זה היא לא נטשה את התפקיד שהמפונים מערבה הותירו לה והוא: להמשיך בשיגור עזרה לשרידים של בני פְּרֶשׁוֹב, שאז כבר הועברו לגטו צ'נסטוחובה. ד"ר אילונה מאייר, רופאת ילדים חביבה, אישה קטנטונת בעלת משקפיים עם עדשות עבות, שכל בני העיר הכירוה היטב גם לפי צעדיה הקטנים והמהירים, כי תמיד היא נחפזה למקום כלשהו שם היו זקוקים לה, אכן הצליחה לשלוח עזרה כספית עוד פעם או פעמיים. בסופו של דבר גם היא שולחה ל־Ravensbrück. אחרי הפינוי נותרו בפְּרֶשׁוֹב וסביבתה 115 יהודים, רובם רופאים, מהנדסים ובעלי מקצוע מיומנים, ועמם בני משפחותיהם.

č.546-547

Ústredňa ŽIDOV BRATISLAVA.

Odsunovací príkaz.

Na základe úpravy Ministerstva vnútra, oddelenie XIV prikazujem:

.Amster Adolf.....
.Amsterová Etela r.Steinová, manž..
.....
.....

z ..Prešova..... opustiť najneskôr dňa ...12.V..... 19
obec ..Kračov..... a nastúpiť sa do .Vlkanovo..
Tento odsunovací príkaz platí ako preukaz pred úradmi a súčasne ako cestovné povolenie na jednú cestu z .Prešova.... do .Vlkanovo

Odsunovací príkaz je platný len s overením príslušnej žandárskej stanice poť..policajného riaditeľstva..

Súčasne Vás podľa úradných pokynov upozorňujem, že keď neučiníte zadosť tomuto príkazu v určenej lehote, budete v de prístihnutia úradnými orgánmi na území šarišsko-zemplinskej po 15.máji 1944 stíhaný ako zbeh.

ÚSTREDŇA ŽIDOV v PREŠOVE odbor

.....
Úradný poverenec Ústr.ž

Odsunovací príkaz overujem:
Pečiatka policajného riaditeľstva
poť. žandárskej stanice.

POLICAJNÉ RIADITEĽSTVO PREŠOV

6

המרד הסלובקי הלאומי (Slovenské národné povstanie) פרץ רשמית ב־29 באוגוסט 1944, אולם יחידות פרטיזנים החלו לפעול באופן ספורדי עוד לפני כן. בתחילת אוגוסט פעלו כבר באופן מאורגן שלוש פלוגות, ובהן 120 לוחמים סלובקים, 123 לוחמים סובייטים אשר נמלטו ממחנות שבויים וכ־90 שבויי מלחמה צרפתיים. בראש היחידות הועמדו מפקדים רוסיים אשר הוצנחו בשטח כדי לאמן את הפרטיזנים. הדמורליזציה פשטה בשורות הצבא הסלובקי; ב־11 באוגוסט הוכרז מצב צבאי, ולפי בקשת הנשיא טיסו לעזרה, חצה הגנרל Gottlob Berger בראש יחידות אס־אס וצבא את גבולות סלובקיה. ב־29

באוגוסט החלו קרבות גלויים עם הפרטיזנים ועם יחידות הצבא הסלובקי אשר הצטרפו למרד.

עם פרוץ המרד הלאומי הסלובקי, עברו אנשי תנועות הנוער לשטח המשוחרר. רבים מחבריה הצעירים של תנועת השומר הצעיר ביקשו להצטרף אל המרד, אולם אגון רוט אסר זאת, וציווה עליהם לרדת למחתרת. אלי (מרקוביץ) בן־צבי, איש קיבוץ שמרת, נזכר כי אגון אמר לו שזו מלחמה שהוא עדיין לא חייב להשתתף בה, ציווה עליו להישאר בעיר במסתור עם הבנות, וצייד אותו למטרה זו בכסף.

חברי ההנהגה, הנזי וייס, ברצי בורנשטיין, פוצו גולדשטיין ואגון רוט התגייסו ב־Brezno ועברו אימונים מזורזים בכפר Bukovec. בגלל בעיות ראייה ובריאותו הרופפת הועבר אגון לתחנת השידור של הממשלה הזמנית ב־Banská Bystrica. תפקידו היה לנסח תגובה לשידורים הארסיים של ממשלת טיסו־טוקה־מאך ששודרו ברדיו ברטיסלבה. אגון עשה זאת בהצלחה רבה. הוא שידר בין היתר את תוכנו של הדין וחשבון של שני הבורחים מאושוויץ, אלפרד וצלר ורודולף רוזנברג (ורבה) על השמדת יהודי אירופה על אדמת פולין. בו זמנית שימש אגון כתובת לכל חברי התנועה מהיחידות הלוחמות וכן לאלפי הפליטים שהצטופפו בעיר הקטנה בחפשם מקלט.

בין הפרטיזנים היו יהודים רבים יחסית, ובהם גם בני הקהילה היהודית של פְּרֶשׁוֹב, אשר עם פרוץ המרד התגייסו עשרות מהם ליחידות הפרטיזנים ולצבא המתקומם ולחמו עמם נגד הגרמנים אשר פלשו לסלובקיה כדי לדכא את המרד. בקרבות נפלו כמה מבני הקהילה ובהם אורל פוכס, אשר בשעתו אירח בדירתו את ההנהגה הראשית של השומר הצעיר.

בסוף אוקטובר הודיע הגנרל הגרמני Herman Höffle כי המרד דוכא, מפקדיו נתפסו והומתו בירייה במחנה מאוטהאוזן. שארית המורדים נסוגו אל ההרים.

עם דיכוי המרד עלו הצנחנים, שהגיעו מארץ־ישראל לעזרת יהודי סלובקיה במצוקתם הקשה, אל ההרים והקימו שם מחנה זמני. לפנות בוקר, ב־31 באוקטובר, בערפל כבד, הותקפה בקתת הרועים שבה התמקמו החולים - ובהם אגון שקיבל חום גבוה - על־ידי אנשי אס־אס אוקראינים מחיילי Vlasov אשר חיפשו את מפקדי המורדים, הגנרלים Viest ו־Golian. על הבקתה הומטרה אש תופת ואגון נהרג מיד; יחד עמו נהרגו חבריו מִפְּרֶשׁוֹב, אלכס וולנר וארז'י קליין.

7

כעת אספר את סיפור ההישרדות של הוריי, של אחי ושלי.

"כפי שכבר סיפרתי, עם כניסת הגרמנים להונגריה במרץ 1944 חזרנו לסלובקיה, אחי מבית היתומים בקושיצה, ואילו אני מחיים בתעודות לא שלי וזהות שאולה – בדברצן (Debrecen). להונגריה מילטו אותנו ב־1942 כאשר אבינו לא בטח בכוחה של תעודת החסות שבידו להגן עלינו בפני הגירושים.

מבריח שבא למחבוא בקושיצה – שם שהינו אחרי שהגרמנים ריכזו את יהודי המקום בבית החרושת ללבנים – העביר אותנו חזרה לפְּרֶשׁוֹב, אל הורינו. הבריחה אורגנה על־ידי קרוב משפחה, אפרים הוכהויזר (מאוחר יותר: Frank Horny) אשר ישב בפְּרֶשׁוֹב ועסק בפעולות הצלה. הוא פעל רבות בשטח זה ולמרבה הצער, לא השאיר אחריו זיכרונות כתובים.

עם הזזת היהודים ממזרח סלובקיה למערבה, התפנינו ל־Liptovský Svätý Mikuláš וכאשר היה ברור כי למרד הסלובקי סיכוי קטן וקיום קצר, עברנו לכפר Žiar שבשולי ההרים Liptovské Hole – חלק משרשרת הרי הטטרה.

אבי התחיל מיד, בעזרת איכר מקומי, בהכנת 'בונקר' גבוה בהרים. הבונקר היה מיועד למשפחתנו ולבני הזוג אמסטר, אולם במהלך כרייתו הצטרפו אל המלאכה עוד כמה יהודים אשר שהו בכפר. הבונקר היה חלל שנכרה באדמה, מדופן בגזעי עץ ומכוסה בגג עם נייר זפת. בלילה של ה־28 באוקטובר הוזהרנו על־ידי פרטיזנים יהודים כי הגרמנים עומדים לתקוף את הכפר, ועלינו לברוח. עוד בלילה התחלנו בעלייה אל הבונקר. ואכן, השכם בבוקר החלה הפגזת הכפר על־ידי תותחים גרמנים. המשכנו לעלות אל הבונקר וגילינו כי בקרבתו התמקמה יחידת פרטיזנים. בלילות היינו יורדים, אחי ואני, עם הפרטיזנים לכפר על מנת להביא צידה ליושבי הבונקר – כולם אנשים מבוגרים שהפרטיזנים לא היו מוכנים לשתפם בהליכה הקשה והמאומצת ממרומי ההר אל הכפר המרוחק אשר בינו לבין פאתי היער הפרידו שדות מכוסים שלג.

שהינו בבונקר עד ה־6 בפברואר, תוך שהחזית הרוסית התקדמה עד לכפרים שבעמק מתחתינו. השגת המזון שהייתה כאמור כרוכה בסיכון רב, בעוד הגרמנים שוהים בכפרים ובסביבתם, נעשתה, כאשר התייצבה החזית בעמק, לבלתי אפשרית. יום אחד, בהפתעה מדהימה, הופיעה בבונקר יחידה של הצבא הצ'כוסלובקי. את מפקדה, שהציג עצמו כ־Kapitán Zachar, לא אשכח לעולם. מטרת המסע של

יחידתו, כולה עטויה בגדי הסוואה לבנים, הייתה להשמיד את קצין ניהול האש של התותחנים הגרמנים שקבע את תצפיתו במדרון ההר שמתחתינו. הרעב והמצוקה הכתיבו לנו לנסות ולעבור בהרים מעל לקווי החזית אל הצד ששוחרר בינתיים על־ידי הרוסים, כאשר אנו הולכים בשביל אותו כבשו בשלג העמוק אנשי היחידה הצ׳כוסלובקית, בשבילה היינו גילוי של ממש, יהודים ראשונים שפגשו במרומי ההר.

יצאנו לדרך מיד, אולם שכחנו כי מחשיך מוקדם וגם לא שאלנו, בהתרגשות של הרגע, איזה מרחק עלינו לעבור. בשלג הגבוה, בשביל הצר שבו הגיעו אלינו החיילים, ההליכה הייתה קשה ואיטית. הזקנים נחלשו מהר, החושך ירד וכולנו היינו רטובים מאוד. לא הייתה ברירה אלא לשבת ולנוח, אבל הנזי פרסבורגר, פרטיזן יהודי, שאותו הותירו הפרטיזנים אתנו כי רגלו השבורה נתונה הייתה בגבס, לא שָׁקַט. הוא הבין כי בקור הנורא, ישיבה של אנשים רטובים – פירושה לקפוא למוות. במרחק, מתחתינו ניתן היה להבחין במדורות והנזי החליט כי צריך להגיע אליהן. יצאנו לדרך שנינו, הוא גרר את הרגל המגובסת, אבל התקדמנו עד שהגענו לצוק שממנו לא ראינו כל אפשרות להמשיך. בהחלטה של רגע קפצנו ובניגוד למצופה – לא שקענו בשלג, שהיה קפוא לגמרי אלא החלקנו על אחורינו עד למדורות שבתחתית המדרון.

למרבה המזל היה זה מחנה של הצבא הסובייטי, אולם קבלת הפנים לא הייתה ידידותית כלל וכלל. בגלל קרבת קו החזית נחשדנו כמרגלים, ואחרי חקירה קצרה שלא העלתה הרבה בגלל קשיי השפה נמסרנו, שנינו, ליחידה של הצבא הצ׳כוסלובקי. בידי הנזי עלה לשכנע את הקצין החוקר שמדובר בחשד־שווא, וזה החליט להשאיר אותו בידיו כבן ערובה, ולהתיר לי לשוב אל הקבוצה במעלה ההר בליווי אחד מחייליו. החייל שצורף אליי היה יהודי מרוסיה הזקרפטית.

אחרי הליכה קשה במעלה ההר חששתי שאיבדתי את הכיוון. ברשותו של המלווה התחלתי לקרוא בקול רם ואכן, אחרי צעקות שנמשכו נצח, אבי ענה. הקבוצה כולה התגלתה בקרבת המקום, אנשיה ישנים בקיפאון העייפות, בדרכם אל המוות. אז החל המלווה שלי לפעול. הוא התנפל על היושבים, העיר אותם במכות ובתחנונים: ׳יידן, שטייץ אויף, יידן׳ ולאט לאט החזיר אותם אל החושים; בינתיים האיר השחר ובאיטיות התחלנו לרדת במורד ההר אל מחנה הצבא.

לאחר שהות של לילה אצל יהודי אחד בפופרד המשוחררת, שביקש מאתנו – תוך התנצלות – ללון בפרוזדור, כי דירתו כבר נקייה ואילו אנו היינו מלאים כינים, חזרנו לפְּרֶשׁוֹב.״

סיפור דומה מספרת יוצי גרגוש לבית ויינברגר.

"בעת גירוש הבנים התחבא אחי, לורי, אחרי שאבי, סמואל ויינברגר, הוזהר מראש על־ידי מפקד המשטרה, Dr. Ševonka, בעניין מבצע התפיסה של הבנים. כתב החסות הגן על המשפחה, ובמאי 1944 כאשר אולצו היהודים להתפנות מערבה, עברה גם המשפחה שלנו ל־Liptovský Svätý Mikuláš. בעת פרוץ המרד החלו להקים בונקר בעזרת כפריים ונמלטו אליו, אולם אבי המשפחה נתפס ונשלח למחנה Sachsenhausen.

הבונקר החזיק מעמד עד שבתחילת פברואר 1945 הגיעה אליו אותה יחידה של הצבא הצ׳כוסלובקי. יוצי זוכרת שהיו ביחידה גם שני יהודים מקושיצה שהצטרפו אליה בעת שהיו במחנות עבודה של הצבא ההונגרי. היא לעולם לא תשכח את שמם: ד"ר ריטרשטיין וד"ר בראון. האב חזר ממחנה הריכוז רק ביוני 1945, כי מצבו היה כה ירוד בעת השחרור עד שרופאי הצבא האמריקאי אשפזו אותו ושיקמו את בריאותו במאמץ גדול."

8

בעת המרד ועם דיכויו מופיעות בסלובקיה שלוש דמויות גרמניות ידועות לשמצה: SS Obergruppenfűhrer Gottlob Berger, Obersturmbannfűhrer Witiska, Hauptsturmfűhrer Alois Brunner – שלושתם בעלי ניסיון רב במסעות רצח וחיסול יהודים ומתנגדי משטר.

אחרי דיכוי המרד נחרץ גורלם של שרידי היהודים. אלה שנתפסו על־ידי הגרמנים בשטחים שבהם פעלו המורדים, נורו במקום. פלוגות סער מיוחדות, שהוקמו במסגרת משמר הלינקה ונקראו (POHG - Pohotovostné oddiely Hlinkovej Gardy) – שיתפו פעולה עם יחידות ה־Sicherheitsdienst שהגיעו מגרמניה בפיקודו של Witiska וערכו מצוד אחר המורדים בכל רחבי סלובקיה. בתחילת דצמבר 1944 היו בידם 18,937 עצורים, ובהם 9,653 יהודים. היהודים רוכזו במחנה העבודה הוותיק סרד שאליו הגיע נציג ה־RSHA, Hauptsturmfűhrer אלויס ברונר, מבצע גירושים בעל ניסיון מווינה, סלוניקי וצרפת, רוצח ואיש אכזר ביותר. בין אוקטובר 1944 למרץ 1945 נשלחו מסרד 13,500 יהודים; 5 טרנספורטים ראשונים לאושוויץ, והנוספים לברגן־בלזן, Sachsenhausen, Ravensbrück ואחרון המשלוחים – לטרזין.

באותה תקופה נעצרו בפְּרֶשׁוֹב כ־150 יהודים, ובנובמבר 1944 שולחו 110 מהם לאושוויץ.

אלה היו מבצעיה של יחידת אס־אס קומנדו של משטרת הביטחון הנאצית, אשר התמקמה בפְּרֶשׁוֹב עוד בתחילת ספטמבר 1944, וערכה מצוד נרחב אחרי יהודים ומתנגדי המשטר.

עוד קודם לכן נרצח במרתף בית המנהל המחוזי בפְּרֶשׁוֹב, תוך עינויים קשים, לודוויג ברנר, יהודי תושב פְּרֶשׁוֹב, שנתפס וסירב להסגיר לידי אנשי האס־אס מקום מסתור של יהודים.

בתו, נעמי פירסט, חברת קיבוץ להבות חביבה, מספרת:

"נולדתי בפְּרֶשׁוֹב כבתם של בלנקה לבית אנגלנדר ולודוויג ברנר (Berner). אמי ואחותה אנה היו בעלות חנות ידועה בעיר של האחיות אנגלנדר לעבודות־יד, שלצדה היה בית מלאכה. אבי הגיע מ־Berehovo (Beregszasz), נישא לאמי בשידוך ולאחר זמן פתח בפְּרֶשׁוֹב סניף של סוכנות נסיעות ארצית – Čedok. הוא למד במהרה את השפה ופיתח את הסוכנות לממדים מודרניים, ארגן טיולים קבוצתיים למקומות בסביבה, לערי צ'כיה וגם מעבר לגבול: לזקופנה (Zakopane) שבפולין ולאגם בלטון (Balaton) בהונגריה. במסגרת זאת פיתח יחסים מצוינים גם עם לא־יהודים, התחבב גם על הכמורה, ואנשיה שיבחו אותו על יהדותו ופיקחותו.

בבלטון פגש אבא ב־1938 פליטים מאוסטריה, אלה סיפרו על הזוועות שם, ואבא חשש כי גורלם של יהודי צ'כוסלובקיה יהיה דומה. כאשר החלו התפרעויות אנטישמיות ברחובותיה של פְּרֶשׁוֹב, הותקף אבא על־ידי בריונים שארבו לו, אצבעו נשברה והוא החל לשאת מקל להגנה עצמית. הסתרנו בדירתנו הגדולה פליטים מפולין שהגיעו לפְּרֶשׁוֹב וגם בפי אלה היו רק סיפורים מדאיגים.

בעת הגירושים ב־1942 היינו מוגנים על־ידי תעודת־חסות, אולם ב־1943 שלחו אותי הוריי להונגריה. למרבה הפלא, הצליחו הוריי אפילו לבוא ולבקר אותי; אבי, בעזרת הקשרים, השיג דרכון על־שם Werner ובא עם אמי באופן חוקי, כנוסע מן המניין. בשיחותיו עם הקרובים אצלם הייתי, הזהיר אותם אבא, כי הגרמנים יפלשו גם להונגריה. הוא נתקל בחוסר אמון. הוא סיפר להם על גורל יהודי פְּרֶשׁוֹב במאידנק, דבר שאז כבר היה ידוע, והם לא רצו להאמין.

כאשר פלשו הגרמנים להונגריה, חזרתי, בעזרת האריזטורית של אמי, אישה בשם מאיוכובה (Majochová) לפְּרֶשׁוֹב. עם ההוראה בדבר החובה לנוע מערבה, עברנו ל־Liptovský Hrádok, עיירה במרכז סלובקיה. לאבי היה ברור כי המרד לא יחזיק

מעמד, והוא חזר לפְּרֶשׁוֹב על מנת למצוא לנו שם מסתור. בתקופת חיפושיו הסתתר אבא בדירתנו בידיעת מפקד משמר הלינקה, שגר באותו בית וקיבל מאתנו דברי ערך רבים. גם הפסנתר שלי עבר אליו.

חזרנו לפְּרֶשׁוֹב, במסע מסוכן ביותר ברכבת מלאה חיילים. הסתתרנו בדירתה של אלמנה, שלא היו לה ילדים. הדירה הייתה קטנה מאוד, הצפיפות הייתה גדולה, אולם האפשרויות האחרות היו גרועות יותר. את הקשר עם העולם קיימנו בעזרת העוזרת שלנו לשעבר, שעזרה לנו למכור את התכשיטים שמפדיונם היינו מממנים את קיומנו.

העניין נמשך זמן מה אולם בלילה של ה־20 בנובמבר התנפלו אנשי משמר הלינקה על הדירה בה שהינו, וציוו עלינו להתלבש ולצאת לרחוב. יחד אתנו לקחו גם את בעלת הדירה הנוצרייה, ומאותו רגע היה גורלה משותף עם זה שלנו, עד סופה המר. אבי קיבל מיד מכות עם כת רובה, השמיע זעקה איומה והופרד מאתנו, ואנחנו הובלנו לבניין הגימנסיה. למקום זה הובאו גם משפחות יהודיות נוספות שנתפסו בעיר ובכפרים הסמוכים. הובאו לא רק יהודים כי אם גם משפחות מעורבות.

כאשר ראינו שוב את אבא, הוא הובא על־ידי שני אנשי גסטפו גרמנים לחדר. הם נשאו אותו, כי הוא לא היה מסוגל ללכת ובקושי הצליח להוציא מפיו מילים ספורות. הוא אמר לי: Elintéztek engem (חיסלו אותי) ולא הוסיף. אם כי היה לבוש, התלונן כי קר לו. בינתיים החלו לגרש אותנו מהחדר, והגרמנים אמרו כי את אבא יביאו ברכב. בצוהרי היום הצעידו אותנו לבניין הכלא של הגסטפו, תוך הפרדה בין גברים ונשים. את אבא לא ראינו יותר.

כעבור יומיים צירפו אלינו את האישה שאצלה הסתתרנו. למרות שלא הייתה יהודייה ולמרות שמשפחתה ניסתה להצילה, לא עזר כלום, והיא נשלחה אתנו יחד למחנה הריכוז. בתור קתולית אדוקה, היא לא התלוננה וגם לא נטרה לנו איבה. היא הייתה בטוחה כי בתה שנפטרה בילדותה, מצפה לה בשמים, ושם נכונה לה פגישה של חסד. לצערי, אינני מסוגלת להיזכר בשמה. לאחר שבוע ימים במרתף הגסטפו הוציאו אותנו בלילה, העמיסו על משאית והובילו לתחנת רכבת. נשלחנו ל־Ravensbrück.

Ravensbrück היה מחנה איום. הגענו אליו דרך אושוויץ, שם הרכבת עצרה אבל לאחר זמן המשיכה לנסוע. הפרידו בין נשים וגברים והצעידו אותנו, תוך צעקות ומכות לשם זירוז אל תוך המחנה. היה כבר ערב, ואנו רוכזנו במקלחת. מהסיפורים על אושוויץ ידענו כי הגז הרעיל מגיע מהצינורות של המקלחת, והיינו משוכנעות

כי זה הסוף. נפרדנו זו מזו: אמי, דודתי, גב' ויינברגר וגם האישה שהסתירה אותנו. אבל התעוררנו לבוקר קר של נובמבר 1944, נצטווינו להתפשט וקיבלנו בגדי אסירים, לא בגדי פסים כי אם מעילים מסומנים בצלב לבן גדול. שני השרוולים של המעיל לא היו זהים. הקור היה בלתי נסבל, צפונה של גרמניה היה כמו "סיביר קטנה". האסירות הוותיקות לימדו אותנו שיעור בהישרדות, מה לעשות וממה להישמר.

הסבל הגדול היו המסדרים שהחלו בשעה שלוש–ארבע לפנות בוקר ונמשכו שעות. זכינו גם במכות, סיבה נמצאה לכך תמיד. עבדנו בעבודה פיזית קשה: העמסת סלק סוכר והובלתו, העברת אדמה ממקום למקום, והכל תוך השגחה קפדנית של הגרמנים. אמא עמדה על כך שנשמור על ניקיון אישי, אם כי התנאים הסניטריים היו איומים. המקלחת הייתה פרוצה והמים קרים מאוד. אני סבורה ששרדנו רק הודות לשמירה על ניקיון אישי. במחנה היה חלק הקרוי Jugend Lager (מחנה נוער), ובו עוד בוצעה המתה בגז. האישה שהסתירה אותנו, נשלחה לשם, לבלי שוב.

בפברואר 1945 הועברנו למחנה Reczow, מחנה קטן מאוד, חמישה צריפים בלבד. מצאנו שם בנות מפְּרֶשׁוֹב, שגורשו עוד ב־1942 בטרנספורט של הבנות. העבידו אותנו בהעברת מרבדי דשא. המקלחת במחנה שימשה גם לאחסנת גופותיהן של אלה שמתו בלילה, ואנו נאלצנו להתרחץ ביניהן.

קץ שהותנו כאן בא במפתיע: יום אחד גורשנו מהמחנה וראינו שהגרמנים ששמרו עלינו, לבשו מתחת למדים בגדים אזרחיים. היה ברור כי הגיע הקץ ואכן ב־5 במאי נכנס הצבא האדום לכפר הגרמני שבו שהינו ושחרר אותנו.

לאחר שחזרנו דרך פראג לפְּרֶשׁוֹב, נודע לנו גורלו של אבא. הוא נרצח במכות עוד באותו לילה שראיתי אותו כאשר סירב לגלות מקומות מסתור של יהודים נוספים. כשאבא מת בלילה מדימום פנימי, הביאו את הרופא המשטרתי כדי שיוציא תעודת פטירה, בשל סיבה של התקף לב. הרופא, שהכיר את אבי וידע כי הוא אדם דתי, סירב והסכים רק לאחר שהובטח לו כי אבא ייקבר בבית הקברות היהודי. הסכם זה קוים, ואבא קבור בבית הקברות הניאולוגי שהיה בקרבת מקום. אבא היה היהודי היחיד שנרצח בפְּרֶשׁוֹב עצמה."

במהלך סתיו 1944 רצחו הנאצים, בסיוע יחידות משמר הלינקה, עוד כ־120 יהודים בסביבות פְּרֶשׁוֹב, ובהם ר' חיים לאואר, שהיה לפנים חזן של בית־הכנסת הגדול ושוחט ולאחרונה ממלא מקום הרב. הוא נעצר והוצא להורג בדצמבר 1944.

במהלך סתיו 1944 והחורף שאחריו נתפסו בסלובקיה 13,000־14,000 יהודים. 7,936 מהם, לפי הנתונים שמביא Raul Hilberg[19], נשלחו לאושוויץ, 4,370 לסקסנהאוזן וטרזין, הנותרים נורו ונרצחו עם גילויים.

לאחר חיסול מחנה סרד, ורציחות יהודים שבוצעו במקומות אחרים, כמו Kremnička שליד Banská Bystrica נותרו בסלובקיה כולה 4,000–5,000 יהודים אשר הסתתרו אצל נוצרים, או בבונקרים בהרים או חיו בסתר מצוידים במסמכי זהות אריים.

9

ההיסטוריון Dr. Ivan Kamenec[22] מוסר בצורה מתומצתת את קורות השלב האחרון בחיסול יהודי סלובקיה, חידוש הטרנספורטים.

"אחרי אוקטובר 1942 נותרו בסלובקיה כ־24,000 יהודים, אשר היו מוגנים, באופן זמני, ובנסיבות הקיימות דרך קבע, ברישיונות עבודה ובצורות שונות של חריגים. כ־4,000 יהודים חיו בתנאים מיוחדים בשלושת מחנות העבודה ובכמה ריכוזי עבודה קטנים יותר. שארית האוכלוסייה היהודית חיה תמיד בסימן תוקפו של ה'קודקס היהודי' ואמצעי רדיפה אחרים, גם כאשר הפעלתם התמעטה במידה מסוימת ולא הייתה כל כך עקבית כמו בשנים עברו.

בחוגי הממשלה הסלובקית היו עדיין מספיק גורמים ששאפו להמשיך בגירושים, שלחידושם פעלו גם הגרמנים. באביב 1943 הוכנו כבר תכניות מעשיות לטרנספורטים חדשים, שסכנת חידושם ארבה גם באביב ובקיץ 1944 בקשר עם גירושם של יהודי הונגריה, אשר הטרנספורטים שלהם זרמו דרך שטחה של סלובקיה. נגד הכוונה לחדש את הגירושים התייצבו חוגי הכלכלה והכנסייה, הוותיקן חידש באופן חריף את מחאתו, אזהרות מחודשות הגיעו מבחוץ והתקיימה גם התנגדות פסיבית של האוכלוסייה. משטר המדינה הסלובקית מצוי היה במשבר פנימי עמוק, אשר בחלקו נגרם על־ידי פתרון השאלה היהודית בעבר. ללא ספק שיחקו תפקיד גם הפחד בפני תוצאות הגירושים אחרי המלחמה והניסיון לרכוש אליבי. לידיעות על השואה של היהודים 'במולדתם החדשה' לא האמינו רק אלה אשר ביקשו להסתיר את אחריותם לפשע זה. גם המרכז היהודי והקבוצה הבלתי לגלית אשר פעלה בתוכו, נקטו באמצעים למנוע את חידוש הגירושים. הם ביקשו להשפיע על בעלי המשרות שהיו מעורבים בהכנת המשלוחים על־ידי נימוקים

מוסריים ורציונליים כאחד, אבל גם על־ידי כסף. מאמצים אלה היו מוצלחים יותר מאשר ב־1942. המרכז היהודי ארגן יחד עם הצלב האדום הסלובקי מבצע חבילות מזון שבחלקו הגיע לטרזין. בתחילת 1944 צריכה הייתה לנסוע לטרזין משלחת של הממשלה הסלובקית שחבריה התחילו להתעניין בגורלם של היהודים המגורשים, אולם הביקור לא התקיים.

השלב השני של הגירושים התקיים בסתיו 1944, כאשר שטח סלובקיה נכבש על־ידי יחידות גרמניות של צבא ומשטרה. אלה הגיעו לא רק כדי לדכא את המרד המזוין, כי אם גם כדי לפתור סופית את השאלה היהודית. הוראות מיוחדות בכיוון זה מסר הימלר, אשר ביקר בברטיסלבה באוקטובר 1944 וניהל שיחות עם הממשלה הסלובקית. היחידות הנאציות לא כיבדו שום חריג וערכו דפורטציה ממחנה סרד של כ־13,500 יהודים, בעוד בסלובקיה עצמה רצחו למעלה מ־1,000. הממשלה הסלובקית דאז, שחזתה את מפלת גרמניה ועמדה תחת לחץ חוזר ונשנה של הוותיקן ופניות נוספות ממדינות אחרות, לא שאפה לחידוש הגירושים, אבל גם לא מנעה אותם. להפך, על־ידי חזרה על תעמולה אנטישמית היסטרית יצרה את הבסיס הפסיכולוגי לחידוש הגירושים, ואף אישרה אותו מוסרית. את המרד המזוין העריכה כמעשה של יהודים, צ׳כוסלובקים וצנחנים רוסיים. המשלוחים האחרונים של יהודים נסעו לכיוון טרזין, לשם הגיעו כ־1,500 יהודים מסלובקיה בסוף 1944 ותחילת 1945.״

10

שוב אל ה־Kalendarium Auschwitz[16]:

20.9.1944: מבין 177 היהודים אשר הגיעו בטרנספורט של RSHA מסלובקיה, מועברים אחרי סלקציה 31 גברים ומקבלים את המספרים B-10423 עד B-10453. יתר ה־146 מומתים בתאי הגז.

בטרנספורט של RSHA מטרזין מגיעים 2,499 יהודים. במהלך הסלקציה מעביר ד״ר מנגלה שלושה זוגות תאומים ממין זכר למחנה: את המספרים B־10502 ו־B־10503 מקבלים האחים האופטמן, שנולדו ב־30 באוקטובר 1930; את המספרים B־10504 ו־B־10505 האחים שטיינר, שנולדו ב־9 ביוני 1929; את המספרים B־10506 ו־B־10507

מקבלים האחים רייכנברגר, שנולדו ב־11 באוגוסט 1928.

3.10.1944: 1,500 גברים, נשים וילדים יהודים מגיעים ממחנה טרזין. אחרי הסלקציה עוברים הבריאים והצעירים למחנה המעבר, היתר מומתים בתאי הגז.

4.10.1944: מתוך טרנספורט של 1,500 גברים, נשים וילדים מגטו טרזין מועברים אחרי סלקציה כמה מאות צעירים ובריאים למחנה מעבר, בהם 271 נשים. היתר מומתים בתאי הגז.

9.10.1944: 1,550 יהודים מגיעים בטרנספורט של RSHA מגטו טרזין. אחרי סלקציה מועברות 191 נשים וכמה תריסרים של גברים למחנה מעבר.
בתאי הגז של קרמטוריום II מומתים 2,000 גברים, נשים וילדים יהודים מהטרנספורטים שהגיעו מטרייסט ומטרזין.

11.10.1944: בתאי הגז של קרמטוריום III מומתים 2,000 גברים, נשים וילדים יהודים אשר הופרדו מטרנספורט אחר של RSHA מסלובקיה ומטרנספורט אחר שהועבר ממחנה הריכוז בוכנוולד. אלה האחרונים לא נרשמו כלל במצבת כוח אדם של אושוויץ.

12.10.1944: מבין 1,600 היהודים שהגיעו בטרנספורט של RSHA מטרזין, מועברים אחרי סלקציה כמה מאות יהודים צעירים ובריאים, בהם נמצאות 181 נשים. היתר מומתים בתאי הגז.

13.10.1944: בתאי הגז של קרמטוריום II מומתים 2,000 גברים, נשים וילדים יהודים שהגיעו בטרנספורטים של RSHA מסלובקיה ומטרזין ועברו סלקציה יום קודם.

14.10.1944: בטרנספורט של RSHA מגיעים 1,500 גברים, נשים וילדים יהודים מגטו טרזין. נשים וגברים צעירים ובריאים עוברים אחרי סלקציה למחנה מעבר; היתר מומתים בתאי הגז.

17.10.1944: בתאי הגז של קרמטוריום III מומתים 3,000 גברים, נשים וילדים אשר הגיעו בטרנספורט של RSHA מסלובקיה.
בטרנספורט של RSHA מגיעים 1,500 גברים, נשים וילדים מגטו טרזין. אחרי סלקציה

עוברים הצעירים והבריאים למחנה מעבר, בהם 157 נשים. היתר מומתים בתאי הגז של קרמטוריום III.

19.10.1944: מתוך הטרנספורט של RSHA ממחנה Sered בסלובקיה עוברות 113 יהודיות למחנה ומקבלות את המספרים A-25528 עד A-25640.
בתאי הגז של קרמטוריום II מומתים 2,000 גברים, נשים וילדים יהודים שהגיעו ממחנה Sered בסלובקיה.

20.10.1944: בטרנפורט של RSHA מגיעים 1,500 גברים, נשים וילדים יהודים מגטו טרזין. אחרי הסלקציה עוברות 169 נשים למחנה מעבר ו־173 גברים למחנה. אלה מקבלים את המספרים: B-13307 עד B-13479. יתר 1,158 בני־אדם מומתים בתאי הגז של קרמטוריום III.

29.10.1944: מתוך טרנספורט של RSHA אשר הגיע ממחנה Sered בסלובקיה, מועברים 7 גברים למחנה ומקבלים את המספרים B-13747 עד B-13753. יתר בני האדם, בהם 84 גברים, מומתים בתאי הגז.

30.10.1944: בסטרנספורט של RSHA מגיעים 2,038 יהודים מגטו טרזין, ובו 949 גברים ו־1,089 נשים. אחרי הסלקציה עוברים למחנה 217 גברים שמקבלים את המספרים B-13754 עד B-13970. 132 נשים עוברות למחנה מעבר. יתר 1,689 בני אדם מומתים בתאי הגז.

זהו הטרנספורט האחרון מטרזין לאושוויץ. אתו הגיעה לאושוויץ גם ד"ר אלה ליכטיג, רופאה, בתו של הרמן הרשל ליכטיג מִפְּרֶשׁוֹב. אזכיר אותו ואת משפחתו כי בעיניי היא מיקרוקוסמוס הגורל של משפחה יהודית. הרשל ליכטיג היה סוכן יינות, פרנס את משפחתו בכבוד ואהב את החיים. עם אשתו סופיה, אחות סבתי מצד אמי, גידלו ארבע בנות, שזה היה גורלן בשנות השואה: ד"ר אלה ליכטיג, רופאת ילדים, הגיעה לאושוויץ עם הטרנספורט האחרון מטרזין. היא שרדה עד תחילת 1945 ומתה כדרכם של רבבות, מאפיסת כוחות או ממעשה רצח. אחותה, אדל, נישאה לשמעון ליכט ובני הזוג, כפי שסיפרנו בפרק על פְּרֶשׁוֹב הציונית, עלו לארץ־ישראל ב־1935 ונאחזו כאן עד יום מותם; צאצאיהם חיים בקיבוץ עין־גדי לשפת ים המלח. אולגה ליכטיג נישאה למרדכי לפקוביץ והלכה אל גורלה המר עם המשפחות היהודיות של פְּרֶשׁוֹב במאי 1942. את הבת הצעירה, ולריה ליכטיג מילטו

לאנגליה; היא הייתה ספרנית באחד הקולג'ים של קיימברידג', נישאה לוויליאם גוטסמן, הייתה פעילה במפלגה הסוציאליסטית ונבחרה כנציגת המפלגה לראשות העיר Norwich וזכתה בגין הישגיה לתואר B.S.E) Officer of the most excellent order of the British Empire).

11

כעת נשוב לסיפורה של בת פְּרֶשׁוֹב, שפרינצה בודנר־גולן אותה עזבנו בעת איסוף הבנות במרץ 1942 בברדיוב, הצלתה מידי אנשי משמר הלינקה על־ידי ר' רפאל לוי והברחתה מפְּרֶשׁוֹב לאחותה בהונגריה. עד 1944 התגוררה שפרינצה ב־Debrecen בהונגריה. עם כניסת הגרמנים במרץ 1944 נתפסה והוכנסה לגטו. משם יצאו שלושה טרנספורטים בהם גורשו יהודי העיר, שניים לאוסטריה ואחד לאושוויץ. שפרינצה הייתה בזה האחרון, הגיעה לבירקנאו, ועברה בחיים את הסלקציה של ד"ר מנגלה.

זה סיפורה:

"כאשר הגענו לבירקנאו, פגשנו בנות פְּרֶשׁוֹב שגורשו עם טרנספורט הבנות ב־1942. אני חייבת להן את חיי. שתי אחיות מפְּרֶשׁוֹב, ברטה ומגדה אונגר, היו כבר בעלות עמדה: מגדה הייתה ממונה על בלוק 1 ואילו ברטה הייתה ממונה ב־Rewier. כל הבנות מפְּרֶשׁוֹב עזרו לנו עם בגד, מסרק ולבנים נקיים – אלה דברים בנליים, אבל שם – הם היו אוצרות.

יום אחד הופיע ד"ר מנגלה עם כמה קצינות אס־אס, על מנת לבחור עובדים למטבח. מגדה אונגר המליצה עליי לעבודה במטבח וטענה שאני רק הגעתי ועל כן עדיין אני בריאה וכן – כי בפְּרֶשׁוֹב ניהלתי עסק ויש לי כושר ארגוני. נתמניתי לתפקיד של מחלקת ראשית במטבח. כך הגעתי למחסן מזון ויחד עם בת אחרת מפְּרֶשׁוֹב חפרנו מנהרה ויצרנו בה מחסן תת־קרקעי עם מזון. עם ה־Brotkommando יכולתי לעבור ממחנה למחנה וזה אפשר לי לעזור לרבים בתוספת מזון מה"מחסן" שלנו. בבירקנאו פגשתי את בת העיר, ז'וז'י גרוס, שהייתה Blockälteste וידועה באכזריותה. היא נהגה להרביץ ואילצה נשים עם חום גבוה לצאת לעבודה. במחשבה מאוחרת אינני בטוחה כי בכך התאכזרה; אולי דווקא הצילה חיים, כי מי שלא יצא לעבודה הועבר לבלוק המוות. בין אלה שחבות לי את הישרדותם, הייתה אטה שפיגל בת ברדיוב, שהייתה נשואה לאברהם שפיגל במונקץ' וגורשה לאושוויץ עם

אמה ותינוקה, אותם מנגלה שלח למשרפה. אטה שפיגל לא שכחה את עזרתי; היא חיפשה ומצאה אותי אחרי השחרור, הזמינה אותי אליה, לארה"ב וזכיתי ליחס מדהים של הכנסת אורחים והכרת תודה.
אטה ואברהם שפיגל הקימו לזכר תינוקם, עוזי, את 'יד לילד היהודי ב'יד ושם' בירושלים, בתכנונו של הארכיטקט משה ספדי."

12

וזהו סיפורה של אסתר הרץ־ביכלר, חברת קיבוץ להבות חביבה. היא הובחה בעת הגירושים ב־1942 מִפְּרֶשׁוֹב לקושיצה בהונגריה. במרץ 1944 עם פלישת הגרמנים להונגריה, הזהירה את הקרובים בדבר הגורל המצפה להם, וביקשה לשוב לסלובקיה. הקרובים אמרו שהיא קטנה ולא מתמצאת.
מספרת אסתרקה:
"היה לי ניסיון מסלובקיה. שם כבר עברתי מצבים כאלה. הייתי מוכנה לחזור לסלובקיה בגפי אבל כבר היה מאוחר, נשארתי. אחרי כמה ימים הוציאו הוראה כי על היהודים לעבור לבית חרושת ללבנים שם הקימו את הגטו. אחרי כמה ימים, זה היה בתחילת יוני כנראה, החלו הגירושים. לבית החרושת הובילה שלוחה של מסילת ברזל והרכבת הגיעה עד לשם. בקרון הייתה צפיפות נוראה. אנשי אס־אס שליוו את הרכבת, עברו לאורך הקרונות ודרשו דברי ערך, כסף ואיימו על אנשים שיירו בהם אם לא ייתנו. הם נכנסו גם לתוך הקרונות עם נשק, אנשים נבהלו ומסרו את שהיה להם.
כשהרכבת עצרה סופית, לא ידענו שהגענו לאושוויץ. פתחו את הדלתות, לא הספקנו להתאושש ובחורים בחליפות פסים, שלא אמרו אף מילה, אבל עבדו מהר־מהר, הורידו אותנו מהרכבת והעמידו אותנו בשורות. התקדמנו עד אל איש בתלבושת שחורה; הוא שלח את דודתי ימינה ואותי אל הנשים הצעירות – שמאלה. הייתי אז בת שלוש־עשרה וחצי.
אחרי שהמיון נגמר, הוצבנו באיזה מגרש, התפשטנו ועמדנו שם עירומות במשך יום שלם. אחר־כך הגיע תור הגילוח של כל הגוף ומריחת איזה חומר מחטא ואז – למקלחות. כל התהליך נמשך זמן רב, ובמהלכו ראינו אנשים בלבוש בלוי, ללא צורה והם נראו בעינינו מוזרים. כעת חילקו גם לנו סמרטוטים שהיו ללבושנו, וגם

אנו הצטרפנו לאותו המון חסר זהות וצורה.
הייתי הצעירה בחבורה, וזה בלט מאוד. ניגשה אלי בחורה אחת, ותוך שיחה קצרה הוברר כי היא מהאזור שלנו ומכירה את משפחתי. שאלה לגילי וכאשר אמרתי לה אותו, הזהירה אותי כי מעתה ואילך עליי לטעון כי אני בת שמונה־עשרה. לשאלתי מדוע, הצביעה על הארובות שליד המחנה ואמרה כי שם שורפים את בנות השלוש־עשרה. זכרתי את דבריה היטב וטענתי כך בכל פעם שהיו סריקות.
אחרי סיום כל התהליך הובילו אותנו לאיזה מבנה; לא היה מאור והמהומה הייתה רבה. בבוקר ראינו כי אנו בצריף לא גמור, במחנה שהיה מוקף אנשי אס־אס. לא היו מים, וכדי לשתות, קלטנו מי גשם בכפות ידינו. מלבדנו היה המחנה ריק ומידי בוקר נערך מסדר שנמשך שעות רבות. גם כאשר לא נערך מסדר, חייבות היינו לשהות בחוץ; לתוך הצריף חזרנו רק בלילה. האוכל הובא בקערה ענקית וכל אחד אכל כפי שהסתדר. מהאסירות הוותיקות מסלובקיה נודע לנו היכן אנו נמצאות. כעבור כמה ימים הועברנו למחנה Kaiserwald, לאחר שחולקו לנו מדים אפורים ונסענו ימים ארוכים. המחנה היה בקרבת העיר ריגה (Riga) והיו בו שני חלקים: לגברים ולנשים. האסירים עבדו בעבודה מפרכת כאשר המזון הוא דל: קצת מרק, חתיכת לחם וקובייה קטנה של מרגרינה. הגרמנים התאכזרו, ובמחנה נערכו מידי פעם סלקציות; את החלשות והחולות העמיסו על משאיות והובילו אותן למקום בלתי ידוע. איש לא ראה אותן יותר. נוסף על הסלקציה הייתה במחנה תמותה גדולה, אנשים מתו מרעב, ממחלות, מאפיסת כוחות. המחנה היה מלא כינים. מידי יום צעדנו לריגה ועבדנו במשך 12 שעות, במשמרות, שישה ימים בשבוע, במחסן שבו פירקנו בעזרת פטיש ואזמל סוללות והוצאנו את האלקטרודות.
כעבור שישה שבועות, באוגוסט, הובילו אותנו לנמל, ויחד עם אסירות אחרות הכניסו אותנו לאנייה ענקית שעגנה שם. היינו בטוחות כי בכוונתם להטביע אותנו. האנייה הייתה מסודרת להובלת אנשים. היו בבטנה דרגשים בני שלוש קומות, אולם הנשים נדחסו בצורה קשה ולא היה אוויר לנשימה. הייתי במצב גופני ירוד מאוד, התעלפתי ואז הוציאו אותי לסיפון. שם נשבה רוח נעימה, מסביב היה ים כחול, אווירה לא מתאימה למצב בו נמצאתי. אולם במהרה הוחזרתי לתוך בטנה של האנייה. ההפלגה ארכה כשבוע ימים והגענו לנמל דנציג (Danzig). משם הצעידו אותנו אנשי אס־אס למחנה Stutthof. התנאים שם היו עוד יותר גרועים. המשגיחות הממונות היו אסירות פליליות מכל האומות והִרבו להרביץ. האוכל היה דל יותר מאשר בריגה. אני הייתי חלשה מאוד ונסחבתי אחרי בת דודתי, אשר השתדלה בכל כוחה לשמור עליי.

נערכה סלקציה ואליי שמו לב מיד בגלל שהייתי קטנה וחלשה ואחרי תלאות הפינוי מריגה – במצב ירוד ביותר. הוציאו אותי מהשורה והעמידו בקבוצה נפרדת. אינני יודעת מנין שאבתי כוח, אבל הצלחתי להתגנב חזרה לקבוצה שבה עמדה בת דודתי. אחרי כמה ימים בהם לא עבדנו, הצעידו אותנו למחנה שהיה ליד כפר בשם Gutau (בפולנית Gutowo). זה היה מחנה־חוץ של Stutthof. במחנה הזה היו רק נשים, הכל היה נראה זמני, לא היו מיטות וישנו על גבי קש אשר פוזר על הרצפה. שמרו עלינו אנשי צבא מבוגרים, לא אנשי אס־אס. כולנו עבדנו בחפירת תעלות אנטי־טנקיות. בגלל עבודה מפרכת ותנאים סניטריים ירודים התמותה הייתה גבוהה מאוד, ולתנאים אלה הצטרפה מגפת טיפוס ודיזנטריה. חליתי קשה והוכנסתי לצריף של חולים. כאשר הופצה שמועה כי עומדים לחסל את החולים, התגנבה בת דודתי לצריף החולים והוציאה אותי אל הצריף שבו היא שימשה באותו זמן כממונה. היא הסתירה אותי; היה כבר חורף והעבודה הייתה עוד יותר קשה.

בינתיים התקרבה החזית, והגרמנים החליטו לפנות אותנו. שוב צעדה, בדרכים מושלגות ומי שפיגר, נורה בראשו. כל לילה לנו בבתים שנעזבו על־ידי גרמנים בורחים. אחרי שלושה ימים נדחפנו לאיזה מתבן וכוונתם של הגרמנים הייתה ברורה: להצית את המתבן בעוד אנו ישנות. אולם הצבא הרוסי הקדים את ביצוע המזימה. בבוקר התעוררנו ולא נראָה אף גרמני; למעשה – היינו חופשיות. זה היה בתחילת ינואר 1945, וכאשר חדר הדבר לתודעתנו, פרצה שאגה מגרון כולן. קשה לתאר את השמחה. נגמרו הסבל והעינויים."

13

את אדית סולר לבית אטלס עזבנו כאשר נבחרה, כתלמידת הקולגיום בפְּרֶשׁוֹב, לשמש ספרנית החוג להשכלה עצמית בבית־הספר. היא מופיעה בחוברת היובל של הקולגיום כמסיימת לימודיה בתעודת בגרות של שנת הלימודים 35-1934.

בשנת הלימודים 33-1932 מופיע ברשימת הבוגרים אחיה, וויטך אטלס (Vojtech Atlas). אדית נישאה ב־1940 לד"ר ארתור קנלר, עורך־דין חסר פרנסה מחמת שאסור היה לו לעסוק במקצועו. ב־1942 ברחו בני הזוג להונגריה, שם חיו עד 1944 בבודפשט. עם כניסת הגרמנים ושלטון היחידות הפשיסטיות של צלב־החץ (ה־Nyilas) החלה התרוצצות מקונסוליה אחת לשנייה, ללא הצלחה, ובני הזוג נכללו בטרנספורט הראשון

שנשלח מבודפשט לאושוויץ. ד"ר מנגלה ערך סלקציה והודיע כי מי שחולה, יעלה על האמבולנסים שעמדו בקרבת מקום. ד"ר ארתור קנלר, שמשקפיו נשברו בעת המהומה ובלעדיהם לא ראה דבר, עלה על האמבולנס ולא נראה יותר. אדית הועברה לבירקנאו ובפיה רק דברי שבח והודיה לבנות מסלובקיה שללא עזרתן, תוך שסיכנו את עצמן, היא לא הייתה שורדת. רופאה ראשית בשם אנה קיבלה אותה לבלוק בו שהו התאומים ששרדו את ניסיונותיו של ד"ר מנגלה, ואדית טיפלה בהם כ־Stubälteste, ואפילו לימדה אותם שירים סלובקיים.

מספרת אדית:

"ב־18 בינואר פונה המחנה ויצאנו למצעד המוות. ההליכה ברגל הייתה קשה ומי שנפל – נורה. כעבור ימים מספר הועלינו לקרונות רכבת פתוחים, והגענו ל־Ravensbrück. אני הייתי במצב נואש, היה לי חום גבוה, וכל גופי היה מכוסה בפריחה. ד"ר אילונה מאייר מפְּרֶשׁוֹב הכירה אותי מיד והצילה את חיי. היא שברה אמפולה של תרופה, אילצה אותי לשתות את תוכנה וטיפלה בי. כעבור ימים – הבראתי. לאחר מכן עברנו למחנה Neustadt Grewe, ושם שוחררתי באפריל 1945.

חזרתי לפְּרֶשׁוֹב ומצאתי כי שתי אחיותיי ניצלו, אחת בהרי Jalovec בסלובקיה והשנייה – בבודפשט. אולם אחינו הבכור, ד"ר וויטך אטלס, רופא מוכשר ומחונן, לא חזר. הוא הצטרף בהתנדבות לטרנספורט המשפחות מברדיוב, שם פעל כרופא, הגיע עמן לגטו Konska Vola וקשר את גורלו עם המשפחות הללו, שרבים מביניהן היו חולים בטיפולו. הוא אבד יחד עם חוליו."

14

אליזבט זומר־לפקוביץ הייתה רוקחת מוסמכת, ובתור שכזו מוגנת על־ידי תעודת חסות. היא נשארה בפְּרֶשׁוֹב עוד ב־1944 ועבדה, יחד עם שני רוקחים ושני עוזרים, בבית המרקחת Pfeiler בעיר. כעבור שנים, בסוף נובמבר 1989, בהיותה בת 86 ובריאותה רופפת, כתבה זיכרונותיה ואת אלה, בקיצורים הכרחיים, אני מביא כאן.

"ב־1 בספטמבר 1944, יום קיץ יפה, נכנסה לבית המרקחת אשת רופא ידוע, פנתה אליי וביקשה אספירין. זה היה מוזר שהרי רופאים קיבלו כל כך הרבה דוגמאות. תוך כדי תשלום היא לחשה לי כי עליי להסתלק מיד, אוספים את כל

הרופאים והרוקחים שעדיין נמצאים במקום. בשקט הורדתי את החלוק הלבן ויצאתי. בכניסה פגשתי שני אנשי גסטפו ואיש משמר הלינקה, אשר הכריזו כי הם מחפשים אותי, אבל אני כבר הייתי ברחוב. חבריי בעבודה לא גילו כי האישה שזה עתה יצאה אל הרחוב היא היהודייה המבוקשת.

ירדתי למחתרת עם שני בניי, בן ארבע־עשרה ובן שבע. בעלי, ד"ר איזידור לפקוביץ', רופא שיניים, אושפז עוד לפני כן בבית החולים בבודפשט. האריזטור שלנו, יוזף סטרצנסקי, שאותו אזכור תמיד באהבה, הציע להוציא אותנו לכפר, שם שָׂכַר דירה כאשר על פְּרָשׁוֹב החלו לאיים ההפגזות. הוא לקח את שני הילדים, ואני הסתתרתי בבניין ישן עם שלושה שותפים, בעלֵי גורל זהה. כעבור זמן נאלצנו להחזיר את הילדים אלינו; בני הגדול שהיה כדורגלן מצטיין, זוהה בכפר כבנו של ד"ר לפקוביץ'. להחזיק את הילדים במקום מסתור קטן היה מעייף, מורט עצבים, כל זה בצד הקושי ההולך וגובר של בעלת הבית שלנו להשיג מזון לשמונה איש, בלי לעורר חשד. ואכן, ב־10 בנובמבר הגיע הגסטפו. נתפסנו והועברנו לבית הסוהר המקומי. בסוף נובמבר, בלילה חשוך, העבירו את כולנו לתחנת הרכבת. זה היה טרנספורט הרופאים והרוקחים, שתעודות החסות שלהם בוטלו באופן פתאומי. רשמית נאמר כי הצבא זקוק לנו, אולם איש לא האמין בכך. ד"ר דושניץ ואשתו, ביקשו משני קציני הגסטפו שבאו לקחתם, שהות של שעה. הגרמנית המצוינת של בני הזוג עשתה רושם, ושני הקצינים עזבו את הדירה. כעבור שעה מצאו את בני הזוג מתים על מיטתם. רעל הארזן פעל במהירות.

אותנו העמיסו לקרונות של בהמות, ואחרי מסע ממושך הגענו ל־Ravensbrück. מהקרון שלי הוצאו 17 גוויות; כמה היו בקרונות אחרים, אינני יודעת. את הגברים ובהם את בני, פלקו בן הארבע־עשרה, הפרידו מאתנו, את בני, איבן בן השבע, השאירו עמי. כמה שברון לב יש בהפרדה כזאת, אי־אפשר לתאר. כעבור ימים קיבלתי פתק קטן בכתב ידו של ידיד, ד"ר בלה רוזנברג: 'אל תדאגי, פלקו אתנו, אנו משגיחים עליו.' אלפי פעמים קראתי את הפתק ולא נרגעתי.

בינתיים הפכנו ליצורים חסרי רצון, חסרי רגש, עטופים בסחבות, את שערותינו אמנם לא גילחו, אבל גם כך הפכנו למשהו שלא ניתן לתאר. כעבור שלושה ימים, בצורה כואבת ביותר, חיסנו אותנו נגד טיפוס. אחרי המסדר שארך לפעמים שעות, יצאנו לעבוד בסחיבת עמודי טלפון ממקום למקום. אחרי שניים–שלושה לא יכולתי לסחוב יותר, ורק צער עמוק הרגשתי כלפי שותפתי למשא.

בצריף מס' 12 היינו אמהות עם ילדים. בלילות הילדים בכו מרעב. הבכי הפריע למשגיחה, אם כי זו הייתה בחדר נפרד. בגסות צרחה: 'Ruhe sonst schmeisse

ich ‘euch alle hinaus (שקט; אחרת אזרוק את כולכם החוצה!). גם בני איבן קיבל חום גבוה וסבל מכאבים חזקים. לקחתי אותו ל־Rewier ורופאה בלגית צעירה בדקה אותו. משולש סגול על מעילה, משמעו: עבריינית מוסר. נתנה לנו איזה תחליף אספירין והוסיפה, כי גם אם בני יעבור את הייסורים בחיים, יישאר חירש בשתי אוזניו.

למעלה מארבעה חודשים היינו במחנה הזה; רבים מהטרנספורט של פְּרֶשׁוֹב לא החזיקו מעמד. גם האחיות אנגלנדר, בעלות חנות האופנה הידועה, היו כאן. אחת מהן אבדה. אשתו של ד"ר ברטלן מילר, שכל אדם מפְּרֶשׁוֹב יזכור אותה יפָה ואלגנטית ומטופחת – נפטרה בשבועות הראשונים. היא התגוררה בבית הבראה בניירות נוצריים, וגרמני מפְּרֶשׁוֹב, Rippaus זיהה אותה, וכך הגיעה לטרנספורט המוות.

KL Ravensbrück היה בליל לשונות מכל קצווי אירופה. האיטלקים התמוטטו ראשונים, החורף היה מעל לכוחותיהם. האיכרות מאוקראינה היו החזקות ביותר, תפסו בלילה קורבן, סתמו את פיו ושדדו כל שהיה עליו. עבור פרוסת לחם לא היה להן קושי גם לרצוח. גם אותי תקפו. הייתה לי שקית על זרועי, והן חשבו כי יש בה לחם, בעוד רק את מגפי הלבד של בני הקטן שמרתי בה.

פעם קיבלנו מכתב ממחנה הגברים, הוא הוברח לנו על־ידי חייל ורמכט זקן שסיכן בכך את חייו. רק מילים ספורות של תקווה היו בו, ההכרח להחזיק מעמד כי השחרור מתקרב – אולם היה בכך חיזוק וסיוע נפשי.

בלילה נשמע רעש של מטוסים רבים, ובמחצית מרץ פשטה שמועה כי מפנים את המחנה. יצאנו למצעד המוות ואת בני הקטן סחבתי על גבי כי לא היה לו כוח לצעוד. עוד היום אזכור בתודה את קלרי פישר, בת דודתה של ד"ר אילונה מאייר, שאלמלא עזרתה, היינו מסיימים את המסע בצד הדרך, שם שכבו גוויות רבות.

אחרי סבל רב הגענו לברגן־בלזן. גם כאן היה צריף לאמהות עם ילדים, והמשמעת כבר לא הייתה כל כך קפדנית, אם כי הרעב והעינוי הגופני והנפשי – נמשכו. התמותה של האנשים שהסבל החליש אותם עד מאוד הייתה רבה, בין אמצע מרץ ועד אמצע אפריל מתו 27,000 איש בברגן־בלזן. מגפת הטיפוס פשטה בממדים עצומים.

שלושה שבועות לפני השחרור ברחו הגרמנים. כאשר אסיר מיואש אחד שיצא מדעתו מרעב הטיל עצמו על הגדר החשמלית, התברר כי אין בה זרם. בייאושו ובשיגעונו חתך את הווּרידים בזכוכית, וכך מת. לא היו גם מי שתייה. את הגוויות זרקו על ערמה במרחק קטן מהצריפים. כולנו קיווינו כי יפגיזו את המחנה וכך ישחררו אותנו מהסבל.

ב־15 באפריל הגיע הצבא הבריטי. הם הביאו מי שתייה, אבל גם אוכל בכמויות

עצומות. מאות אנשים מצאו את מותם בניקוב המעיים, כאשר קיבתם המצומקת לא הייתה מסוגלת לעכל את המזון, ותוך ייסורים קשים מצאו את מותם. לא היה כל סימן לשחרור מלבד מי השתייה; אלה סימנו בשבילי את החופש.

גם בני איבן ניצל, ובניגוד לדעתה של הרופאה הבלגית, טובה שמיעתו בשתי אוזניו. משלחת משוודיה הציעה לנו הבראה בשוודיה, אבל אנחנו רצינו רק הביתה, לפְּרֶשׁוֹב, מתוך תקווה למצוא את המשפחה. בסוף יוני 1945 הודענו להנהלת המחנה, כי אנו מסוגלים לצאת לדרך. בבואנו לפְּרֶשׁוֹב, התברר כי 17 מבין בני המשפחה הקרובים – לא שבו."

בין הרופאים, שנותרו בפְּרֶשׁוֹב, מוגנים על־ידי תעודת חסות, נמצא ד"ר אנדרה (אשר) מילר, רופא צעיר, בוגר שנת 1931 של הפקולטה לרפואה של האוניברסיטה בברטיסלבה וקצין רפואה בצבא של צ'כוסלובקיה. תעודת־החסות מגנה עליו ועל הוריו וכן על אשתו, אדית לבית פיניאס ועל הוריה. במאי 1944, כאשר יהודי סלובקיה המזרחית נאלצים לנוע מערבה, עוברים ד"ר מילר ובני ביתו לעיר Ružomberok, שם הוא מוצב כרופא עיניים בבית חולים צבאי. עם פרוץ מרד העם הסלובקי באוגוסט 1944 מתחיל מסע נדידה בין כפרים, יערות, בונקרים ומקומות מפלט אחרים. המסע מסתיים בתפיסתם של ד"ר מילר, אביו וחותנו והעברתם למחנה סרד, ומשם, בינואר 1945, במסע ייסורים, דחוסים 80 איש בקרון להובלת בהמות, למחנה הריכוז Sachsenhausen, משם למחנה הריכוז Lichtenrade ממנו הוסעו מידי יום לעבודות של פינוי הריסות בברלין, אשר באותה עת הופצצה יומם וליל.

כאשר באפריל 1945 נשמעים רעמי תותחים של הצבא הסובייטי המתקרב לברלין, מוחזרים האסירים למחנה Sachsenhausen ויוצאים לצעדת המוות עד ל־Schwerin שבצפון גרמניה. התמותה בקרב הצועדים - עצומה; לעזרת השורדים מגיע - בדרך נס - הצלב האדום השוודי עם חבילות מזון. אולם אחרי יומיים ניתנת הפקודה להמשיך בצעדה. הימים הם ימי תחילת מאי; מטוסי צבא ארצות הברית מפזרים כרוזים שבהם מוזהר הצבא הגרמני כי התאכזרות לאסירים תגרור עונשים כבדים. ואכן, חיילי הוורמכט מפסיקים לירות במפגרים בצעדה, וכעבור יום נוסף הם פשוט מסתלקים. התאריך הוא 8 במאי 1945.

ד"ר מילר, המסיים את הצעדה במחלת מעיים קשה ובחום גבוה, מגויס על אף מצבו לשמש כרופא במחנה פליטים, ועוסק בכך בהתנדבות במשך חודשיים, אולם כאשר נמצא לו מחליף, הוא יוצא בדרך הביתה, לפְּרֶשׁוֹב, בתקווה למצוא שם את הוריו, את אשתו ואת הוריה. עוד בהיותו בדרך, מתבשר הוא מפי פליטים, שרידי מחנות הריכוז על מות אביו

בברגן־בלזן, מות אמו בכפר בסלובקיה ומות אחיו, אלכסנדר, מידי גרמנים שגילו את מקום המסתור שלו.

כפי שזה קורה, החיים והמוות כרוכים זה בזה וכך מגיעה אליו, עוד בהיותו בדרך, הידיעה כי ב־27 ביוני 1945 נולד בנו בכורו, הילד היהודי הראשון שנולד אחרי המלחמה. במאמצים גדולים מובא לפְּרֶשׁוֹב מוהל מברטיסלבה, וכעבור למעלה משלושה שבועות הוא מל את הרך הנולד בהשתתפותם של כל השרידים שחזרו לפְּרֶשׁוֹב, ורואים בטכס ברית המילה תחילת חיים חדשים גם לקהילה.

מתחילים לחיות מחדש, אולם לא על אדמת סלובקיה. ב־16 במאי 1949 מגיעה המשפחה לחיפה; ד"ר מילר עובד כרופא עיניים ומגיע לדרגת פרופסור ומנהל מחלקת העיניים בבית החולים רמב"ם, ובנו בנימין, התינוק היהודי הראשון שנולד בפְּרֶשׁוֹב לאחר המלחמה, עומד היום כפרופסור בראש אותה מחלקה.

16

לא ניתן לסיים את סיפור השואה של יהודי פְּרֶשׁוֹב בלי לראיין את **נוח ברוך קורן**.

איש זה, שנולד בפְּרֶשׁוֹב ב־1922, הוא בעיניי - יושב מולי בדירתו הצנועה בחיפה - תפילת קדיש מהלכת על שתיים של יהודי פְּרֶשׁוֹב.

נוח ברוך קורן נקרא על שמו של הרב נוח ברוך פישר, רבה האורתודוקסי של פְּרֶשׁוֹב בשנים 1907-1919 וראש ישיבה מפורסמת בעיר. הוריו של נוח ברוך, יונתן ושרה קורן, שהתפרנסו מחנות מכולת קטנה, גידלו בביתם שמונה ילדים. אחד האחים עלה עם אשתו במסגרת פועלי אגודת ישראל ב־1939 לארץ־ישראל.

בטרנספורט הבנות במרץ 1942 הלכו אל מותן שלוש בנות צעירות, אחיותיו של נוח ברוך: מרטה, אווה ולנקה. בטרנספורט המשפחות במאי 1942 נלקחו הוריו ושלושת אחיו עם משפחותיהם: שמואל, אברהם יהודה ויוסף שמחה. אשת שמואל, ברטה, ילדה זה עתה תינוק, ולכן כל המשפחה הועברה ללזרט בבית־הספר הניאולוגי, אולם לדעת השלטון, בטרנספורט השני כבר הייתה המשפחה עם הרך הנולד, "בשלה" למשלוח.

בסלובקיה עצמה ניצל רק נוח ברוך, והוא מאמין עד היום, כי רק הודות לעזרת ה' עלה הדבר בידו. בכל שנות המאבק לחיים, הוא לא אכל בשר כי שחיטה כשרה לא הייתה בנמצא; ואם תאמר לו, כפי שאכן אמרתי לו, כי גורל משפחתו הוא ההוכחה כי הציונות

הצילה חיים בעוד הרבנים שהתנגדו לה, הותירו את עמם בידיו של הצורר, לאמונתו לא חודר אפילו ספק קטן.

בעיניו ובזיכרונותיו של נח ברוך קורן מצטיירת יהדות פְּרֶשׁוֹב - על אף שהוא מודע למגרעותיה ולמחלוקות שהיו בתוכה - כיהדות יפה, מתונה וסולידרית. 90% מהחנויות היהודיות בפְּרֶשׁוֹב היו סגורות בשבת, בתוכן גם אלה שבעליהן השתייכו לקהילה הניאולוגית. נוח ברוך מעולם לא נכנס לבית־הכנסת הניאולוגי; הוא שמע שהיה בו עוגב "וזה לא היה לפי טעמנו" הוא אומר. החזן והשוחט של הקהילה הניאלוגית, גוטשלק, היה איש חרדי, אולם לפרנסתו נאלץ לשרת בקהילה הניאולוגית. בחיוך עצוב - גם חיוכיו של קורן, בדברו על פְּרֶשׁוֹב, מלווים לעתים קרובות בדמעות - מוסיף קורן, כי גוטשלק זה לא אכל את השחיטה של עצמו, בהיותה של שוחט ניאולוגי.

האורתודוקסים נבדלו מהחסידים בהיותם ליברליים יותר ומודרניים יותר בלבושם ובהתנהגותם. החסידים עוד חבשו שטריימל; האורתודוקסים בשום אופן לא, אם כי כמה מהם הלכו להיוועץ ברבנים חרדים מאוד. החלוקה בין האורתודוקסים לבין החסידים "הספרדים" סיבכה את חייו של רב הקהילה, כי היה מצוי בין שני המחנות וצריך היה לפייס ולהביא את כולם למכנה משותף. ייתכן, מהרהר קורן, כי הרב לאו זצ"ל נפל קורבן לסתירה זו, כי כחסיד, איש פולין, היה בהתנהגותו וביראת שמים קרוב יותר אצל הקהילה החסידית.

נוח ברוך קורן בוכה על יהדות פְּרֶשׁוֹב. יש לו גם תאריך ל־Jahrzeit, יום השנה להכחדתה של קהילת פְּרֶשׁוֹב: ד' בחשוון לפי הלוח העברי הוא ה־15 באוקטובר, היום שבו ב־1942 חיסלו את יהודי פְּרֶשׁוֹב בגטו Deblin Irena במבצע אותו כינו "קציר הסתיו" (Herbsternte) ואת שרידי אותו קציר העבירו לגטו Czestochowa להשמדה נוספת.

קורן, בן שמונים, עדיין מלמד שיעור יומי בבית־הכנסת, ואינו מחסיר תפילה. קיום מצוות הוא בעיניו הקדיש האמיתי, סדר הזכרת נשמות שאין ראוי ממנו, ליהודים שהושמדו. הוא מאמין, שכולם, ללא יוצא מן הכלל וללא הבדל ההשתייכות לזרם זה או אחר, לקהילה אורתודוקסית, חסידית או ניאולוגית, מתו משום היותם יהודים ועל כן מסרו נפשם על קידוש השם.

פרק שלושה־עשר

יהודי פְּרֶשׁוֹב לאחר השואה

1

העיר שוחררה על־ידי הצבא האדום ב־19 בינואר 1945. היהודים החלו לחזור, תחילה מהמחבואים שבסביבה ומאוחר יותר מאזורים אחרים בסלובקיה ובהונגריה. עם סיום המלחמה, שבו אלה אשר שרדו את ההשמדה במחנות המוות. אם כי מספר מדויק אינו בנמצא, ניתן להעריך כי את השואה שרדו כ־800 מבין יהודי פְּרֶשׁוֹב. לא כולם שבו לעיר. כמה רק התעכבו בעיר לזמן מה, וכמה אף לא חזרו אליה כלל, בזוכרם את הגירוש ואת הטראומה של השנים שלאחריו.

חזרו שברים וחזרו שבורים. נשברו משפחות, הושמדו הורים וחזרו הילדים, הושמדו הילדים וחזרו ההורים או אחד מהם, נעלמו אחים ואחיות ובכל אחד מאלה שנותרו בחיים - נעלם חלק משלמותו האישית־הנפשית. חלקם חזרו ללא אמונה, כופרים בעיקר; חלקם חזרו כאשר העובדה ששרדו, חיזקה אותם באמונתם. לא כולם התמודדו עם מה שעבר עליהם, באותה צורה ולא כולם - הצליחו להשיב לעצמם את שלמותם הנפשית.

2

יהודי פְּרֶשׁוֹב - ואני מאמין שגם לא יהודים - שהכירו את האיש והבינו את משמעות המעשה, נדהמו כאשר זישע קראוס, ממשפחת קראוס האורתודוקסית הענפה, אחיו של ר' ארמין קראוס, ראש חברה קדישא ומעסקניה הבולטים של הקהילה, אותו זישע קראוס יצא לרחובה של העיר בשבת קודש, פניו מגולחים וסיגריה דולקת בפיו. הוא חילל שבת בפרהסיה, על מנת להפגין את מרירות לבו על אובדן אשת חיקו ושלשת ילדיהם בכבשני מחנות ההשמדה.

זישע קראוס שייך לחוויות ילדותנו. הוא היה סוחר יין והעסק שלו היה במרתף אחד הבתים ברחובה הראשי של העיר. לאותו מרתף כאילו לא היה סוף ובקצה, לאחר חביות היין, השתרע חושך ואנחנו, הילדים, לא העזנו להמשיך וללכת בכיוון החושך, כי לפי האגדה זה היה פתחו של מעבר תת־קרקעי שהוביל עד למבצר שאריש, שחורבותיו התרוממו במרחק מה מהעיר. כאשר שאלנו על כך את זישע, הוא השיב בחיוך מסתורי, ושתיקתו רק הוסיפה למסתורין של המרתף.

אבל גם זישע קראוס המגולח והמעשן בשבת בפרהסיה הבין כנראה כי במחאתו אין נחמה, ובמחאה עצמה אין כדי למלא חיים. הוא נשא לאישה את ארנקה מילר אשר שבה מנוראות אושוויץ, ויחד הקימו משפחה. כאשר שאלתי את אבי, כיצד זה משקם אדם, לאחר אובדן כה נורא, את חייו, ענה לי אבי, שהיה איש נבון, כי זה כוחם של החיים, להתגבר על העבר ולחדש את התקווה. ואכן, לזישע וארנקה נולדה בת וכולם עלו ארצה, וזכו לראות נכדים. זישע הלך לעולמו לפני שנים ואילו ארנקה, שבועיים לאחר שישבה מולי וסיפרה את קורותיה הנוראות, חלתה במחלת הסרטן ותוך חודשיים נאספה אל אבותיה.

כעת נשוב אל פְּרֶשׁוֹב, אשר לאחר השחרור התקבצו בה 716 יהודים ובהם כ־110 ילדים, מהם כאלה ששרדו במחנות ואחרים שניצלו במחבוא. חיי הקהילה התחדשו במסגרת קהילתית אחת. ללא אמצעים אלמנטריים וביטחון חומרי, הוחל - בתנאים של זמניות - בשיקומה של הקהילה. זה לא היה שיקום שעיקרו צרכים דתיים, אלה היו בדרגת חשיבות משנית; העיקר היה ליצור מסגרת של עזרה הדדית לאנשים החוזרים לכתובת יחידה שהייתה להם בעולם ומוצאים כי זו כבר לא כתובת, והבית שהיה להם נעלם ואיננו.

אחד הראשונים, אשר חזרו העירה, היה סמאול שוורץ, מנהל מִתחם בתי הכנסת במשך שנים רבות לפני המלחמה אשר השתלב מיד בארגון ובדאגה לשיקומם הבריאותי והסוציאלי של השבים. בביתם של האחים פרידמן הוקם מטבח עממי אשר סיפק מזון ליהודים חסרי

אמצעים. במשרדה של הקהילה היהודית אשר הוקם מחדש יכלו השבים לקבל תמיכה להבטחת קיום צנוע. במאמץ גדול עלה בידי הנהגת הקהילה להבטיח את הדרוש לקיומו המכובד של חג הפסח, והמצות נאפו במאפייה של קנלר. אחרי ששבו יהודים נוספים, במיוחד מעבר לגבול וממחנות הריכוז ועקב בואם של יהודים מכהפרים והעיירות באזור, עלתה לפני הנהגת הקהילה הבעיה של רישום הניצולים ועריכת מפקד של אלה שאבדו בשואה. המטלה הזאת הסתבכה כי לא היה ארכיון באף אחת מהקהילות. כל המסמכים הועברו בשעתו ל־Nové Mesto nad Váhom - ושם אבדו.

רכושן של הקהילות היה במצב קטסטרופלי. הכספים הוחרמו עוד על־ידי הממשלה הפשיסטית, והציוד נגנב על־ידי אנשי משמר הלינקה והאספסוף המקומי. בזמן הכיבוש והקרבות בסלובקיה המזרחית ניזוקו נכסים רבים. את בית־הכנסת הגדול האורתודוקסי ניצל הצבא הגרמני כאורווה, מחסן ומוסך. נגרמו לו נזקים כבדים, ושיקומו עלה למעלה מ־80,000 קרונות. בעת התיקון לא ניתן היה להשתמש בציוד שניזוק וצריך היה להביא ציוד ממקומות אחרים. המקווה לא ניצל בעת ההפצצות. התפילות התקיימו באופן זמני בבית המדרש ואילו הטבילה במקווה נעשתה בחידוש המנהג ובמקום שחדל להתקיים לפני למעלה מ־70 שנה - בכפר Šarišské Lúky עד שיקומו של המקווה בעיר. במבנה הסמוך לבית־הכנסת הגדול הוקם מטבח כשר אשר שימש את זרם היהודים אשר עברו בעיר בדרכם אל עתיד חדש. בראש הקהילה עמד תחילה הרמן וייס ואחריו קיבל על עצמו את התפקיד אבי, איגנץ שפירא. כאשר עברו הוריי לקושיצה, נבחר לתפקיד ראש הקהילה מוריץ פויירשטיין. בבחירות ראשונות אלה היו בעלי זכות הבחירה 175 גברים.

שיקומה של הקהילה היה קשה; אולם באותה עת קשים היו גם תנאי קיומם של השבים. מרביתם נותרו ללא כל אמצעי קיום. את רכושם לא מצאו או מצאו שהוא ניזוק על־ידי פורעים והפצצות. הדירות נשדדו. מפעלים קיימים ואפילו בתי מגורים עדיין היו בידי האריזטורים, אשר סירבו להשיבם לבעליהם החוקיים. גויים אלה בכלל לא השלימו עם שובם של היהודים לפְּרֶשׁוֹב ועם יישום תביעותיהם להשבת רכושם. רגשות אנטי־יהודיים שלטו גם בשכבות העניות אשר לא ראו בעין יפה כי היהודים נתמכים ומסתייעים בעזרה חומרית על־ידי ארגונים שונים מחוץ־לארץ כמו הג׳וינט ואונרא, בעוד הם שרויים במצוקה שלאחר המלחמה.

לראשונה פגשו בני פְּרֶשׁוֹב גילויים אנטישמיים בעת שובם ממחנות הריכוז בברטיסלבה, באביב 1945. כעבור כמה חודשים התרחשו דברים דומים גם בפְּרֶשׁוֹב. ביוני 1945 התנפלו עניי העיר, בהנהגתו של עוזר רצף בשם Žemlička אשר היה ידוע בגילויי אנטישמיות, על משרדי הקהילה ושדדו את המטבח הכשר. אחרי כישלון המאמצים להרגיע את הרוחות על־ידי מזכיר המפלגה הקומוניסטית במקום, הזעיקה הנהלת הקהילה את המשטרה אשר

פיזרה את ההמון הפורע. כל ההתרחשויות האלה, יחד עם הזיכרונות הקשים מהעבר, גרמו לרבים מהשבים לעזוב את העיר ולהגר.

התנועה הציונית התחדשה ופעלה ביתר שאת. כמו לפנים, תנועת הנוער השומר הצעיר הייתה פעילה במיוחד בארגון העלייה לישראל. ההגירה התעצמה לאחר חילופי השלטון בפברואר 1948, כאשר מספר חברי הקהילה שהגיע לאחר המלחמה לכדי אלף (יחד עם היהודים שעברו העירה מהכפרים בסביבה) החל להצטמצם במהירות. בעוד שבתחילת 1948 היו בקהילה כ־190 גברים בוגרים (לפי ביכלר היו במקום 452 יהודים באותו זמן) ירד מספרם אחרי אירועי פברואר לכדי שליש, ומספר המשפחות לכדי 60. עם עצירת העלייה ב־1950 נשארו במקום כ־300 יהודים, מרביתם באו אל העיר מהיישובים הסמוכים.

3

חזרנו מן המחנות, מן היערות, מן המחבואים - אל הניסיון לשקם את חיינו. אנחנו, שהנעורים נגזלו מאתנו, היינו עתה בני חמש־עשרה-שש־עשרה, ולא ידענו בדיוק, לאן פנינו. ברעבתנות עצומה התנפלנו לפני הכל על ספרות העולם. את "ענבי זעם" של ג'ון סטיינבק, "למי צלצלו הפעמונים" של ארנסט המינגוויי ו"כיצד נתחשלה הפלדה" של ניקולאי אוסטרובסקי בלענו, ועולם חדש של חוויות נפתח לפנינו.

לבנו היה מלא הכרת תודה לצבא הסובייטי שהביא לנו - תוך קורבנות עצומים - את השחרור והציל את חיינו. כעת עמדה לפנינו הברירה הקשה, להכריע לאן פנינו. הכרת התודה שרכשנו לברית המועצות - שצבאה הכריע את גרמניה הנאצית וסילק את המשטרים משתפי הפעולה בסלובקיה והונגריה - דחף אותנו להצטרפות למפלגה הקומוניסטית שחרטה על דגלה - כך היה נראה אז - מלחמה בגזענות ובאפליה, ושוויון של כל הדתות והלאומים. מנגד פנתה אל לבותינו ואל הכרתנו התנועה הציונית. היא חזרה אלינו ממקומות שאנו עצמנו היינו בהם - מהיערות, מהריסות הגטאות, ממחנות העבודה וההשמדה - וביקשה להציע לנו אלטרנטיבה. כנגד האמנציפציה המדומה של המפלגה הקומוניסטית, הוצעה לנו הברירה הציונית.

לברירה זו נענו רוב משפחות הניצולים מבין יהודי פְּרֶשׁוֹב. מאז סיום המלחמה, עוד בעת קיום המנדט הבריטי וביתר שאת, מאז שקמה מדינת ישראל, עלו שרידי יהדות פְּרֶשׁוֹב - לארץ־ישראל.

4

לצו ברגמן, בן כיתתי, רצה להיות טייס. אביו היה שען, ואני זוכר את חנותו הזעירה ברחוב אשר עבר מתחת לקשת שעליה היה בנוי בית העירייה. הקטע שעבר מתחת לבית העירייה, היה מרוצף - בשונה מקטעים אחרים - ריצוף עץ, על מנת למנוע מבית העירייה זעזועים בעת מעבר העגלות. בכל אופן, בעת טרנספורט המשפחות במאי 1942 הלכה משפחתו של השען ברגמן לגטו דבלין־אירנה יחד עם יתר בני הקהילה. לשען לא היה כל סיכוי לזכות בתעודת חסות.

לצו חזר עירי, ניצול יחיד. לאחר שהתאושש וראה שכל עולמו בעיר נחרב, רצה לפעול ומצא את המסגרת לכך בקורס טיס של ההגנה. ניתן לשער, כי לא הכיר את יאן שטרק, שקדם לו בשחקים; משפחות שטרק וברגמן היו מקצוות שונים של יהדות פְּרֶשׁוֹב.

בספרו "חיים מן האפר"[3] מתאר אברהם הרשלום את קורות אביב 1948 בצ'כיה. ב־23 באפריל נרכשו בצ'כוסלובקיה על־ידי ההגנה עשרה מטוסי קרב מדגם מסרשמידט, חלפים ותחמושת. חוזה הרכש כלל את הכשרתם של טייסים ומכונאים בצ'כוסלובקיה. לרשות קורס הטיס העמידה ממשלת צ'כוסלובקיה שדה תעופה גרמני לשעבר ב־Žatec. ניתן לו שם צופן "זברה" בלועזית ו"עציון" - בעברית. עשרה טייסים צעירים מארץ־ישראל נשלחו לכאן לשם הכשרה. במקום אחר הוכשרו חניכים מישראל וצעירים יהודים מצ'כוסלובקיה למכונאי מטוסים.

הרשלום עצמו השתייך לקבוצה אחרת של מתנדבים מצ'כוסלובקיה, קבוצה של סטודנטים אשר נענו לקריאה שהופצה בקמפוסים, להתנדב לעזרת היישוב היהודי בארץ־ישראל במלחמתו לעצמאות. הוא פגש את לצו ברגמן בעת הבדיקות הרפואיות שנעשו במסגרת חיל האוויר הצ'כוסלובקי. אחרי שהמתנדבים חוילו, הם נשלחו לבית־ספר לטיס של חיל האוויר באולמוץ (Olomouc). שם התחיל קורס טיס ביוני 1948, בהשתתפות 23 חניכים. המדריכים היו כולם מקומיים שהדריכו בשפת הארץ.

על מנת לנצל ניצול מרבי את הציוד והמתקנים בבסיס, חולקו חניכי הקורס לשניים: בעוד שמחציתם מקבלת הדרכה עיונית, עסקה המחצית האחרת בטיסה - ולהפך. בתחילה היה האימון במטוסים מדגם "ביקר", מטוס גרמני שיוצר במקום, ואחר כך במטוס אימון מדגם "ארדו". כ־20 כלי טיס עמדו לרשות בית־הספר.

לצו ברגמן חזר במזל רב מן התופת, אבל נשאר בודד. במאי 1948 התייצב לקורס טיס של ההגנה ב־Žatec. על האימונים פיקד טייס מארצות הברית, והכל התנהל במעטה סודיות. המגורים היו בקסרקטין, והמדים היו מדי צבא צ'כוסלובקיה.

בעת טיסת אימונים התנגש מטוסו של לצו ברגמן באוויר במטוסו של חניך אחר, עמנואל מושקוביץ, ושניהם נהרגו. חניך אחר באותו קרס, מאיר שפר (אז: מירק פישר) זוכר את לצו

ברגמן כחניך מצטיין, רזה וצנוע. הוא משוכנע כי התאונה לא נגרמה על־ידי לצו; היא בכל אופן גרמה למותו. לצו ברגמן לא זכה, למרות רצונו, לבוא לעזרת היישוב בארץ־ישראל.

5

בתקופה שלאחר המלחמה, חודשו חיי הקהילה במסגרת האפשרויות שנקבעו על־ידי המציאות הפוליטית החדשה. אולם חיים אלה – גם בהתעלם משינוי התנאים החברתיים עם עליית השלטון ה"עממי־דמוקרטי" וההגירה שלאחר פברואר – הושפעו באופן קבוע מהאובדן הטראגי בשואה.

אחרי המלחמה חידשה את קיומה רק קהילה אחת אשר השתמשה בחלק מזערי מהנכסים. אחרי התיקונים ההכרחיים והחלפת הריהוט והציוד הפנימי התקיימה ב־2 באוקטובר 1948 חנוכתו החגיגית של בית־הכנסת האורתודוקסי הגדול ובו לוח זיכרון ל־6,000 קורבנות המשטר הפשיסטי.

יתר בתי הכנסת ובתי המדרש נזנחו, השימוש בהם לא חודש ובמידה ולא נהרסו, הם הוחכרו על־ידי הקהילה למטרות אחרות. בנייני בתי־הספר ומבנים נוספים - הולאמו.

תנאים אלה - קשים מכל הבחינות - הסתבכו עם השינויים של המצב הפוליטי בסוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים. בחיפוש אחר אויב פנימי פתח המשטר בשורה של משפטי ראווה, שבהם הועמדו לדין יהודים רבים שהיו במשרות גבוהות במפלגה ובמדינה. כבר משפטו של רודולף סלאנסקי ושותפיו גרם להגברת האנטישמיות בקרב האוכלוסייה, וזו גברה כאשר החלה רדיפת התנועה הציונית ומנהיגיה. חברי הקהילה היהודית של פָּרְשׁוֹב היו גם הם בין קורבנותיה, ובהם גם כאלה שהצליחו להציל את חייהם לפני שנים מעטות במחנות הריכוז. עובדות אלה גרמו להגירה נוספת, להתרחקות מהקהילה ולחוסר עניין בחייה, תוך מאמצים להתאמה לשינוי הנסיבות.

כל מנהיגי הקהילה מאז הבחירות ב־1948 - כאשר לראש הקהילה נבחר מוריץ פוירשטיין ואחריו שמואל ויינברגר ודזידר לנדא - נאלצו להתמודד עם שורה ארוכה של בעיות במציאות החברתית החדשה אשר הייתה שונה לגמרי מהתנאים שבהם התקיימה הקהילה לפני המלחמה. מספר חברי הקהילה ירד במהירות כתוצאה מההגירה, וזה בא לביטוי בגילם המתקדם של חבריה, במצבם הבריאותי הקשה של ניצולי המחנות ובהתרחקות הדור הצעיר, תוך תהליך מואץ של אתיאיזציה. בשל מיעוט המתפללים התקיימה התפילה בציבור בבית המדרש, ואילו בית־הכנסת הגדול נפתח רק בשבתות ובחגים. כדי לקיים מנין, נאלצו לעתים "לייבא" כמה יהודים מקושיצה.

עם ההקלה בתנאי החיים, החלה גם הקהילה לפעול ביתר שאת; ב־1957 נערך שיקום של פנים בית־הכנסת, הוחלפו המנורות ומערכת החשמל וחודשו ציורי התקרה שניזוקו. ההוצאות כוסו בחלקן על־ידי המדינה. כעבור שנה חודש גם המקווה, תוך התקנת מערכת חימום מודרנית והחלפת ציוד. באותה שנה שוקמו גם בתי הקברות שנהרסו על־ידי ונדלים. הנהגת הקהילה החלה להקדיש מאמצים ליצירת קשר עם הנוער; בחגי חנוכה ופורים נערכו חגיגות לילדים; לאחר קשיים מסוימים סודר גם תפקידו של שוחט חדש.

למרות הכל, מספר חברי הקהילה המשיך לרדת, ובסוף שנות השמונים ירד לפחות משישים. מצב זה הביא ליוזמתו של ארגון יהודי אמריקאי Pacific Jewish Center שהחליט לפרק את בית־הכנסת ולהעבירו ללוס־אנג'לס. מנהיגי אותו ארגון השקיעו מאמצים רבים בהגשמת התכנית, והצליחו להשיג אף את תמיכת כמה מחברי ממשלת צ'כוסלובקיה והמפלגה הקומוניסטית. באוקטובר 1989 ביקרו אצל שגריר צ'כוסלובקיה בוושינגטון שני אנשים: Richard Jacobs, סגן נשיא של Accidental Petroleum Corporation ו־Meyer Denn, מנהלו הכללי של Pacific Jewish Center. הם מסרו לידיו מכתב של ארמנד האמר, אישיות ידועה מאוד, נשיאה של אחת מחברות הנפט הגדולות

ומולטי־מיליונר בזכות עצמו. המכתב היה ממוען למזכירו הכללי של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בצ'כוסלובקיה, Miloš Jakeš. מר האמר צירף במכתבו המלצה חמה לבקשתו של המרכז היהודי בלוס אנג'לס, כי ממשלת צ'כוסלובקיה תיתן את הסכמתה לפירוקו של בית־הכנסת היהודי בפְּרֶשׁוֹב ולהעברתו לארצות הברית. תגובתם של רשויות המדינה והמפלגה לא הייתה אחידה. בניינים שהם בגדר אוצרות תרבותיים היו מוגנים על־ידי חוק מספר 27/1987 הדן בשמירה ממלכתית על אוצרות היסטוריים. ג'קובס ודאן העבירו את פעילותם לסלובקיה, אבל גם כאן התגובה הייתה דו־משמעית ולא ניתנה תמיכה ברורה לתכנית. התנגדות חד־משמעית הובעה על־ידי מרכז הקהילות היהודיות בברטיסלבה, וכך הועברה ההחלטה לידיה של הקהילה היהודית בפְּרֶשׁוֹב. ג'קובס ודאן טרחו ובאו העירה להרצות את כוונותיהם לפני הנהגת הקהילה.

כאן נתקלו בהתנגדות ברורה. הוסבר להם כי על בית־הכנסת להישאר במקום, הן כיד וזכר ליהודי הקהילה וגם בשל היותו חלק בלתי נפרד מהמרכז ההיסטורי של העיר ומרכיב משלים של תמונתו הכוללת. הובהר באופן חד־משמעי כי כל הנהלת הקהילה מתנגדת לחיסולו של בית־הכנסת.

התנגדות זו באותה עת הייתה בבחינת צעד מסוכן. התעלמות מהמלצתן של הרשויות יכלה לגרור תוצאות בלתי רצויות. האדונים מארה"ב דרשו כי העניין יובא להכרעתה של הנהלת המחוז בפְּרֶשׁוֹב. בהתדיינות שם הופיעו נציגי הקהילה אשר חזרו על עמדתם השלילית, וכנגדם הושמעה הטענה כי עתידה של הקהילה היהודית בפְּרֶשׁוֹב נחתם ממילא. התברר כי יוזם המבצע הוא יוצא אחד הכפרים ליד פְּרֶשׁוֹב, אשר עלה לגדולה בארצות הברית ומניעיו היו רגשיים. אל המתנגדים הצטרף גם ראש העיר. ברם, ראש הממשלה יוזף לנרט (Lénart) הורה על המשך המגעים, וישיבה לדיון בנושא זה נקבעה ליום 31 בינואר 1990, אולם זו לא התקיימה בעקבות השינויים הפנים־פוליטיים אחרי נובמבר 1989. בית־הכנסת ניצל, והיה למונומנט יהודי היסטורי לא רק בקנה מידה של העיר כי אם של סלובקיה כולה.

6

אחרי נובמבר 1989 מתחיל פרק חדש בתולדות הקהילה היהודית בפְּרֶשׁוֹב. מספר חבריה הוכפל והגיע ל־106 וגם הפעילות התעצמה. המצב הכספי השתפר הודות לתרומות מחוץ לארץ ותמיכה של הקרן Pro Slovakia. כל אלה אִפשרו שיקומו של בית־הכנסת (1991–1993) ושל בית הקברות הניאולוגי וכן הקמת גלעד לקורבנות השואה בחצר בית־הכנסת. האנדרטה העומדת לפני הכניסה לבית־הכנסת, מסמלת את הסבל והחידלון של יהדות פְּרֶשׁוֹב במחנות הריכוז וכן את השבר בהתפתחותה ההיסטורית. היא נחנכה בחגיגיות ב־18 באוגוסט 1991, במעמד נציג מדינת ישראל, ראש ממשלת סלובקיה, נציגי העיר והמחוז. אירוע רב משמעות נוסף היה פתיחתו המחודשת של המוזיאון היהודי. האוספים שאוחסנו מאז תום המלחמה בפראג, הוחזרו, עם פירוקה של צ'כוסלובקיה, למחלקה לתרבות יהודית של משרד התרבות בברטיסלבה וחלקם - קטן אמנם, בשם "תערוכת היודאיקה מאוסף ברקאני" הוכשר לתצוגה בעזרת נשים של בית־הכנסת. בצד יוזמתו של דזידר לנדא, מזכיר הקהילה, להחזרתו של האוסף מפראג לסלובקיה, יש לייחס את הצגת האוסף גם למאמציו של פרופ' ד"ר Pavol Meštan, מנהלו של המוזיאון היהודי הממלכתי בברטיסלבה. המוזיאון נפתח בחגיגיות ב־23 בנובמבר 1993 בנוכחות ראש הממשלה, נציגי הממשלה ומוסדות העירייה והמחוז.

לעת הזו עומדים בפְּרֶשׁוֹב ארבעה בניינים של בתי־כנסת אולם רק אחד, בית־הכנסת הגדול, משמש לייעודו המקורי. בעצם, גם אמירה זו אינה אמת. רק אולם הכניסה של בית־הכנסת משמש לייעודו המקורי, לתפילה. ושוב, גם זו אינה האמת כולה, שהרי לא בכל שבת מתקיימת באולם צנוע זה תפילה, כי בפְּרֶשׁוֹב לא נותר ציבור יהודי שיש בו כדי לקיים מניין. מי שרוצה לומר "קדיש" חייב לפנות אל כל אנשי הקהילה בבקשה מיוחדת להתייצב לתפילה בשבת המסוימת ואם אין הוא מצליח לגייס מניין, עליו "לייבא" את החסר מקושיצה.

ה"קלאוז הספרדי", בית־הכנסת הניאולוגי ובית־הכנסת ב־Šarišské Lúky משמשים כמחסנים. בית המדרש הישן, ששימש פעם בית־כנסת אשכנזי (בית־הכנסת הקטן) נשרף ב־1990 ואינו קיים יותר. יזמים ששכרו את המקום, בנו בניין חדש ובהתאם לתנאי העירייה, בצורה חיצונית זהה לצורתו של בית־הכנסת.

מבתי הקברות של פרשוב והאזור נשתמרו שישה: הישן, ובו אחוזת הקבר של בית הולנדר, בית הקברות הניאולוגי, בית הקברות האורתודוקסי, בית הקברות ב־Šebastova, ב־Dúbrava וב־Solivar. היום משתמשים רק בבית הקברות הניאולוגי,שם קיים גם חדר טהרה. בתי הקברות בפְּרֶשׁוֹב גודרו ותוקנו באופן חלקי, ואילו בתי הקברות בכפרי האזור הרוסים.

בתולדות העיר נרשם גם **אמיל ריינקראוט** Emil Reinkraut. לפני המלחמה היה טכנאי שיניים במקצועו וקומוניסט ותיק; הוא שרד את אושוויץ, שם איבד את אשתו ואת בתו. בשנות השישים היה ראש העיר (1961–1970) ופעל להאדרת מצבה ושמה של פְּרֶשׁוֹב במסגרת התנאים הנתונים. ליהדותו התנכר.

סמואל ויינברגר היה במשך שנים ראש הקהילה. לזכותו יש לרשום את העובדה כי גם בתנאים קשים, תוך ירידה מתמדת במספר חבריה, קיימה הקהילה באופן סדיר וללא הפסקה תפילות בבית־הכנסת.

דזידר לנדא עמד בראש הקהילה בשנים האחרונות. נולד בפְּרֶשׁוֹב ב־1912 במשפחתו של סוחר הספרים והמוציא לאור, איזידור לנדאו. הוא היה בגירוש הראשון ב־2 באפריל 1942 ועד סיום המלחמה עבר במחנות הריכוז של לובלין, אושוויץ, מאוטהאוזן ואחרים. את סיפורו הבאנו בפרק על טרנספורט הבנים. הוא שב לפְּרֶשׁוֹב לאחר השחרור. בשנת 1951 נאסר ונשפט למאסר באשמת שווא של פעילות נגד המשטר. את השנים 1951–1955 בילה במחנות עבודה ב־Ilava ו־Jáchymov. אחרי ששוחרר וזכה לרהביליטציה עבד בפְּרֶשׁוֹב; מאז 1980 היה מזכיר הקהילה ומ־1993 עמד בראשה. לזכותו נרשמה ההתנגדות העקבית להעברת בית־הכנסת לארה"ב וכל ההצלחות בפעילות הקהילה. הוא פעל להקמת האנדרטה והחזרת חלק מהאוספים של המוזיאון היהודי לפְּרֶשׁוֹב; ארגן ב־1997 את הכנס העולמי של יוצאי הקהילות היהודיות של פְּרֶשׁוֹב לציון 100 שנה לתחילת הקמתו של בית־הכנסת הגדול; הכנס שזכה להצלחה ולתהודה. ביוזמתו פרסמה הקהילה שתי עבודות על תולדות הקהילה ועל עלילת הדם של 1764 באורקוציאני. דזידר לנדא נפטר בפברואר 2001.

אויגן רוכליץ, הוא יליד פְּרֶשׁוֹב, אשר נשלח ממחנה העבודה סרד לאושוויץ והפך שם לאסיר מס׳ B־1302. הוא שוחרר, ולאחר תלאות וסבל רבים במחנה Grossrosen חזר לפְּרֶשׁוֹב וחי עד היום בעיר. כתוצאה ממאמציו, נקבע ב־1998 בבניין העירייה לוח זיכרון הנושא את המילה "שואה" בעברית וטקסט בסלובקית שזו לשונו (בתרגום):

העיר פְּרֶשׁוֹב זוכרת בכבוד וביגון
את 6,000 אזרחיה בני הלאום היהודי
אשר לאחר גירוש בכוח בשנת 1942
נכחדו במחנות הריכוז.
הוקרה לזכרם.

7

איך מתמודדים עם העבר הנורא?

דזידר לנדא, אשר עם שובו מאושוויץ עמד בראש תחיית קיומה של הקהילה היהודית בפְּרֶשׁוֹב, פרסם ב־1997 חוברת בשם Storočnica[25] – בת המאה – ובה פרטים שונים על הקהילות היהודיות בפְּרֶשׁוֹב ועברן. בין היתר מובאת בחוברת רשימת ראשי המשפחות אשר יסדו ב־20 לאפריל 1871 את הקהילה היהודית האורתודוקסית בפְּרֶשׁוֹב. אחד המייסדים, המופיע ברשימה הוא י. וייסלוביץ'. ד"ר אלדר וייסלוביץ' היה אחד מצאצאיו ורופא בפְּרֶשׁוֹב.

בנו, העיתונאי **יהודה להב** (וייסלוביץ'), מפרסם ב־10 באפריל 1992 בעיתון "הארץ" את הרשימה: **"האם התעטשת, אבא?"** והיא מובאת כאן בשלמותה.

"אם נכון כי אדם נוהג להתעטש כאשר אי־שם אי־מי מזכיר אותו, ואם נכון שאי־שם קיים העולם הבא, שממנו אפשר להציץ לכאן, אלינו, כי אז בימים האחרונים היית צריך להתעטש יותר פעמים מאשר אי־פעם ב־50 שנים שעברו, ואני נזכר בך ובאמא לעתים קרובות יותר מכפי שאתה יכול לדמיין.

היה אפשר להניח כי 50 שנה הן תקופה די ארוכה כדי שהזיכרון יעומעם והכאב יישבר. אבל בי מתפרץ הכאב הגועש בכל פעם שאני נזכר ברגעים האחרונים לפני שנפרדתי ממך ב־15 באפריל 1942 – ואני נזכר ברגעים אלה כמעט בכל יום. אני יודע שזה קצת טיפשי, אבל הדבר האחרון שאני זוכר בבהירות הוא מראה נעליך הצהובות־חומות המצוחצחות, המבריקות כראי, בלכתנו אל תחנת הרכבת בעיר הולדתי פְּרֶשׁוֹב אשר בסלובקיה, שממנה יצאתי כעבור שעה בדרכי אל סבי בבודפשט – ואתה עם אמא כעבור ארבעה שבועות בדרך שלא היה ממנה חזרה. לו ידעתי שזו הפעם האחרונה שאני רואה אותך, הייתי אולי מביט בשערותיך המאפירות או בעיניך, אולי הייתי מבחין בהן בדמעה נסתרת. אבל הייתי ילד, והרבה דברים לא הבנתי וגם לא ניחשתי. וחוץ מזה, ילד, ואפילו אדם מבוגר, לא תמיד נוהג במודעות מוחלטת. אינני אשם בכך – אני זוכר בעיקר את נעליך המבריקות.

וכשאני חושב על הסבל וההשפלה שנפלו בחלקכם לאחר מכן, הרי בדמיוני הדל מופיעה תמיד תמונה (דמיונית, כי במציאות ראיתי מחזות כאלה רק מקץ שנתיים): אנשי מיליציה גסי רוח מעלים אתכם, אותך ואת אמא, לקרון דחוס ומזוהם. אני יודע מזמן שהיו גם דברים הרבה יותר נוראים, אבל אפילו מקץ 50

שנה לבי נצבט, ואני חש כמעט באורח מוחשי איזו השפלה היית חייב לחוש באתו רגע – אתה, שבאופן כמעט אובססיבי הקפדת על הניקיון, שלוש־ארבע פעמים במשך ארוחה אחת רחצת ידיים, ושיגעת את עוזרת הבית כאשר בשובך הביתה ניגבת אחריה עוד פעם אחת את האבק (שלא היה) מעל מדף הספרייה.

שבועיים קודם לכן אירע נס זמני ואתה חזרת מתחנת הריכוז בפופרד, מן המקום שהציבו בו עכשיו לוח זיכרון. המשלוח הראשון של 1,000 צעירות יהודיות יצא מפופרד אל המחנות בפולין ואל המוות ב־23 במרס. לפופרד הובאו גם רופאים, כדי שילוו את הנערות: בדרך אל המוות הם היו אמורים לשמור על בריאותן. מספר הרופאים היה עודף, ואותך שלחו הביתה, עד המשלוח הבא. הרבה זמן התלחשת עם אמא, ואני שמעתי רק דבר אחד: 'מה שצפוי, זה לא בשביל הילד.'

כלומר, 'זה' המסתורי לא היה, לדעתך, בשבילי. מאז ועד היום, 50 שנה, מטריפה אותי השאלה: מדוע חשבת ש'זה' בשבילכם? אני דווקא זוכר, גם ממרחק 50 שנה, את ההסבר שהשמעת באוזני שכן שבא לבקרנו: 'הגרמנים ירצו שנעבוד בשבילם; כדי שנוכל לעבוד, יצטרכו לשמור על כושרנו הפיסי. אני רופא, בוודאי יעסיקו אותי במקצועי.'

סלח לי, אבא, שאני אומר לך, אבל עד היום אינני מסוגל להבין אותך. אכן, הרגשה מוזרה ולא טבעית היא: היום אני הוא המבוגר והמנוסה יותר בין שנינו, ואתה יכול לטעון שלא יכולת לדעת מה שאני יודע היום, לאחר צבירת 50 שנות ניסיון. ובכל זאת, מכרסם בי הספק. במשך שבועיים לאחר שובך מפופרד הצלחת לארגן על כל פרטיה את בריחתי ואת בריחת נערה שכנה; יכולת לארגן גם את בריחתכם. אבל אתה טענת: 'אין לי עצבים וכוח נפשי לחיות במחתרת. מוטב להיות במחנה עבודה.' נדמה לי שלא רק היום, גם אז זה היה גילוי של תמימות בלתי נסבלת. מה לעשות – כאלה היינו כמעט כולנו. לולא היינו כאלה, דברים שקרו לא היו קורים. נודע לי, בינתיים, שלבסוף גם אתה עמדת על טעותך האיומה. איך נודע לי? במקריות מוזרה, שרק החיים מזמנים. ידידתי, רופאה מחיפה, הלכה יום אחד למספרה. הספרית שאלה אותה מאיזו ארץ באה ארצה. למשמע תשובתה העירה כי יש לה שכנה, פולנייה, אשר זה שנים מחפשת מישהו מסלובקיה. אולי היא מכירה את האיש המבוקש? הרופאה השיבה כי אין היא יכולה להכיר את יוצאי סלובקיה, אך בכל זאת מי הוא המבוקש. הספרית אמרה את שמי. בדרך מופלאה זו הגעתי אל ליובה, שסיפרה לי את סיפורה, שהוא הסיפור של הוריי: כאשר הוריי נוכחו לדעת כי במחנה סופם למות, החליטו לברוח. כדי להקל על עצמם את הבריחה נטלו עמם את ליובה, שהייתה אז צעירה חסונה בת שמונה־עשרה ודוברת

פולנית רהוטה. אבי שיחד קצין גרמני, הבריחה הצליחה, אך 300 מטרים מגבול סלובקיה נתפסו שלושת הבורחים. הם הועמדו למשפט, שמטרתו הייתה לסחוט מהם מי היה הקצין הגרמני שאִפשר את בריחתם. שלושתם נידונו למוות, אך שתי הנשים – אמי וליובה – נחונו לבסוף. 'החנינה', פירושה היה משלוח לאושוויץ. הנערה הפולנייה החסונה החזיקה מעמד עד גמר המלחמה. האם אני צריך לספר לך, אבא, איך סיפורה של ליובה הסעיר את נפשי? כאילו מצאתי אתכם מחדש; וגם אם לא מצאתי אתכם מחדש, לפחות יכולתי להשלים את מעגל חייכם. אבל המחשבות המטרידות לא פסקו, אפילו התרבו. באיזה ייאוש היו חייבים לעבור השבועות האחרונים של חייכם? מי שחי את 50 השנים שחלפו מאז, קשה לו להעלות על דעתו שאתה ואמא מתתם בלי לדעת אם המלחמה תסתיים בניצחון; בלי לדעת אם מבצע ההצלה שלי הוכתר בהצלחה. זו ודאי גישה אנוכית, אבל אני מנסה לעתים קרובות לתאר לעצמי אם הייתם מתנחמים מעט, לו ידעתם שאני ואחי נשארנו בחיים אחרי המלחמה? או שהעסיקו אתכם עניינים מיידיים יותר? על מה חושב אדם ברגעים האחרונים לפני מותו? על מה חשבת מול כיתת הירי? צרה צרורה היא שאינני מקבל תשובות על שאלותיי וגם אינני מסוגל להאמין שיש עולם הבא, שממנו אפשר 'להציץ' אלינו ולקבל מידע על החיים. אילו הייתה אפשרות הצצה כזאת, בוודאי היית בימים אלה מעיף מבט על בית־הכנסת בפופרד, שממנו יצאו משלוחי היהודים ושעל קירו הוצב עתה לוח זיכרון; ועל העיר בנסקה ביסטריצה, שבה התאספו עשרות היסטוריונים כדי לדבר עליכם, על גורלכם, על חייכם ועל מותכם – זו הפעם הראשונה לאחר 50 שנה על האדמה הזאת. הזכירו גם אותך, אבא, גם אם לא בשמך; דיברו על הרופאים היהודים, על עבודתם המסורה, על החלל הריק שנוצר לאחר גירושם, על כך שלא היה מי שימלא את מקומם, ושרבים מתו ממחלות וממגֵפות בגלל היעדרם.

ללמדנו, כי הפוגע בזולת בסופו של דבר פוגע גם בעצמו. חשבתי באותם רגעים כמה אנשים יכולת להציל ממוות וממחלות, לו הותירו אותך בחיים; אמנם, אילו יכולת להציץ משם אלינו, היית רואה גם שמידי פעם נערכות עצרות שבהן מונפות תמונותיו של האיש ששלח אותך למוות, ובעיתונים יכולת לקרוא גם הצהרות ש'לא מתקבל על הדעת שנהרגו שישה מיליון יהודים'. ויצא אפילו ספר הטוען כי 'הסלובקים, היו להם סיבות טובות יותר מאשר לכל עם אחר להיפטר מן היהודים'. מצד שני, צעקני־הכיכרות הללו לא העזו לבוא לבנסקה ביסטריצה כדי להגן על דעותיהם. כך שאינני יודע אם היית מרוצה ממה שהיית יכול לראות, לו יכולת 'להציץ' אלינו. ודאי לא היית מרוצה מן הכל. אבל אני מניח שהיית חש סיפוק

כלשהו, שבכנס השתתפו גם היסטוריונים וגם עיתונאים מישראל ושבנך היה ביניהם – שגריר מדינת ישראל התקבל בכבוד רב, וכל העיתונים דיווחו שחילק תעודות כבוד ל'חסידי אומות העולם', שהצילו אנשים כמוך.

בימים שחלפו מאז הכנס בבנסקה ביסטריצה הרהרתי, מה התועלת בכנסים מסוג זה? מה הם יכולים להועיל לך ולאמא ול־80 אלף יהודים סלובקים שגורלם היה כגורלכם? ז'אן־פול סארטר כתב באחד ממחזותיו כי אדם מת רק כאשר אחרון החיים חדל לחשוב עליו ולהזכירו. לפיכך, אבא, לא מתתם; מזכירים אתכם בכנסים, מעלים את זכרכם בלוחות־זיכרון; מדפיסים את הזיכרונות עליכם בעיתונים ובספרים. כך אני מפרש את דברי התפילה: תהיה נשמתכם צרורה בצרור החיים."

סוף דבר

זה איננו ביטוי ספרותי, זה אכן – סוף דבר.

חזרנו לפֶּרשׁוֹב. חזרנו עם דזידר לנדא וצבי אופרי (פופיל) מאושוויץ, שני השרידים היחידים מטרנספורט הבנים. חזרנו עם ארנקה מילר־קראוס ועם שפרינצה בודנר־גולן מאושוויץ. חזרנו עם בז׳ דיאמנט־קראוס ואלברט ויינגרטן מדבלין־אירנה ומ־Czestochowa. חזרנו עם אסתרקה הרץ־ביכלר מאושוויץ ומ־Stutthof ; חזרנו עם מרגיטה שוואלב מאושוויץ. חזרנו עם הילדה פרידמן־הרבובצקה מאושוויץ. כל אלה – לא מצאו את הוריהם, ולא את משפחתם.

חזרנו מהבונקר בהרים המושלגים עם אדולף ואתל אמסטר, בוני בית־הכנסת שנהרס ונשרף בליל הבדולח של פֶּרשׁוֹב. הם לא מצאו את בתם שלא שבה מאושוויץ. חזרנו עם מימיש הרבסט, מגיבורי ההצלה בהונגריה, שהוריו לא שבו ועם שמעונקה אמסטרדם, סַפָּק הטפסים שהצילו רבים, אשר לא מצא את משפחתו. חזרנו עם אליזבטה זומר־לפקוביץ׳ מ־Ravensbrück ומ־Bergen Belsen ועם נעמי ברנר־פירסט מ־Rezow.

חזרנו אל פֶּרשׁוֹב ומצאנו כי זו ״פתרה את השאלה היהודית״. מצאנו את פֶּרשׁוֹב ללא יהודים. מצאנו כי סלובקיה פתרה את השאלה היהודית שלה – פתרון סופי. אין בה יותר קיום יהודי. הבִּיצה הסלובקית – פניה שקטים; עוד שנים מעטות יחלפו בה גלים קטנים של תביעות הניצולים להשבת רכושם שנגזל – ואז תשקוט הביצה לחלוטין. ענייה יותר, עלובה

יותר וללא כתובת נוחה להטיל את כישלונותיה על כתפיו של אחר. אין יותר יהודים לתלות בהם את האָשַׁם.

עוד יהיו קיימים - מי יודע כמה זמן - בתי כנסת בכמה ערים, וביניהן פְּרֶשׁוֹב שבה עומד אחד המפוארים שבהם, מתוך תקווה למשוך תיירות יהודית. אלה יהיו ניצבים כמזכרות של תהילה שנעלמה ואיננה עוד - Sic transit Gloria Mundi.

בסוף נובמבר 2001, כדי לעדכן את האמירה "חזרנו אל פְּרֶשׁוֹב", אני אכן נוסע אליה. אני מוציא, ברוחי בלבד, את ספר הזיכרונות ועושה ספירת מְצַאי. בעיר נותרו כמה עשרות יהודים. ראש הקהילה, בעצמו לא בן המקום, מקבלני במשרד הקהילה ופותח למעני את בית־הכנסת הסגור. יופיו של בית־הכנסת מדהים אותי שוב ומרעיד את כולי. האם אני תיירי? או שזה עדיין חלק מהווייתי, חלק ממני?

"התחלנו לשפץ את התקרה," אומר ראש הקהל, "ואנו מתקדמים בזה בהתאם ליכולתנו הכספית". מקורותיה הכספיים של הקהילה באים לה מדמי שכירות של נכסיה. בית־הכנסת הקטן, שבו התפללנו שנים, ור' לייזער פוקס הפליא זמירותיו, נשרף ונבנה מחדש בצורתו המקורית. הוא עתה, בחידושו, יפה משהיה פעם אולם בתוכו - משרד ולא עבודת קודש יהודית. בבית־הספר העממי שבו למדתי שנים ולפניי אלפים של תלמידים - פועלת עתה חברה למחשבים. בבית־הכנסת של "הספרדים" שוכן מחסן מוצרי נייר.

"מי שרוצה לומר קדיש,"אומר ראש הקהל, "חייב לדאוג בעצמו לגייס מניין, ואם אין מספיק, הוא 'מייבא' אחדים מקושיצה להשלמת המניין. אתה, מר שפירא, באת בשבוע לא מוצלח. אחד ממשתתפי המניין נסע, השני חלה ואינו יוצא מזה זמן מביתו. אין כל סיכוי שתתקיים בליל שבת זה תפילה."

בא הקץ על החיים היהודים בפְּרֶשׁוֹב. האירועים של העבר לא השתנו בפרספקטיבה של הזמן שחלף. אומרים, כי הגעגועים והכיסופים הם עמוקים ביותר עם אובדן המקום שבו נולדנו וגדלנו, ואנו מסולקים ממנו והחיים בו השתנו ללא הכר או נהרסו. אינני חש זאת כאן. רדפו אותנו, נישלו אותנו, שילחו אותנו למחנות ריכוז לא בגלל מה שעשינו כי אם בגלל מי שהיינו.

מכה בי הלם ההכרה של העובדה הנוראה: כאן בוצעו על־ידי אנשים מן היישוב, חסרי כל ייחוד, שמתהלכים ברחובותיה של העיר במצפון נקי, פשעים מחרידים שלא ניתן לתארם בכל אכזריותם וזוועתם.

וספר זה? נקמה? זיכרון? שיר הלל?

ה ס פ ד.

ביבליוגרפיה עברית ולועזית

בצד ראיונות עם אנשי פרשוב שנותרו בחיים ועיון בעדויות שנשמרו בארכיון "יד ושם" בירושלים ובארכיון "מורשת" בגבעת חביבה, שאבתי מידע רב מהספרות המפורטת ברשימת הביבליוגרפיה.

הציטוטים בספר צוינו במספר המתייחס למספרו של המקור ברשימת הביבליוגרפיה.

עברית

1. **ביכלר יהושע**: פרשוב (ערך בחיבור "קהילות יהודיות בסלובקיה", הנמצא בהכנה)
2. **בנשלום רפי**: נאבקנו למען החיים, מהדורה שנייה, הוצאת "מורשת" וספריית פועלים, 1978
3. **הרשלום אברהם**: חיים מן האפר, הוצאת מילוא, תל־אביב, 1990
4. **כ"ץ פרופ' יעקב**: הקרע שלא נתאחה, מכון זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים 1995
5. **ליכט אברהם יהודה**: "גלעד" לקהילה הקדושה פרשוב, הוצאת המחבר, ירושלים תשמ"ב
6. **ליפשר ד"ר לדיסלב** ב"פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה", גבעת חביבה 1988
7. **נוימן ד"ר ירמיהו**: בצל המוות, הוצאת משפחת המחבר, 1992
8. **פטרן ד"ר גילה**: האם מאבק על הישרדות, תל־אביב 1992
9. **רוטקירכן ד"ר ליויה**: חורבן יהדות סלובקיה, מגנזי "יד ושם" ירושלים 1961
10. **רונן ד"ר אביהו**: הקרב על החיים, השומר הצעיר בהונגריה 1944, הוצאת יד יערי 1994
11. **שומרים תמיד** - ספר השומר הצעיר בצ'כוסלובקיה 1920-1950, יד יערי 1994

לועזית

12. **Atlas Dr. Mosche**: Geschichte der jüdischen Gemeinde von Prešov (Eperjes), Zeitschrift fur die Geschichte der Juden, 1964
13. **Atlas Dr. Mosche**: Az élet forrásai , Tel-Aviv 1968
14. **Austerlitz Dr. Theodor**: Die letzte Folterprozedur in der ost.-ung. Monarchie, Das Jüdische Museum in Prešov, 1931
15. **Bárkányi Ing. Eugen**: O židovskom múzeu v Prešove, 1955
16. **Czech Danuta**: Kalendarium der Ereignisse in Konzentrazionslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945, Rohwolt Verlag, Reinbek bei Hamburg 1989
17. **Fein Helen**: Accounting for Genocide, The Free Press, New York 1985
18. **Gömöry János**: Emlékek egy eltünt világról, Budapest 1935
19. **Hilberg Raul**: The destruction of the European Jewry, Holmes & Meier Publishers, New York 1985
20. **Hrabovecká Hilda**: Ruka s vytetovaným číslom, Vydavatelstvo PT, Bratislava, 1998
21. **Irving Judgment, The**: David Irving v. Penguin Books and Prof. Deborah Lipstadt, Penguin Books, London 2000
22. **Kamenec Ivan**: Die endlösung und die Slowakei, Edition Panorama, Prag 1999
23. **Konya Peter-Landa Dezider**: Stručné dejiny prešovských ›idov, Prešov, 1995
24. **Landa Dezider**: Prec̈il som Oswienčim, 1997
25. **Landa Dezider**: Storočnica, Prešov, 1997
26. **Lanyi-Propperné**: Szlovenszkói Zsidó hitközségek története, Athenaum, Kassa, 1933
27. **Lendvai Paul**: Die Ungarn, München, 1999
28. **Mešťan Dr. Pavol**: Antisemitizmus v politickom vývoji Slovenska, Bratislava 2000

29. **Pamätnica** prešovského kolégia 1667-1967, 300 výročie zalo©enia Kolégia, MNV, Prešov
30. **Prešov**: Dejiny Prešova 1965; Mesto Prešov 1988; Prešov 1994; **Prešov,** Mesto a jeho čas 2001
31. **Reinitz Salomon**: 70 Jahre Aut.Orth.Kultrusgemeinde in Prešov, Herman Klein & Sohn Druckerei, 1941
32. **Sereny Gitta**: The German Trauma, Penguin Books, London 2000
33. **Sprievodca po historickom Prešove**, Universum, Prešov, 1997
34. **Stark Zigmund**: Europa gazdasági Feltámadasa, Die Erneung der Wirtschaft in Europa; Libertas, Prešov 1931
35. **Swiebocki Henryk**: London wurde informiert (Berichte von Auschwitz Flüchtlingen), Oswiecim 1997
36. **Vašek Dr. Anton**: Proti©idovské zákonodarstvo na Slovensku, Bratislava 1942
37. **Vietor Martin**: Slovenská sovietská republika, Bratislava 1959
38. **Vital Prof. David**: A People apart, a political history of the Jews in Europe, 1789-1939, Oxford University Press 1999
39. **Tandlich Tomas**: Prešovský cech obchodníkov a ©idovskí obchodníci na prelome16 a 17 storočia, Edicia Judaica Slovaka, (Bratislava 1995)

רשימת שמות בעברית

אדלר ליאו
אדלר שמואל
אדלר, מלמד
אוסטרליץ ד״ר מאיר, רב
אוסטרליץ ד״ר תיאודור
אוסטרליץ ד״ר וילהלם
אורטנר סנדר
אטלס ד״ר וויטך
אטלס ד״ר משה
אלטמן עזריאל
אלטמן עזריאל יעקב
אלפן (פיל) משה
אמסטר (גרינמן) אירנה
אמסטר אדולף ואטל
אמסטר מגדה
אמסטרדם שמעונקה
אנגלנדר אחיות
אסטרליץ ד״ר וילהלם
אפרי (פופייל) צבי
בגין מנחם
בורנשטיין ברצי
בורנשטיין ר. צבי
ביהם ד״ר אלדר
ביכלר (הרץ) אסתרקה
ביכלר יהושע
בלבן, נערה מפרשוב
בלוך סלומון
בלום (בן פורת) יוסף
בלי ד״ר קרול
בנשלום (פרידל) רפי
בק ד״ר ברוך, רב
ברבי מאיר, רב
ברגג אדית ופסי
ברגר אלוירה רייזלה
ברגר הרמן
ברגמן לצו
ברזילי (פוויראייזן) אשר
ברנר לודויג ובלנקה
ברקני אויגן, אינג׳
ברקני מרק
ברקני שמואל
גוטדינר לודויג
גוטדינר משה (מורגו)
גוטליב זיגמונד
גוטמן אטה
גוטמן לודויג
גוטמן, מלמד
גולדשטיין פוצו

גולדשמיד לואיס, אינג'
גולן (בודנר) שפרינצה
גינצבורג ליאופולד
גלטשטיין דינו
גלינסקי
גליס זליג
גליק ד"ר איגנץ
גנז לודוביט
גרגוש (ויינברגר) יוצי
גרוס משה, רב
גרוסמן אחים
גרוסמן יוליוס, ארכיטקט
גרטנר ד"ר ויקטור
דוידוביץ יעקב
דוידוביץ יוראי
דושניץ ד"ר ורעיתו
דוקטורוביץ דוד
דיאמנט פיליפ
דנציגר אחים
דנציגר ויקי
הוכהויזר (הורני) אפרים (פרנק)
הולנדר אדוארד
הולנדר יוליוס
הולנדר יוסף
הולנדר לודויג
הולנדר ליאו
הולנדר מרק
הוניג (ריינר) מרים
הורוביץ ד"ר יוליוס
הורוביץ ד"ר שמעון
הורשמורוביץ ילן
הירשל יצחק
הניג ארתור, אנה
הרבסט משה (מימיש)
הרטשטיין הוגו
הרץ אוטו
הרץ זוזנה ולודביג
הרץ קלרי
הרשלום אברהם
וולנר אלכס
ויידמן ליאו
וייל מרטין ויאן קוהול
וייל שרגא
ויינברגר סמואל
ויינגרטן אלברט
ויינגרטן מוריץ משה וגיזי
ויינגרטן מרטה
וייסלוביץ ד"ר אלדר
וילנר מיכאל
וירטהיים (שטרק) אדריאנה
וצלר אלפרד
ז'בוטינסקי זאב
זומר־לפקוביץ אליזבט
זוננפלד אלויס
טבן אברהם
טריץ' אדלברט
יוזפוביץ משה
יולס ליאופולד, רב
יונאפ חיים
יונג מאיר צבי, רב
יונגרייז יחזקאל הלוי, דיין
ינוביץ שמעון
יעקובוביץ עמנואל
ישראלי זיגמונד

כהן ארמין
כ״ץ אליהו, רב
כ״ץ יעקב, פרופ׳
לאו משה חיים, רב
לאואר חיים
להב (וייסלוביץ) יהודה
לוי רפאל
לוסק דוד
ליכט אברהם יהודה, רב
ליכט יהודה
ליכט רפאל
ליכט שמעון ואדל
ליכטיג (גוטסמן) ולריה
ליכטיג ד״ר אלה
ליפה חיים דוד
ליפשר ד״ר לדיסלב
לנגר מיקי
לנדא דזידר
לפקוביץ׳ אלכסנדר
מאייר ד״ר אלנה (אילונה)
מאירר לוקש
מונטיפיורי משה
מונק ד״ר הנריך
מילר פרופ׳ אנדרה (אשר)
מילר ארנקה
מילר יעקב
מילר יצחק ואידה
מילר לאה
מילר לנקה, נגדור וטומי
מילר שמעון
מנדל אוטי
מנוחין יהודי
מרכוס (מרקוש) אלכסנדר
מרץ ד״ר יעקב
נויווירט דוד הכהן, רב
נוימן ד״ר אוסקר
נוימן (ברגר) אסתר
נוימן פאול
סולר (אטלס) אדית
עמיר (שפירא) שמואל
פוגל וויטך
פוירשטיין מוריץ
פונפדר אליעזר
פוקס (פוצ׳י) אורל
פוקס אליעזר
פטאי ד״ר יוסף
פטרן ד״ר גילה
פייגנבוים אברי
פייט יעקב יוסף
פירסט (ברנר) נעמי
פירסט ישעיהו, רב
פישר נוח ברוך, רב
פליישמן גיזי
פסט שמואל
פרבשטיין ד״ר קרול חיים
פרופר ד״ר יוסף (אדולף)
פרידלנדר ד״ר ד.
פרידמן Hrabovecka הילדה
פרידמן אדיט
פרידמן ברנט
פרידמן נתן
פרידר ד״ר ארמין (אברהם אבא), רב
פרנקל אמיל ואלברט
פרנקל ברנט

פרנקל משה, רב
צור ד"ר אילנה (מגדה שפירא)
צימטבאום מלי
צימרמן אלק
צימרמן דן
צימרשפיץ, אחיות
קורן נח ברוך
קורנהאוזר פולי
קליין איגנץ
קליין ארז'י
קליין ברנט
קליין ד"ר דזידר, רב
קליין הרמן
קננגיסר לורי
קראוס (דיאמנט) אלישבע
קראוס ארמין צבי
קראוס זישע (זיגמונד)
קראוס חיים
קרדוש אריקה, רוז'נה, אטל רוזנפלד
קרטין (קאופמן) טיבור
ראוך שמואל
ראיקוביץ' הרמן
רובין קלמן
רודיק שלמה
רוזנברג (Vrba)רודולף
רוזנברג יחזקאל
רוזנברג מוריץ
רוזנברג סמואל, מו"ל
רוזנווסר טיבי
רוט אגון
רוט הרטה
רוט משה אריה, רב
רוטקירכן ד"ר ליויה
רוכליץ אויגן
רונן אביהו
רונן יעקב (בניטו)
ריניץ סלומון
ריינקראוט אמיל
ריינר (גולדה קנאי) מרגיטה
ריינר (הולנדר) עליזה
ריינר סמואל (שמואל)
רייס אדוארד
ריץ' מוריץ
שוורץ איזידור
שוואלב מרגיטה
שוורץ איזק, מבריח
שטיינלאוף היינריך
שטיינר ד"ר בדריך
שטרק (סדלק) ארטור
שטרק ד"ר ולריה
שטרק דורותיאה
שטרק זיגמונד, אינג'
שטרק יאן
שילר־סינשי ד"ר מרק שלמה, רב
שיף מוריץ
שמלץ מריקה
שנפלד רוז'י
שפאני ארטור
שפיגל מרק
שפירא אברהם
שפירא איגנץ (יצחק זאב) ואטל
שפירא שמעון, מלמד
שפר ליאו
שרייבר ומוסקוביץ', מפעל

רשימת שמות בלועזית

Ahlers, Dr.
András II
András III
Bacsó, Sculptor
Ballo Aurel
Bauer Felix
Bauer Otto
Bayer Ján
Bela IV
Berger Gottlob, General SS
Black Edwin
Braham Randolph
Brunner Alois
Bubics, Bischof
Budai László, Gróf
Caban Izak
Caraffa Antonio
Čarnogurský Pavel
Čatloš Ferdinand
Clauberg, Dr. SS Brigadier General
Clemenceau Georges
Čobrda V.P. Bischop
Corvinus Mátyás
Csáky, Gróf
Czech Danuta
Denn Meyer
Dudáš Dr.
Dugáček Miroslav
Eichmann Adolf
Fábry Dr.Pavel
Fehérváry
Fein Helen
Ferdinand V
Feyer Ignaz
Foster Dulles, John
Franz Jozef, Kaiser
Fritz Dr. Gejza
Germuška Dr. Andrej
Gertinger Jan
Goblova-Kreščankova Maria, Vlasta
Goebbels Jozef
Gömöry János
Göring Herman
Grazl Andrej, Painter
Gretzmacher
Haller, Grof
Haltenberger Rudolf
Hammer Armand
Haranyó Imre (שמו המחתרתי של מימיש)
Haynau, General
Heydrich Reinhard
Hilberg Raul

Himmler Heinrich
Hlinka Andrej
Hoeffle Herman
Horthy Mihály
Höss Rudolf
Hviezdoslav Pavel Országh
Jacobs Richard
Jakeš Miloš
Jakobeus Jakub
Jozef I
Jozef II
Kalman, King
Kamenec Ivan
Karl I Anjou
Karl III
Karl IV
Karmasin Franz
Karvaš Peter
Kassayova Maria
Kern Kristian
Kitka Jozef
Klehr Jozef, SS Staff-Sergeant
Klein Eva a Dr. Vladimir
Klimko Ing. Julius
Kmeťko, Bischof
Kohout Leopold
Kollonich Leopold, Cardinal
Komenský Ján Amos (Comenius)
Kossuth Lajos
Kún Béla
Laco Michal
Ladiver Elias
Lajos II
Lajos, the Great
Langefeldt Johanna
László IV
Lénart Jozef
Lendvai Paul
Leopold I
Liba, policajný komisár
Linkesch
Ludin Hans Elard
Mach Alexander
Mandel Maria
Maradik Ondrej, Elena, Martin
Maria Theresia, Kaiserin
Markuš Alexander
Masaryk Tomáš Garyk
Mátyás II
Maxwell Robert
Mengele, Dr.
Miklánek Karol
Monnet Jean
Morávek Augustin
Mucha Božena
Muskuler
Ötvös József
Paskiewitch, Prinz
Paškovič Alois
Pulsky Ferencz
Rákoczi Ferencz II
Rákoczi II
Rákoczi Zsigmund, Prince
Rašla Dr.Anton
Reyman Jan Adam
Ribbentrop Joachim von
Ringel, Agronom
Rudolf II

Sabol Palko Anton
Sager
Schmidt (Schmiedt) Michal
Schulz Ignaz
Schuman Robert
Ševčík, Major
Sidor Karol
Sigismundus
Sivák Jozef
Šrobar Dr. Vavro
Šterbinsky
Štangl Franz
Ševonka Dr. Ladislav
Štúr Ludovit
Swiebocki
Szálasi
Szikszay Pavol
Takáč Emanuel a Olga
Tauber Adolf
Tiso Dr. Jozef
Tököly Imre, gróf
Tuka Vojtech
Vašek Anton
Veesenmayer
Vietor Martin (Witman Marcel)
Vital David, Prof.
Vörösmarty
Weber Jan
Wilek
Wisliceny Dieter
Zápolyai János
Žemlička
Zlatoš Štefan

